

1/2021

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2021

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, председник; пуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ, др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије, пуковник доц. др Слободан Ђукић, Катедра друштвених наука, Војна академија, др Димитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Драган Богетић, научни саветник, Институт за савремену историју; др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (иностранци члан); доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (иностранци члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (иностранци члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (иностранци члан); др Чаба Катона, научни сарадник, Историјски институт Мађарске академије наука, Будимпешта (иностранци члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXI. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића - Курјака бр. 1, 11000 Београд. Телефони редакције 36-03-473 и 36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Официри Краљеве гарде 1892. године (Фото-збирка Војног музеја, R - 7938)

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow, SRI, Editor-in-Chief; Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Colonel Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy, Dr. Dmitar Tasić, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History, Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Dr. Csaba Katona, Research Fellow, Institute of History, Hungarian academy of science, Budapest (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXXI. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: The Officers of the Royal Guard 1892 (Photo-collection of Military Museum, R - 7938)

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

1/2021

ЧЛАНЦИ ARTICLES

- Др Слободан Ђукић
АЂУТАНТИ ВЛАДАРА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ 1839–1882 9
Colonel Dr. *Slobodan Đukić*
ADJUTANTS OF RULERS OF THE PRINCIPALITY OF
SERBIA 1839–1882
- Др Милић Милићевић
БОРБЕ МИХАИЛОВИЋ ИЛИ КАРИЈЕРА ЈЕДНОГ
ЗАБОРАВЉЕНОГ СРПСКОГ ГЕНЕРАЛА 29
Dr. *Milić Milićević*
BORBE MIHAILOVIĆ OR THE CARRIER OF FORGOTTEN
SERBIAN GENERAL
- Др Радмила (Мила) Михајловић
ИТАЛИЈАНСКА ВОЈСКА У ПРОБОЈУ СОЛУНСКОГ ФРОНТА.....52
Dr. *Radmila (Mila) Mihajlović*
THE ITALIAN ARMY IN THE SALONICA FRONT OFANSIVE
- Др. *Blaž Torkar*
COLONEL DOBROSAV MILENKOVIĆ'S JEZERSKO DETACHMENT IN
AN OFFANSIVE LAUNCHED IN CARINTHIA BY THE ARMY OF THE
KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN MAY AND
JUNE 1919.....79

Др Блаж Торкар

ЈЕЗЕРСКИ ОДРЕД ПУКОВНИКА ДОБРОСАВА МИЛЕНКОВИЋА У
ОФАНЗИВИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
У КОРУШКОЈ У МАЈУ И ЈУНУ 1919. ГОДИНЕ

Др Александар Животић

СОВЈЕТСКЕ ПРОЦЕНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ МОЋИ
(1935–1936) 100

Dr. Aleksandar Životić

SOVIET ESTIMATES OF YUGOSLAV DEFENSE POWER (1935 – 1936)

Др Далибор Денда

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА И НЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА
(1918–1941) 119

Dr. Dalibor Denda

THE YUGOSLAV ARMY AND THE GERMAN NATIONAL MINORITY
(1918 – 1941)

Др Немања Девић

КАПЕТАН ЈОВАН ДЕРОК (1912 – 1941), БИОГРАФИЈА.....157

Dr. Nemanja Dević

CAPTAIN JOVAN DEROK (1912 – 1941), BIOGRAPHY

Др Игор Вукадиновић

ИТАЛИЈАНСКЕ И АЛБАНСКЕ ОРУЖАНЕ ФОРМАЦИЈЕ НА КОСОВУ
И МЕТОХИЈИ (1941–1943).....184

Dr. Igor Vukadinović

ITALIAN AND ALBANIAN MILITARY FORMATIONS IN KOSOVO
AND МЕТОНИЈА (1941 – 1943)

Др Миљан Милкић

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТИЈА У РЕШАВАЊУ ТЕРИТОРИЈАЛНОГ
КОНФЛИКТА. ПОКУШАЈ ИЗБОРА ГУВЕРНЕРА СЛОБОДНЕ
ТЕРИТОРИЈЕ ТРСТА 1947/1948 209

Dr. Miljan Milkić

YUGOSLAV DIPLOMACY IN RESOLVING TERRITORIAL DISPUTE.
AN АTEMPT TO ELECT THE GOVERNOR OF THE FREE TERRITORY
OF TRIESTE 1947/1948

ДОКУМЕНТИ DOCUMENTS

Др Реџеп Шкријељ
НЕКОЛИКО АУСТРО-УГАРСКИХ ДОКУМЕНАТА ИЗ ВРЕМЕНА
ОКУПАЦИЈЕ НОВОПАЗАРСКОГ И СЈЕНИЧКОГ КРАЈА (1915–1918)..... 235

Dr. Redžep Škrijelj
SEVERAL DOCUMENTS FROM THE PERIOD OF THE AUSTRO-HUNGARIAN
OCCUPATION OF THE NOVI PAZAR AND SJENICA REGION
(1915 – 1918)

ПРИКАЗИ REVIEWS

Peter H. Wilson, *The Thirty Years War. Europa's tragedy*, The Belknap Press of
Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009, pp. 997
(мр Немања Милошевић).....279

Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији (1918 – 1919)*,
Прометеј, Нови Сад, РТС Издаваштво, Београд, 2020, 268 стр.
(др Милић Милићевић).....282

Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941 – 1944*,
Архипелаг, Институт за савремену историју, Београд, 2020, 596 стр.
(Ма Тамара Косијер).....285

Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија
Југословенске војске у рату 1941*, Институт за савремену историју,
Београд, 2020, 176 стр. (Ма Борис Томанић).....292

Јарослав Микловиц, *Списак војвођанских Словака палих у Великом рату
1914 - 1918*, Месни одбор Матице словачке, Стара Пазова, 2020, 80 стр.
(др Далибор Денда) 297

Далибор Денда, *Сербская армия 1804 – 1918*, Архипелаг, Институт
славяноведения РАН, Москва, Нестор – История, Санкт Петербург,
2021, 176 стр. (Ма Немања Глишић) 299

ИНФОРМАЦИЈЕ
INFORMATIONS

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „НЕУТРАЛНОСТ И СТРАТЕШКО ОДВРАЋАЊЕ“, БЕОГРАД 21. МАЈА 2021. (Ма Игор Пејућ).....	305
НАУЧНИ СКУП "80 ГОДИНА ОД ИЗБИЈАЊА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И СТРАДАЊА ГРАДА КРАГУЈЕВЦА: НОВИ ПОМАЦИ ИЛИ РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ", КРАГУЈЕВАЦ, 25. МАЈА 2021. (др Миљан Милкић)	308

Чланци

94(497.11)"1839/1882"
355.091(497.11)"1839/1882"
COBISS.SR-ID 61182217

Оригиналан научни рад
Примљен: 23. април 2021.
Прихваћен: 25. октобар 2021.

Пуковник др Слободан Ђукић, доцент
Војна академија, Београд
e-mail: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

АЋУТАНТИ ВЛАДАРА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ 1839-1882

АПСТРАКТ: У раду је приказана делатност и рад ађутантске службе владара Кнежевине Србије од 1839. до 1882. године.¹ Ступањем на снагу Турског устава у Кнежевини Србији су именовани први ађутанти. Услед абдикације кнеза Милоша и краткотрајне прве владавине кнеза Михаила Обреновића, ађутантска служба је била неразвијена. За време владавине кнеза Александра Карађорђевића саграђен је Београдски конак, а ађутантска служба подигнута на виши ниво. Коначан свој облик ађутантска служба добија за време друге владе кнеза Михаила Обреновића, када је основан гардијски вод, који је давао дворску стражу и ордонанс офицере. Најзначајнији извори за писање овог рада били су Шематизам Кнежевине Србије 1839-1851, који је за штампу приредио Љубодраг А. Поповић и Календар са шематизмом Кнежевине Србије 1854-1882. године. Као извор за биографије ађутаната користили смо Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба, Милана Ђ. Милићевића. Приликом писања рада коришћена је бројна мемоарска грађа. На првом месту треба споменути Записе старог Београђанина, Косте Н. Христића,

¹ Сви датуми су дати по старом Јулијанском календару.

који су нам пружили доста занимљивих података о дворској служби за време владе Михаила и Милана Обреновића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Кнежевина Србија, ађутант, двор, српска војска.

Ађутант (Adiutans, помоћник) је официр додељен владару, вишим војним старешинама, а понегде и члановима династије за обављање њихових личних (секретарских) послова. У почетку ађутанти нису имали одређене функције, већ су вршили оне послове које им је владар стављао у дужност. У рату су ађутанти носили владареve заповести војсци, и тумачили их, па су морали добро познавати његове идеје и намере. Стога су бирани међу оданим, интелигентним и вредним официрима, добрим и издржљивим јахачима. У мирно време ађутанти су били помоћници владара, одговорни за израду и експедицију војних докумената, која је потписивао и издавао врховни командант. Ађутанти су били у пратњи владара на парадама и смотрама, а често и његови изасланици на државним свечаностима. Пратили су владара приликом путовања у иностранство, па су добро познавали протоколе на старним дворовима. Први ађутант је био на челу више личних ађутаната, додељених владару, да би регулисао њихову службу, а обаљао је и друге дужности у двору.²

Именовање првих кнежевих ађутаната у Србији везано је за доношење и примену „Турског устава“, који је 13. фебруара 1839. године прочитан на Калемегдану.³ Кнез Милош Обреновић морао је испуњавати одредбе устава, па је већ следећег дана, својим указом, поставио четири министра - попечитеља. Позивајући се на устав, кнез Милош је истог дана поставио седамнаест чланова Државног савета. Неколико дана касније, 19. марта пуковници Арсеније Андрејевић и Павле Станишић, и капетан Живко Давидовић именовани су за кнежеве ађутанте.⁴ Да би се разликовали од осталих официра, ађутанти кнеза Милоша су преко десног рамена носили акселбендере.⁵ Своју дужност су вршили у двору. Кнез Милош је

² Војна енциклопедија, knj. 1, (Београд: 1958), 15.

³ Опширније: Радош Љушић, *Кнежевина Србија: 1830-1839*, (Београд: САНУ, 1986).

⁴ Љубодраг А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839-1851* (Београд: Архив Србије 1999), 37-38.

⁵ Павле Васић, *Униформе српске војске 1808-1918* (Београд: 1980), 25.

становао у Крагујевцу или Пожаревцу, а кад је у ретким приликама долазио до Београда, отседао је у свом дворцу у Топчидеру. Поред активних – дејствителних, у Србији су постојали и почасни ађутанти. Звање почасног ађутанта добили су: Миша Анастасијевић, Јованча Спасић, Петар Радојковић, затим Георгије и Јован Герман.⁶

Кнез Милош се није мирио са тим да дели власт са Државним саветом, како је то било предвиђено „Турским уставом“. Покушао је да обори устав, а када му то није успело, под притиском својих противника, напустио је Србију 13. јуна 1839. године. Са савског пристаништа прешао је у Земун, а са собом је повео млађег сина Михаила. За владајућег кнеза Србије постављен је његов старији син Милан, кога је због малолетности и болести замењивало намесништво од три члана. Како је млади кнез Милан убрзо умро, 26. јуна, намесници су позвали млађег Милошевог сина Михаила да дође у Србију. Пошто га је отац најзад пустио, кнез Михаило је преко Цариграда, у којем га је султан примио, кренуо у Србију, и стигао у Београд почетком марта 1840. године.⁷ На путовању у Цариград, кнеза Михаила је пратио коњички поручник Ђорђе Миловановић, кога је по повратку у Београд, кнез узео за свог ађутанта. Поред њега, кнез Михаило је на дужност ађутаната именовоа: капетане Тому Катића, Станојла Петровића, Младена Жујовића и потпоручника Симеона Мачића. У децембру 1840. кнез Михаило је свог стрица, генерала Јована Обреновића, именовоа за почасног ађутанта.⁸

Кнез Михаило је имао свој конак близу Саборне цркве. Ту кућу је 1830. подигао кнез Милош за становање кнегиње Љубице и кнежевића Милана и Михаила. У тој кући је преминуо кнез Милан Обреновић. Кнез Михаило је имао коректно држање према потомцима војда Карађорђа. Тако је 15. априла 1841. за свог ађутанта узео Александра Петровића, Карађорђевог сина, који се крајем 1839. са породицом вратио у Србију. Он се тада звао и потписивао као Александар Петровић Черни.⁹

⁶ Љ. А. Поповић, *н.д.*, 40.

⁷ Радош Љушић, Србија 19. века, *Михаило Обреновић (1823-1868)* (Београд: Новинско-издавачка установа Војска, 1994), 129.

⁸ Љ. А. Поповић, *н.д.*, 38.

⁹ Званичан део, *Српске новине*, година VIII. 1841, бр. 16, од 19. априла 1941. године.

У другој половини августа 1842. у Србији је избила буна против кнеза Михаила, коју је предводио Тома Вучић Перишић.¹⁰ Побуњеници су заузели Крагујевац у којем су били сви тадашњи топови. Кнез Михаило је са војском кренуо из Београда, а уз њега је био и ађутант кнеза Милоша пуковник Арса Андрејевић. Михаило је хтео да преговара са бунтовницима, па је пуковника Андрејевића са два пратиоца упутио да однесе поруку вођи побуњеника Томи Вучићу-Перишићу. Међутим, када су се изасланици кнеза Михаила приближили Лепеници, наишли су на побуњеничку стражу, која је пуцала, и из пиштоља убила пуковника Андрејевића.¹¹ Након тога је уследио судар са побуњеничком војском на Крагујевцу, Чумићу, и Жабарима, који се лоше завршио по младог кнеза. Пошто је доживео пораз, кнез Михаило је морао да напусти Србију 25. августа 1842. године. Прешао је преко Саве и отишао у Аустрију, заједно са својим стричевима Јевремом и Јованом. У истом чамцу са кнезом Михаилом, био је његов верни ађутант капетан Ђорђе Миловановић.¹²

После одласка кнеза Михаила, Народна скупштина је 2. септембра 1842. на Врачару, изабрала за кнеза Александра Карађорђевића, кнежевог ађутанта. Султан Абдул-Мецид потврдио је одлуку Народне скупштине. Кнез Александар је примио власт у октобру 1842. године. Александар је водио рачуна да у ађутантску службу узима официре верне династији Карађорђевић. Тако је 1843. за ађутанта узео коњичког капетана Јоцу Наумовића. Јоцин отац Наум, тајно је дошао у Србију 1817. и заједно са вождом Карађорђем погинуо у селу Радовану, у Смедеревској нахији. Поред капетана Јоце Наумовића, на дужност кнежевих ађутаната су постављени: капетани Александар Ненадовић и Коста Пљакић и потпоручници Сима Нешић и Васа Гарашанин.¹³

До избора за кнеза, Александар Карађорђевић је становао у приватној кући у близини Лутеранске цркве. Сталног кнежевог

¹⁰ Опширније: Драгослав Страњак, *Вучићева буна 1842. године* (Београд: Српска краљевска академија, 1936).

¹¹ Милан Ђ. Милићевић, *Додатак поменику од 1888* (Београд: Слово љубве, 1979), 169-170; Радош Љушић, *Арсеније Андрејевић*, Српски биографски речник, књ. 1, (Нови Сад: Матица српска, 2004), 159 – 160.

¹² Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба* (Београд: Српска краљевска штампарија, 1888), 349-350.

¹³ Споменица на прославу шездесетогодишњицу Краљеве гарде 1838-1898 (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1898), 61-62.

двора у Београду тада није било. Да би нови кнез имао свој двор како доликује владару једне државе, Влада је у ту сврху откупила кућу Стојана Симића. Пошто је кућа делимично поправљена и проширена, кнез Александар се уселио у Београдски конак 1843. године. Нешто касније подигнут је и Мали дворцац, у коме је под кнезом Александром било Кнежевско претставништво и попечитељство иностраних дела.¹⁴ Од 1845. године први кнежев ађутант био је пуковник Живко Давидовић, претходно начелник Главног војног штаба.¹⁵ Дужност кнежевих ађутаната обављали су: мајор Сима Нешић, капетан Александар Х. Тривковић, поручник Милан Даниловић, поручник Љубомир Ц. Јанковић. Кнез Александар је звање ађутаната доделио пуковнику Миливоју Петровићу-Блазнавцу, начелнику Војног одељења у Министарству унутрашњих дела, а титулу почасног ађутанта пуковнику Јовану Лукачевићу, начелнику Главног војног штаба и пашеног кнеза Александра.¹⁶

Ађутанти су пратили кнеза приликом путовања у земљи. Кнез Александар је сваке године, ма какво време било, о свом имендану, ишао у Тополу, у своје родно место. Тада је, на своју славу, позивао званице готово из целе Србије, и то не само чиновнике, свештенике, и кметове, него и одабране домаћине, сељаке. Сваког лета, најмање по шест недеља, кнез је проводио у Брестовачкој Бањи. Из престонице, ка Бањи, он је обично путовао на Горњак, кроз Хомоље, на Жагубицу, па преко Црног Врха ка Брестовцу. Сва ова места била су ретко насељена. Пролазећи кроз та места кнез Александар је са својом великом пратњом, са својих 100–200 катана (коњаника), привлачио велику пажњу. У самој Брестовачкој бањи направио је не само купатило, него и леп двор за себе, а уз њега су ту и други почели да граде, тако да се место временом развило и проширило. Ађутанти су имали важну улогу и приликом државних празника. За време владавине кнеза Александра свечано су обележавани: 29. септембар дан рођења кнеза Александра, и 30. новембар Свети

¹⁴ Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, (Београд: Француско-Српска књижара А. М. Поповића 1937), 81.

¹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 246-247. Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша* (Београд: Научно дело, 1957), 278.

¹⁶ Радосав П. Марковић, „Регуларна војска и светоандрејска скупштина, грађа за историју српске војске у 19. веку“, *Споменик СХ*, одељење друштвених наука САНУ, нова серија 12 (1961), 2.

Андреја Првозвани, дан када је 1830. године у Србији проглашена народна управа.¹⁷

Пуковник Живко Давидовић обављао је дужност првог ађутанта све до 1856, када је постављен за члана Државног савета. Њега је заменио Георгије Карађорђевић, син кнежевог брата Алексе Карађорђевића. Георгије је по доласку у Србију унапређен у чин потпуковника и постављен за ађутанта код свог стрица кнеза Александра Карађорђевића. Георгије се 1857. венчао са Саром, кћерком капетана Мише Анастасијевића. Док је био у Србији, кнез Александар је плаћао сликару Урошу Кнежевићу, који је насликао многе Карађорђеове савременике и кнежеве ађутанте. Галерија ових слика, касније допуњена, налази се сада у Народном Музеју, у Београду.

На дан Св. Андреје Првозваног 30. новембра 1858. у Београду се састала Народна скупштина. У једном тренутку скупштина је изашла из оквира своје законске надлежности и прогласила себе највишом сувереном влашћу у земљи. Према претходном споразуму опозиционих група у скупштини, 10. децембра је узета у претрес оптужба против кнеза Александра Карађорђевића и његовог режима. Михаило Барловац београдски посланик и Сима Протића председника Смедеревског суда, доказивали су да је „кнез крив што народ пати“. Затим је скупштина, преко једне своје депутације, позвала кнеза Александра да потпише оставку и тако кнежевску власт врати народу, који му је и дао 1842. године. Кнез Александар је одбио то да учини. Уместо тога он се ноћу између 10. и 11. децембра склонио у град и ставио се под турску заштиту. Користећи насталу ситуацију Миша Анастасијевић је покушао да доведе свог зета, кнежевог првог ађутанта, Георгија Карађорђевића на престо Србије, али у томе није успео. Скупштина је за кнеза Србије поново изабрала старог „господара“ Милоша Обреновића.¹⁸

Ове крупне промене нису прошле без отпора у народу. Најозбиљније се ипак одупрла регуларна војска, а нарочито њен гарнизон у Београду, који се побунио и дигао оружје против скупштине. Међу војницима у касарни нашли су се одједанпут кнежеви ађутанти

¹⁷ Андра Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века* (Београд: Култура, Православна реч, 1997), 1-2.

¹⁸ Опширније: Андрија Раденић, „Светоандрејска скупштина,“ *Споменик CXI-II*, одељење друштвених наука САНУ, нова серија 15 (1964).

пуковници Миливоје Петровић-Блазнавац и Јован Лукачевић.¹⁹ Војници су збаченог кнеза Александра поново прогласили за кнеза Србије. У једном тренутку у Народној скупштини и око ње, међу народом који је стрчао са разних страна, клицало се „Живео кнез Милош!“, а у касарни међу војницима „Живео кнез Александар!“. Војска је 12. децембра два пута под оружјем излазила из касарне, али ниједанпут није употребила силу. Она је мислила да ће само својом појавом уплашити народ, и да ће се он пред њом разбећи и отворити јој пролаз. Војска је имала наређење да употреби оружје само онда „ако грађани почну“, иначе не. Такве је инструкције добила од својих команданата. Пошто је 13. децембра у касарни прочитана прокламација Народне скупштине и привремене владе о збацивању кнеза Александра, „воспостављању“ кнеза Милоша, војска је прихватила ново стање. Кнежеви ађутанти пуковници Миливоје Петровић-Блазнавац и Јован Лукачевић, уз још неколико официра, узети су на одговорност као главни кривци за побуну регуларних војника. Они су се бранили да су све оно што су урадили чинили пре но што је војска званично обавештена о променама које су извршене на престолу. Када је прокламација прочитана у касарни, престао је сваки отпор и војска је положила заклетву новом кнезу. Ове разлоге уважила је и истражна комисија, која је у фебруару 1859. поднела извештај кнезу Милошу. Комисија је предложила да се пуковник Јован Лукачевић ослободи одговорности, и он је већ 18. фебруара пуштен на слободу. После извесног времена, на интервенцију кнеза Михаила, пуштен је на слободу и Миливоје Петровић-Блазнавац. По налогу кнеза Милоша обојица су протерана из Београда: Миливоје Петровић у село Блазnavу, а Јован Лукачевић у Шабац.²⁰

Када је Светоандрејска скупштина 11. децембра 1858. прогласила повратак кнеза Милоша Обреновића на српски престо, кнез Михаило је кренуо из Беча, и код Смедерева прешао у Србију. Затим је отишао у Алексинац пред свога оца, који је из Букурешта преко Крајине стигао у Кнежевину. Кнез Милош и Михаило стигли су у Београд 25. јануара 1859. године. Михаило је остао уз кнеза Милоша, као наследник престола, утичући на државне послове колико се могло пажљивије, да не би ничим повредио осетљивост

¹⁹ Р. П. Марковић, *н.д.*, 1.

²⁰ Р. П. Марковић, *н.д.*, 2-4.

властољубивога „Старог Господар”. Кнез Милош је на високе државне положаје именовао људе одане династији Обреновић. На дужност кнежевих ађутаната постављени су: мајор Миленко Теодосић, капетани – Михаило Барловац, Антоније Книћанин, и Стеван Лукић; и поручници – Милоје Симић и Јован Варјачић. Милош Обреновић је становао у свом дворцу у Топчидеру, у коме је ађутант капетан Михаило Барловац дочекивао кнежеве госте.²¹ Стари кнез се бринуо за безбедност династије, па је позвао ађутанта поручника Јована Варјачића и нареди му, да оде у коњичку касарну, те да одабере 12 „личних” и угледних момака за његову телесну Гарду. Поручник Варјачић је одмах извршио добијену заповест и постао први командант Кнежеве гарде.²²

Кнез Милош није много волео Београдски конак и увек се радије бавио у Топчидерском дворцу. Њему се нису много свиђале оне одаје у конаку, које су му изгледале сувише простране и неугодне. Једном нареди он ађутанту Михаилу Барловцу да позове мајсторе и да све собе прегради. У колико је то смео, Барловац му је доказивао како то неће ваљати, како ће се салони искварити, а нарочито га је молио да то не чини без пристанка кнеза Михаила. Али Милош није хтео чути ничијег савета. Једнога дана доведоше мајсторе и кнез Милош седе да гледа како ће се преграђивати. Барловац, очајан, стајао је иза кнежеве наслоњаче и посматрао шта се ради. У то јавише да долази кнез Михаило. Старац се узврпољи па се окрете Барловцу. „Аха, Барловче, држ' се сад!” Кнез Михаило уђе и зачуђено запита шта се ради. „Ето, убрза кнез Милош, овај луди Барловац једнако виче: те велике су собе, те тешко их је ложити, па навалио да се преграде”. Барловац је ћутао и само померао ногама и слегао раменима. Кнезу Михаилу није било тешко разуверити старца, те овај отера мајсторе и изгрди Барловца за његове будалаштине.²³

После очеве смрти 14. септембра 1860. године, кнез Михаило је, по други пут, ступио на српски престо. Михаило се за стално уселио у Београдски конак. Кућу коју му је о свом трошку подигао кнез Милош 1860, Михаило је уступио, горњи спрат министарству иностраних дела, са великом двораном за министарске седнице, а доњи спрат министарству унутрашњих дела. Кроз дуги низ година,

²¹ К. Н. Христић, *н.д.*, 380.

²² *Споменица*, *н.д.*, 17.

²³ К. Н. Христић, *н.д.*, 81-82.

у тој знаменитој кући вођена је спољашња и унутрашња политика и решавала се судбина Србије.²⁴ Кнез Михаило је на место првог ађутанта поставио потпуковника Драгутина Жабарца.²⁵ На дужност кнежевих ађутаната именовани су: коњички мајор Антоније Книћанин, и капетани 1. класе Љубомир Узун Мирковић, Коста Протић и Љубомир Ивановић.²⁶ Кнез је ручао и вечерао увек сам, у приземљу двора, док су ађутанти ручали одвојено, са управником двора.

За време владе кнеза Михаила донет је Закон о народној војсци 1861. године, којим је у Србији уведена општа војна обавеза. Турци су били незадовољни овим законом, па је дошло до напетости, која је 1862. прерасла у отворени српско-турски сукоб. Најтеже борбе између Срба и Турака вођене су у Београду и Ужицу. До Лутеранске цркве у Београду била је једна турска џамија, у коју су се после почетних борби, склонили многи Турци. Они затраже неког, са ким би могли преговарати да се предају. У том тренутку случајно је наишао Драгутин Жабарац ађутант кнеза Михаила. Он је био обучен у грађанско одело, али су га Турци препознали. Они су му рекли да желе да се предају, али да им власт обећа пуну безбедност, њима и њиховим породицама, и да њихове жене не буду изложене бешчашћу. Пошто су њихови захтеви прихваћени, сви су изашли из џамије под управом пуковника Жабарца, и сместили се у општинску зграду, где су преноћили. Сукоб између Срба и Турака завршен је после интервенције европских сила, које су захтевале да се спор реши дипломатски.²⁷

Кнез Михаило је био велики ловац, и када није имао државних послова, многе дане је проводио у лову. Био је одличан јахач и велики љубитељ добре расе коња. Вративши се у Србију, он је поклањао нарочиту пажњу развијању коњарства. Михаило је настојао да се развије и усаврши приплодни завод на Морави код Пожаревца, на државном добру, коме је дао име Љубичево, у спомен на своју мајку кнегињу Љубицу. Да би дао потстрека гајењу добре расе коња, кнез Михаило је организовао прве трке у Београду. У ту сврху је 1863. састављан нарочити одбор, у коме су били први кнежев ађутант

²⁴ Исто, 141.

²⁵ Војни архив у Београду, пописник 14, кутија 22, фасцикла 1/1, стр. 697.

²⁶ Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1862.

²⁷ К. Н. Христић, *н.д.*, 185-186.

пуковник Драгутин Жабарац, управник Артилериске школе потпуковник Фрања Зах, трговац Арса Лукић и кнежев секретар Димитрије Јоксић. Познати јахачи међу официрима били су капетани Миленко Павловић, Јован Голубовић, Владимир Николић и Александар Симоновић. Прве трке у Београду одржане су 14. априла 1863. Тога дана одржане су три трке: прва за официре, друга за народне коњанике и трећа „за свакога ко хоће”. Прве награде добили су: у официрској трци капетан Нићифор Јовановић осамдесет дуката, у трци народних коњаника Никола Хаџи-Тома осамдесет дуката, а у трећој, општој трци, опет капетан Нићифор Јовановић, сто дуката.²⁸ Наредбом кнеза Михаила у Београду је 13. јула 1864. основана „Кавалеријска учевна команда”, јачине коњичког вода, која је давала дворску стражу и орднонас официре. За командира тог Гардијског вода постављен је коњички поручник Коста Јанковић.²⁹

Кнез Михаило је радо посећивао позоришта и у свом двору организовао балове, којима су присуствовали не само високи државни чиновници и угледни трговци, већ и страни конзули и војни аташеи. Михаило је осим свога матерњег језика, говорио и писао немачки и француски, а разумео је и руски. Боравећи дуго у Бечу, тако се навикао на немачки језик да је често, и кад говори српски, убацивао по коју немачку реч, желећи брже и јасније да се изрази. И док је писао, поводио се је по немачкој синтакси. Иначе је српски говорио лепо и течно. Рукопис му је био врло крупан, али врло марљив. Шта год да је писао, макар била најмања ситница, од свега би задржавао копију. Важно је поменути и кнежево држање према странцима, које је било пуно достојанства и такта. Оно је Београђанима падало тим пријатније што је пре тога, држање београдског двора према странцима врло често вређало народно достојанство.³⁰

Дан када је кнез Милош подигао устанак у Такову, на Цвети 1815, проглашен је за државни празник 1859. године. Нарочито свечано је обележена педесетогодишњица Таковског устанка 1865. године. Свечаност је организована на Духове, 23. маја у Топчидеру.³¹ Био је диван мајски дан, пун сунца и топлоте. Дуж целог то-

²⁸ Исто, 446.

²⁹ Споменица, 19-20.

³⁰ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 484-485.

³¹ К. Н. Христић, *н.д.*, 8-9.

пчидерског друма, лево и десно, лепршале су се народне тробојке на високим копљима. Од раног јутра врвио је силан свет у Топчидеру. Карађорђеви и Милошеви ратници, и ако у дубокој старости, ипак ведри и поносни, чекали су долазак кнеза Михаила. После благодарења у цркви, кнез се са својим гостима упутио трибини, која је била подигнута на пољани испод чесме десно од друма који води Кошутњаку. Ту је кнез Михаило, старим ратницима и породицама погинулих и умрлих, уручио тада установљени орден, Таковски крст, саливен од првог топа Кнез-Милошевог.³²

Уз помоћ великих европских сила, кнез Михаило је успео да натера Турке да повуку своје гарнизоне из Србије. Задовољан успехом, Михаило је одлучио да посети Цариград и лично благодари султану на уступљеним градовима. У суботу, 18. марта 1867. кнез Михаило је засебним парабродом, са великом свитом кренуо у Цариград. У свити су били председник владе Јован Мариновић, министар војни Миливој Блазнавац, члан Државног савета Димитрије Црнобарац, први ађутант пуковник Драгутин Жабарац, ађутанти: мајор Антоније Книћанин, капетани Коста Бучевић и Светозар Гарашанин, командант Гарде поручник Коста Јанковић, инспектор инжињерије потпуковник Јован Белимарковић, генералштабни мајор Тодор Бојовић, управник двора Настас Јовановић, секретар Димитрије Јоксић, прота смедеревски Милутин Банић, благајник министарства иностраних дела Влада Стојановић, секретар Алекса Пачић, лични лекар кнежев др. Јован Машин и татарин Риста Прендић.³³

Кнез Михаило се вратио у Београд 4. априла, где је тријумфално дочекан. Од пристаништа, поред Саборне цркве, упарађена војска и силан народ поздравили су кнеза Михаила. На Цвети 6. априла 1867, кнез Михаило је на Калемегдану свечано примио кључеве Београдског града. Михаило је кренуо из двора, окружен Гардом, пробијајући се кроз масу народа. Чим је ступио на трибину, одмах је почео чин предаје града. Прочитан је царски ферман о уступању градова, прво на турском, а онда на српском језику. Читање фермана било је праћено пуцњима из топова са градских бедема. Потом је Али-Риза паша, окружен својим штабом, приступио кнезу

³² Шематизам одликованих лица у Краљевини Србији: од 1865 до краја 1894 (Београд: Канцеларија краљевих ордена 1895).

³³ К. Н. Христић, *н.д.*, 295-296.

и предајући му градске кључеве, честитао. Кнез Михаило је пришао турском батаљону који је стајао мирно, с пушком „пред прси” и изговори неколико речи. У тај мах поново грунуше топови с градских бедема. Био је то поздрав српској застави, која се лагано и свечано дизала на великом јарболу наспрам Пашиног конака. И кад је први српски војник, под командом капетана Светозара Гарашанина, ступио на градски бедем према вароши да смени турског стражара и прекрстио се, одјекнули су урнебесни усклици. У томе истоме тренутку кнез Михаило се упутио у град. Напред су јахали упоредо први кнежев ађутант Драгутин Жабарац и један виши турски официр. Уз њих, у два реда пешадијски официри српски и турски. Потом кнез Михаило, срећан и поносит на белом арапскоме хату, једноме од оних пет што их је добио од султана. Иза њега на коњима министар војни Блазнавац и мухафиз Али-Риза паша, а за њима у два реда коњички официри српски и турски.³⁴

Кнежеви ађутанти нису успели да спрече атентат на кнез Михаила Обреновића, који је убијен у Кошутњаку у среду 29. маја 1868. у 6 часова по подне. По свом обичају, кнез Михаило се око 5 часова по подне, извезао до Топчидера и даље до Кошутњака. С њим у колима био је дежурни ађутант капетан Светозар Гарашанин. На уласку у Кошутњак кнеза су дочекале његова стрина, стара госпођа Томанија супруга Јеврема Обреновића, њена кћи Анка Константиновић и њена унука Катарина, кћи Анкина. Одатле су се пешке упутили узаном стазом, која је водила према пропланку, одакле се ширио леп поглед на Раковичку шуму. Кнез је ишао напред са Катарином. Одмах за њима ишла је Анка, за њом на мањем растојању стара госпођа Томанија, коју је испод руке водио ађутант Гарашанин. А за свима њима ишао је дворски момак, Мита Тимарчевић, који је носио огртаче госпођа. У једном тренутку угледаше они три човека где стоје, двојица с једне, а трећи с друге стране стазе. Сва тројица поскидаше капе левом руком, држећи десну иза леђа. Кнез их погледа зачуђено, али без затезања ступи између њих и отпоздрави их. Но није одмакао ни један корак, а један од оне двојице што су упоредо стајали, управу револвер, који је држао у десној руци и опали кнезу право у потиљак. Смртно погођени кнез клекну и паде на земљу. Анка се ухвати у коштац са једним од убица и овај јој испали револвер у слепо око. Катарина

³⁴ К. Н. Христић, *н.д.*, 10-11.

поче бежати напред низ брдо и доби куршум у плећа. Ађутант Гарашанин који потрча у помоћ кнезу, би такође рањен, те се сруши на земљу. Стара госпођа Томанија удари натраг заједно са момком Митом, али ту испаде један човек из заседе, те револвером рани Миту у руку. Онако рањен он потрча према Топчидеру и узбуну гардисте на кошутњачкој капији. У парку топчидерском десили су се између осталих, стари Илија Гарашанин и поручник Александар Симоновић. Чувши шта се догодило стари Гарашанин, седе на кола и не размишљајући шта се десило са његовим сином, одјуре у Београд, да одмах нареди узбуну у полицији и касарни. Поручник Симоновић је из Топчидера одјурео на место погибије. Ускоро је стигао и први кнежев ађутант пуковник Драгутин Жабарац са полицијом. Већ је био пао мрак и падала јака киша са силном грмљавином, кад је Драгутин Жабарац мртвог кнеза на дворским колима понео у Београд. Кнез Михаило Обреновић је свечано сахрањен у понедељак 3. јуна 1868. године у Саборној цркви у Београду.³⁵

За време своје владе, кнез Михаило је имао коректно држање према породици Карађорђевић. И као што је за време своје прве владе имао за ађутанта доцнијег кнеза Александра Карађорђевића, тако му је за време друге владе био ађутант рођени брат кнегиње Персиде Карађорђевић, капетан Младен Ненадовић. Током истраге утврђено је да је капетан Ненадовић био саучесник у убиству кнеза Михаила, због чега је 24. јуна 1868. стрељан на Малом Калемегдану.³⁶

После убиства кнеза Михаила, Велика народна скупштина одржана у Топчидеру 20. јуна, прогласила је малолетног Милана Обреновића за кнеза и изабрала његове намеснике: пуковника Миливоја Петровића Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића. У време Топчидерске катастрофе, Милан је био на школовању у Француској, па је капетан Тихомиљ Николић упућен у Париз да доведе младог кнеза у Србију. Намесници су кнезу Милану изабрали ађутанте: капетане 1. класе Тихомиља Николића и Антонија Богићевића, поручника Милоша Ђермановића и потпоручника Косту Мићића. При томе су водили рачуна да кнежеви ађутанти буду поуздани и угледни официри. Капетан Антоније Богићевић био је

³⁵ К. Н. Христић, *н.д.*, 17-21.

³⁶ Поменик официра српске војске од 1825. до 1904, (Београд 1904), списак за 1868. годину.

зет великог београдског трговца Хаџи Томе, чији зетови су још били и намесник Јован Ристић, министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић, и капућехаја у Цариграду Филип Христић.³⁷

Велики углед у београдском друштву уживао је кнежев ађутант Тихомиљ Николић, о чему у својим записима сведочи Коста Христић. Кафана Париз на Теразијама у Београду била је прва по услузи, намештају и гостима који су је посећивали. У првом делу кафане, дуж зида лево и десно седели су за столовима и играли шаха: мајор Јоца Прапорчетовић, судија Јоца Лешјанин, доктор Милан Јовановић-Морски, дворски секретар Димитрије Јоксић и други. Даље, у засебном делу, били су карташки столови, за којим су се картали пуковник Тихомиљ Николић, ђенерал Белимарковић, потпуковник Ђорђе Дука-Пешика и адвокат Драгутин Петровић. Пуковник Николић у широким „француским“ панталонама, утегнут у мундир беспрекорног кроја, избријан, марцијалан, уздигнутих бркова, весело је поздрављао госте лево и десно. И, с неком иронијом, довикујући онима, наднесеним над шаховском таблом: „куњате ли браћо, куњате ли?“ пролазио мимо њих своје друштву, које га је већ чекало са разастртим картама на зеленој чоји.³⁸

Најтежи и најодговорнији задатак краљевих ађутаната, био је да прате владара приликом посета страним дворovima. Прво путовање у иностранство кнеза Милана, била је посета руском цару Александру II у Ливадији на Криму. Кнез Милан је 3. октобра 1871. у пратњи намесника Блазнавца и своје свите, кренуо на пут из Крагујевца где се налазио, у Смедерево. Ту се укрцао на брод до Галаца, где му је руски цар у сусрет упутио посебан пароброд. Када је 5. октобра 1871. кнез Милан посетио руског цара у Ливадији, у кнежевој свити био је коњички потпоручник Коста Мићић, који је том приликом одликован руским орденом Св. Станислава III реда.³⁹ Мајор Тихомиљ Николић носио је нотификацију кнеза Милана султану у Цариград новембра 1872. године. Након повратка у Београд постављен је за првог кнежевог ађутанта.⁴⁰ Први ађутант, био је најстарији официр у двору, одговоран за безбедност владоца и

³⁷ Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије* (Београд: Војноиздавачки завод, 2003), 48-51

³⁸ К. Н. Христић, *н.д.*, 124-125.

³⁹ *Споменица*, 99.

⁴⁰ Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 55-56.

његове породице. Под његовом командом налазио се дежурни ађутант и дворска стража. Први ађутант је своју службу обављао као основну и сталну дужност. Ађутантима је најчешће служба у двору била допунска дужност. Они су били на служби у Београдском гарнизону и једном до два пута недељно давали дежурство у двору. Дежурни ађутант и његов помоћник ордонанс официр, били су на дужности 24 часа непрекидно. По подне и у време одсуства првог ађутанта, под њиховом командом налазила се дворска стража. Дежурни ађутант је пратио владара или члана владарске породице приликом сваког изласка из двора. Ујутро је подносио усмени и писмени рапорт првом ађутанту.

После пунолетства, кнез Милан је требало да се представи европским владарима. Кнез је од августа до октобра 1873. провео на путу, обилазећи европске престонице. Најзначајније је било његово путовање у Турску 1874. године. Приликом путовања у Цариград у кнежевој свити су били: председник владе Јован Мариновић, министар пуковник Љубомир Ивановић, ађутанти – потпуковник Тихомиљ Николић; мајори – Антоније Богићевић и Јован Анђелковић; и капетан 1. класе Коста Јанковић. На пут су кренули из Београда 15. априла, аустроугарским паробродом „Сечењи”.⁴¹ Брод је пристао у Турн Северину где су кнеза Милана поздравили изасланици румунског кнеза Карола. Затим је пловидба настављена до Рушчука, у којем се кнез укрцао на воз до Варне. Након сусрета са султановим изасланицима у Варни, кнез се укрцао на турску јахту „Изудин“, са којом је стигао у Цариград 18. априла. За време боравка у турској престоници кнез Милан је становао у палати „Бејкос”.⁴² Кнез је у Цариграду примљен уз све државне почести, а програм његове посете био је занимљив и садржајан. Прво је посетио касарну Меџидија и турску војну школу, а затим је посматрао маневре поморских трупа. Важан је био сусрет кнеза Милана са Васељенским патријархом у Цариграду. У среду 1. маја кнез је изашао у Цариград први пут приватно, у грађанском оделу. У његовој пратњи био је турски пуковник Етем Беј, један торџоман и један ађутант. Кнез је хтео да се прошета Цариградом, да види сла-

⁴¹ Пут у Цариград, *Српске новине*, година XXXXII. 1874, бр. 89 од 22. 4. 1874. године; бр 90 од 24.4.1874. год; бр. 98 од 02.5.1874. године.

⁴² Исто, бр. 103, од 10.5.1874. год; бр 104, од 11.5.1874. год; бр. 105 од 13.5.1874. год; бр. 106 од 14.5.1874. год; бр. 107, од 15.5.1874. год; бр. 110, од 18.5.1874. године.

вни безистен стамболски, и нешто пазари. Остали чланови кнежевине свите, једва су дочекали да се обуку у комотна цивилна одела и у групама прошећају градом. Договор је био да се нађу у базару у време, кад у њему буде кнез Милан, али да му се не јављају нити да га поздрављају, како не би открили његов идентитет. Када су се у договорено време нашли у базару, на једном месту, угледали су необичну гужву. Иако су предузете мере тајности, пролазници су некако открили да се на базару налази српски кнез и око њега направили велику гужву. Ипак се обилазак Цариграда сретно завршио, и кнез се безбедно вратио у палату.⁴³ После опроштајне аудијенције код султана 4. маја, кнез Милан је наредног дана кренуо из Цариграда. Јахтом „Изудин“ допловио је до Варне, а затим се возом превезао до Рушчука. Ту се кнез са својом свитом укрцао на румунски пароброд и допловио до Ђурђева, а одатле возом стигао у Букурешт. У румунској престоници кнез Милан је дочекан срдечно. Румунски кнез Карол именовао је кнеза Милана за команданта 6. регименте румунске војске. Након што је неколико дана провео на свом имању у Румунији, кнез Милан је кренуо на пут и 17. маја 1874. стигао у Београд.⁴⁴

У мају 1874. на дужност првог кнежевог ађутанта именован је дугогодишњи управитељ Војне академије пуковник Фрања Зах. Када је 1876. године Србија објавила рат Турској, генерал Зах је постављен за команданта Ибарске војске. Пре почетка операција, Зах је задобио повреду стопала, услед чега му је 22. септембра 1876. ампутирана нога. Због слабости и старости генерал Зах је добио одсуство, које је углавном проводио код родбине у Брну и Бечу.⁴⁵ Дужност првог ађутанта Врховног команданта у рату 1876. обављао је потпуковник Стеван Пантелић, који је био и шеф ађутантурног одсека Врховне команде. У Другом рату са Турцима 1877/78. године поново је кнез Милан био на челу Врховне команде, а његов ађутант потпуковник Стеван Пантелић.

После стицања пуне државне независности Кнежевине Србије 1878. године повећао се број ађутанта и дворских чиновника у

⁴³ Исто, бр. 111 од 22.5.1874. године.

⁴⁴ Пут у Букурешт, *Српске новине*, година XXXXII. 1874, бр. 113 од 24.5.1874. год; бр. 114, од 25.5.1874. год; бр. 116, од 28.5.1874. год; бр. 117, од 29.5.1874. год; бр. 118, од 30.5.1874. године.

⁴⁵ Павле Шафарик, „Генерал Фрања А. Зах“, *Службени војни лист*, година XII 1892, стр. 149.

Београдском конаку. Кнежев двор су чинили: А) Први ађутант генерал Фрања А. Зах; ађутанти: генерал Коста С. Протић, потпуковници – Јован Анђелковић, Коста Јанковић, Стеван Пантелић и Коста Протић; мајор – Александар Симоновић. Б) почасни ађутанти: генерал Милојко Лешјанин, пуковници – Љубомир Ивановић, Коста Бучевић, Ђока Влајковић, Антоније Богићевић; и потпуковник Јован Мишковић. В) ордонанс официри: пуковник Ђорђе Катарџија, коњички поручници – Светозар Трифунац, Сава Пауновић и Михаило Кумрић. Г) Дворски часници: књажев секретар 1. класе Димитрије Јоксић.⁴⁶ Налазећи се на двору у служби краља, ађутанти су имали прилику да се упознају са дворским протоколима током пријема и свечаности, и стекну основна знања из војне дипломатије. Отуда су ађутанти после службе у двору често одлазили у дипломатске мисије. У децембру 1880. пуковник Тихомиљ Николић је као кнежев емисар, ишао у мисију у Атину, док је пуковник Стеван Пантелић 1881. постављен за војног аташеа у Бечу.

Увећање кнежевог двора пратио је развој гардијског вода. Највишим указом кнеза Милана од 24. фебруара 1875. године, гардијски вод је прерастао у 1. гардијски ескадрон.⁴⁷ Гардијски ескадрон образовао је засебну команду и био је непосредно потчињен првом краљевом ађутанту. Главни задатак Краљеве гарде састоји се у томе: да се стара о сигурности и личној безбедности владара у свакој прилици, било у двору или ван овога. Дворска стража била је подељена на спољашњу и унутрашњу. Командир спољне страже био је непосредно под првим ађутантом владара, односно под дежурним ађутантом када први ађутант није у двору. Командир спољашње страже подносио је писмени и усмени рапорт првом ађутанту – односно дежурном ађутанту. Командири страже су се смењивали код првог ађутанта. Унутрашња дворска стража је постављала стражаре у самом двору, односно у згради у којој станује владар и чланови краљевског дома. Командир унутрашње дворске страже био је непосредно под дежурним ађутантом, односно ордонанс официром. Када краљ изађе из двора, па у двору не остане ни дежурни ађутант ни ордонанс официр, онда командир уну-

⁴⁶ Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1879.

⁴⁷ *Споменица*, 20-22.

трашње дворске страже одлази у канцеларију дежурног ађутанта и замењује га до повратка.⁴⁸

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив у Београду, Пописник 14, К-11, Ф 1/1.

Објављени извори

За Краљеве гардисте, Краљева гарда, Београд 1921.

Календар са шематизмом Кнежевине Србије 1862.

Календар са шематизмом Кнежевине Србије 1879.

Поменик официра српске војске од 1825. до 1904, Београд 1904.

Споменица на прославу шездесетогодишњицу Краљеве гарде 1838-1898, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1898.

Шематизам Кнежевине Србије 1839-1851, приредио Поповић А. Љубодраг, Архив Србије, Београд 1999.

Шематизам одликованих лица у Краљевини Србији: од 1865 до краја 1894, Канцеларија краљевих ордена, Београд 1895.

Литература

Војна енциклопедија, књ. 1, Београд: 1958.

Гавриловић Андра, *Знаменити Срби XIX века*, Култура Београд: Православна реч Нови Сад, 1997.

Званичан део, *Српске новине*, година VIII. 1841, бр. 16, од 19. априла 1941. године.

Љушић Радош, *Арсеније Андрејевић, Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад: Матица српска, 2004.

Љушић Радош, *Кнежевина Србија: (1830-1839)*. Београд: САНУ, 1986.

Љушић Радош, *Србија 19. века, Михаило Обреновић (1823-1868)*. Београд: Новинско-издавачка установа Војска, 1994.

⁴⁸ *За Краљеве гардисте* (Београд: Краљева гарда, 1921), 58-59.

Марковић Радосав, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд: Научно дело, 1957.

Марковић П. Радосав, Регуларна војска и Светоандрејска скупштина, грађа за историју српске војске у 19. веку, *Споменик СХ*, САНУ, Научно дело 1961.

Милићевић Ђ. Милан, *Додатак поменику од 1888*. Београд: Слово љубве, 1979.

Милићевић Ђ. Милан, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*. Београд: Српска краљевска штампарија 1888.

Милићевић Милић, Поповић Љубодраг, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*. Београд: Војноиздавачки завод, 2003.

Поповић Љуба, Милићевић Милић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862-1918*. Београд: Војноиздавачки завод 1998.

Пут у Букурешт, *Српске новине*, година XXXXII 1874, број 113, 114, 116, 117. и 118.

Пут у Цариград, *Српске новине*, година XXXXII 1874, бр. 89, 90, 98, 103, 104, 105, 106, 107, 110. и 111.

Раденић Андрија, „Светоандрејска скупштина,” *Споменик СХIII*, одељење друштвених наука САНУ, нова серија 15 (1964), 1-267.

Страњаковић Драгослав, *Вучићева буна 1842. године*. Београд: Српска краљевска академија, 1936.

Христић Н. Коста, *Записи старог Београђанина*. Београд: Француско-Српска књижара А. М. Поповића, 1937.

Шафарик Павле, „Генерал Фрања А. Зах“, *Службени војни лист*, година XII 1892, стр. 142-151.

Colonel Dr. Slobodan Djukic, Assistant Professor

Military Academy Belgrade

e-mail: slobodan.djukic@va.mod.gov.rs

ADJUTANTS OF RULERS OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA 1839-1882

(Summary)

Establishment and development of the Military cabinet in Serbia can be traced back to the Constitution of 1838. Soon after the appointment of state secretaries and ministers in the Principality of Serbia, the first adjutants to Prince Miloš Obrenović were appointed in 1839. Given the fact that the Principality of Serbia had no ministry of defence at the time, prince's adjutants were a part of the Ministry of foreign affairs. Adjutants were secretaries who helped the prince in conducting military affairs and were in charge of his personal security. In a time when state administration in the Principality of Serbia was weak, and a small standing army was used only to maintain order in the country, the adjutant service was underdeveloped. It was only during the second reign of prince Mihailo Obrenović, who reorganized state administration and created the People's Army, that this institution developed. The number of prince's adjutants rose and the role of First adjutant, who was responsible for all court officers, was introduced. During Milan Obrenović's reign the Principality of Serbia gained full state independence and the court structure reached its final form with the division of military and civilian cabinets.

KEY WORDS: *Principality of Serbia, adjutant, court, Serbian army*

355.093.4:929 Михаиловић Ђ.
COBISS.SR-ID 61184009

Оригиналан научни рад
Примљен: 14. јануар 2021.
Прихваћен: 22. септембар 2021.

Др Милић Милићевић, виши научни сарадник
Историјски институт, Београд
е-mail: milicevicm@live.com

ЂОРЂЕ МИХАИЛОВИЋ ИЛИ КАРИЈЕРА ЈЕДНОГ ЗАБОРАВЉЕНОГ СРПСКОГ ГЕНЕРАЛА

АПСТРАКТ: Чланак представља основну за ширу биографију генерала Ђорђа Михаиловића. У њему се говори најпре као школском, потом војничком и коначно ратном другу најзначајнијих српских заповедника попут Живојина Мишића и Степе Степановића и других Упркос вишедеценијској и релативно успешној каријери, као и учешћу у пет српских ратова име овог генерала из прилично неразјашњених разлога избрисано из историографског сећања. Две врло кратке биографије настале у размаку од готово осам деценија до сада су практично једини написи о њему. Стога ова, такође релативно кратка биографија има за циљ да ову историјску неправду, барем делимично исправи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ђорђе Михаиловић, Генерал војске Србије, Учешће у ратовима, Биографија

Великој већини поштовалаца националне и војне историје, чак и онима који се њоме професионално баве, име генерала Ђорђа Ђоке Михаиловића, не значи практично ништа. Ни једно слово о њему неће се наћи на страницама *Војне енциклопедије*, *Војним лексиконом*. Новија историографска дела створена са циљем да у виду проширене енциклопедијске форме, представе све генерале војске Србије, такође су га заобишла. Између 53 носиоца генералског чина

име генерала Михаиловића неће бити споменуто.¹ Стога се не треба чудити ни десетинама „прећутаних генерала“ српског порекла у редовима трупа Хабзбуршке монархије у раздобљу од друге половине 18. века па све до 1918. године. До скоријег времена о њима, осим њиховог имена и чина, није било познато готово ништа.²

Што се тиче самога Михаиловића, практично једини нешто опширнији помен, његовог имена, војничког и наравно ратног деловања, потиче из времена Балканских ратова. Конкретно, ради се о тек десетак редова објављених у једном од последњих бројева *Балканског рата у слици и речи* новембра 1913. године.³ Михаиловић је овде представљен као командант Шумадијске дивизије 1. позива из састава 3. армије. Поменуто је и његово раније учешће Српско-турским и Српско-бугарском рату, као и то да је он класни друг (11. класа ВА), Живојина Мишића, Степе Степановића и још неколицине тада већ прослављених команданата. Чланак је окончан прилично индикативним наводом да је Михаиловић по свршеном рату са Турском по својој молби стављен у пензију.⁴ Још мању информацију о његовом учешћу у Балканским ратовима дају референтна дела где се нпр. у "Балканском рату Б. Ратковића, име пуковника Михаиловића помиње само на једном месту. Чак се и његов помоћник, потпуковник Димитрије Булић спомиње у два пута више слушаја.⁵ Сви ови наводи, убрајајући у њих и оне из Службеног војног листа, Ранг и Кондуит листам, представљају практично, уз само један частан изузетак, готово све што се о њему зна.⁶

Име генерала Ђорђа Михаиловића, неће се појављивати ни у војним, научним нити пак уметничким делима. Упркос чињеници да је готово три четвртине српских генерала, поготово оних млађих, оставило пар, неколико или чак више десетина разноврсних списа Михаиловић се неће укључити у овакву врсту делатника. Иза

¹ Види: Милић Милићевић и Љубодраг Поповић, *Генерали војске кнежевине и краљевине Србије*, (Београд: Војноиздавачки завод, 2003).

² О њима: Раде. Милосваљевић, *Прећутани генерали. Генерали Срби и српског порекла у аустријској војсци 1763-1918* (Јагодина: Графос, 2007).

³ *Балкански рат у слици и речи 1912-1913*, бр. 36, 564, приређивач и писац уводне студије М. Миличевић (Београд, Генеалогички центар, 2007) (репр.)

⁴ *Исто*.

⁵ Борисав Ратковић, *Први Балкански рат 1912-1913*, књ. 2 (Београд: Војноиздавачки завод, 1975), 241, 293, 315.

⁶ Војни архив, колико смо упознати, не поседује његов службени лист.

њега, колико знамо није остао, чак ни један објављен чланак. Слично је и у домену војног образовања. Михаиловић није припадао кругу предавача Војне академије, слично као ни наставницима неке од четири подофицирске школе. То је такође један од вероватних разлога због кога је остао потпуно анониман.

Једини стварни изузетак од свега наведеног је концизна и врло квалитетна Михаиловићева биографија аутора пуковника др Далибора Денде, објављена у једном од томова *Српског биографског речника*.⁷ Ово дело, мада по форми, енциклопедијско, један је од врло ретких путоказа за сагледавање Михаиловићевог живота и дела.

Због свега наведеног биографија генерала Михаиловића коју овом приликом представљамо више је покушај, својеврстан нацрт, или коначно само жеља да се једна готово потпуно избрисана личност српске историје барем делимично отргне од заборавља.

Ђорђе Михаиловић, будући генерал, родио се у Чачку 11. априла 1856. године у кући гостионичара Јована⁸ Судећи према месту рођења односно социјалном пореклу млади Ђорђе представљао је својеврстан стереотип за будућег официра, пошто су нека новија истраживања јасно указала да српски официрски кор никако нису представљали "људи из народа", читај они сељачког порекла, већ готово искључиво представници градске средине у којој су они из пореклом из чиновничких породица представљали релативну већину.⁹ О првим деценијама Михаиловићевог живота годинама, као и његовом школовању не знамо готово ништа осим чињенице да је морао завршити гимназију што је био један од основних услова за упис на Артиљеријску школу, будућу Војну академију.

Једанаеста класа тадашње Артиљеријске школе, уписана у јесен 1874, била је по много чему једна од најспецифичнијих у њеној историји. Прво, трајање школовања ове класе, у формалном смислу било је најдуже од свих дотадашњих као и потоњих класа – читавих

⁷ Далибор Денда, "Ђорђе Михаиловић", у *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш (Нови Сад: Матица Српска, 2014), 891-892.

⁸ Д. Денда, *н. д.* 891. Сви датуми, уколико није другачије назначено дати су према старом календару.

⁹ Милић Милићевић, "Социјално порекло официрског кадра школованог у Србији крајем 19. и почетком 20. века", *Годишњак за друштвену историју* 3 (1996), 194-202.

шест година.¹⁰ Друго, њени питомци стекли су прве официрске чинове (потпоручник) и пре званичног окончања школовања, при чему се седморица питомаца, из различитих разлога, на наставак школовања, отпочетог по завршету Српско-турског рата 1. децембра 1878. више нису вратила.¹¹ Тако је ова класа на крају, бројала укупно 23 свршена питомца.

Посебност ове класе огледала се и у именима, или плодности тачније каријере њихвих носилаца. Двојица њених припадника, Степа Степановић и Живојин Мишић, мада по школском успеху нису претерано обећавали, досегли су до чина војводе.¹² Тројица припадника 11. класе постали су Министри војни, а један од њих Начелник генералштаба.¹³ Још четворица, међу којима и Михаиловић постали су генерали.¹⁴ Међу питомцима ове класе било је наравно и оних неуспешних. По окончању школовања први у рангу, будући генерал Дамњан Поповић, прилично је разочарао својим командовањем у току Албанске операције 1912-1913, а претерано успешно није се показао ни као заповедник трупа Нових области 1914-1916. године.¹⁵ На крају је „мали Дача” највише упамћен као истакнути Црнорукац и је-

¹⁰ Ова класа је уписана 1874. године. Школовање је због ратног прекида (1876-1878.) завршила тек 1880. године. *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850-1925*, (Београд: Штампарска радионица војске и морнарице, 1925), 274; Божица. Младеновић и Милић Милићевић, *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1-46. класе 1855-1914*. (Београд: Историјски институт, 2012), 89.

¹¹ Тридесет питомаца ове класе унапређени су у чин потпоручника у рату, 5. новембра и 10. децембра 1876. Од наведене седморице, потпоручник Ђорђе Стојићевић, погинуо је 18. јануара 1878. код Девотина код Врања. Потпоручник Јован Шпанић прекинуо даље школовање услед рањавања и инвалидности *Споменица седамдесетпетогодишњице*, стр. 159, 274.

¹² Ради се о Степи Степановићу и Живојини Мишићу. Први је био тек 14. у рангу, а други тек 21. од укупно 23 свршена питомца. Б. Младеновић и М. Милићевић, *н. д.*, 56, 78.

¹³ Министри војни били су: Степа Степановић (2 пута), Михаило Живковић и Михаило Рашић. Живојин Мишић био је први Начелник генералштаба у новој Краљевини СХС. Види. Љубодраг. Поповић и Милић Милићевић, *Министри војни кнежевине и краљевине Србије 1862-1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 1998); Веллимир Иветић, *Начелници генералштаба 1876-2000* (Београд: НИУ-Војска, 2000).

¹⁴ Већина поменутих стекли је генералски чин у време Балканских ратова. Изузетак су Михаило Рашић и Степа Степановић који су и тај, тада највиши чин, унапређени већ 1907. године. М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 93, 222.

¹⁵ О њему опширније: М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 188-191.

дан од камена спотицања политичких односа са Великом Британијом након 1903.¹⁶ Ђорђе Михаиловић није припадао ни једној од поменутих крајности. Школовање је завршио као тек просечан. Тачније био је, 18. у рангу.¹⁷

Конкретно Михаиловићево учешће у предстојећим Српско-турским ратовима у потпуности нам је непознато. Једини изузетак је чињеница да је као и већина његових класних другова у децембру 1876. године стекао први официрски чин (потпоручник).¹⁸ Када су други подаци у питању, конкретно његове дужности, једино на шта се можемо се ослонити је доста несигурна аналогија по којој су сви нама познати припадници 11. класе: Живковић Поповић, Степановић и Рашић, распоређени као ађутанти или ордонанс-официри при појединим штабовима.¹⁹ Истина, и овде је као у случају потпоручника Живојина Мишића било изузетака.²⁰ На овака распоред највише је утицао мањак старешина што је у случају свршених питомаца Артиљеријске школе износило свега 147. Ни укупан број, који је према неким подацима досезао тек 312, 350, а по најоптимистичнијим до 400 није био много већи. Стога није чудо да је број руских официра добровољаца на српској страни, али и масе других: аустро-угарских, немачких, италијанских, па чак и америчких био барем двоструко већи.²¹

¹⁶ Овде се мисли на ултимативан захтев Велике Британије за пензионисање најпре десет, касније само пет официра учесника Преврата. Уз поменутог Поповића, у мају 1906. године, пензионисани су и пуковници Александар Машин и Петар Мишић те мајори Лука Лазаревић и Љубомир Костић. Опширније: Александар Раствовић, *Велика Британија и Србија 1903-1914*. (Београд: Историјски институт, 2005), 80, 93-96.

¹⁷ *Споменица седамдесетпетогодишњице*, 274.

¹⁸ *Исто*, 274.

¹⁹ *Споменица седамдесетпетогодишњице*, 37; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 94, 188, 208, 224.

²⁰ Мишић је најпре био инструктор трупа Колубарског батаљона 2. кл. а затим и командир у саставу Књажевачке војске. У другом Српско-турском рату био је командир чете комбинованог пука Јаворске војске. Милић. Милићевић и Љубодраг Поповић, *Генерали*, 156.

²¹ Драга Вуксановић Анић, *Стварање модерне српске војске. Француски утицај на њено формирање* (Београд: Српска књижевна задруга, 1993), 84, 96; Слободан Бранковић, *Независност слободољубивих* (Београд: Светска српска заједница и Институт српског народа, 1998), 58; Ђорђе Станић, Зоран Килибарда, Јан Марчек, *Обука српске војске 1804-1918* (Београд: Војноиздавачки завод, 2007), 237.

Период између Српско-турских и Српско-бугарског рата обележен је низом промена у Михаиловићевим животу. Најпре је као и сви припадници његове класе, у октобру 1882. године био унапређен у чин поручника.²² Затим је уследила промена ађутантских те, нижих командних положаја почевши од ађутанта команданта 1. батаљона стајаће војске до водника 1. чете 8. батаљона на чије је чело постављен у марту 1882. Следеће године поново је на месту ађутанта команданта батаљона (1.) у саставу Моравског пешадијског пука, да би у јануару 1884. био враћен у труп. Овог пута постављен је на дужност водника 2. чете 1. батаљона истог пука.²³ Током овог периода, у децембру 1883. Михаиловић је стекао и прво од својих бројних одличја - Медаљу за војничке врлине.

Почетак Михаиловићеве каријере и прве дужности на којима је бивао распоређен дешавале су се у историјски преломним годинама по војску Србије. Конкретно, почетком јануара 1883. године донет је нов Закон о устројству војске којим је, поред осталих, уведена једна кључна организациона новина. Наиме, чланом 3. закона по први пут су сви српски грађани стекли су дужност и право служења војног рока. Рок је започињао најпре у Сталном кадру, а потом се преносио на Позиве у зависности од старости обвезника. Укупна дужина војне обавезе трајала је 30 година (20-50), при чему су истим чланом регулисан и систем служења у оквиру првог, другог и трећег позива.²⁴ Месец дана по увођењу новог закона о Устројству војске поручник Михаиловић биће одликован Медаљом за војничке врлине.²⁵ Биће то једно од првих, али не и малобројних одличја које ће стећи током своје дишедеценијске каријере.²⁶

Овај велики корак у погледу развоја оружане силе у Србији створио је не мале кадровске проблеме. Моментално увећање броја

²² *Службени војни лист (СВЛ)*, 1882, 1259-1261.

²³ *СВЛ*, 1883, 399-400; 1884, 7.

²⁴ Према овом Први позив обухватао је старост између 20. и 30. године. Други између 30. и 37. године старости, а Трећи од 37. све до навршене 50. године. Опширније *СВЛ*, 1883, 3

²⁵ *СВЛ*, 1883, 1809.

²⁶ Према наводима Далибора Денде Михаиловић је носилац Ордена таковог крста 3, 4 и 5. степена. Ордена белог орла 4. и 5 реда и Карађорђевог звезде 3. реда. Носилац је и бројних споменица: Споменице српско-турских ратова 1876-1878, Споменице српско-бугарског рата 1885-1886., Споменице за српско турски рат 1912-1913, као и Споменице Милоша Великог. *н. д.*, 892.

војника стајаће војске за безмало четири пута отворило је проблем командног кадра који својим бројем све до времена Реформе војске спроведене у последњим годинама 19. века, па чак ни после тога, неће бити у потпуности адекватан.²⁷

Ађутантска служба и командовање нижим јединицама Моравског пука чији су штабови батољона и чете делом били стационирани у Прокупљу у неколико је утицало и на Михаиловићев избор будуће невесте. Била је то госпођица Христина кћер председника Прокупачког окружног суда Аћима Прокића. Брак поручника Ђорђа и Христине био је прилично уобичајен пошто су се припадници официрског кора углавном женили девојкама из богатијег трговачког или пак чиновничког staleжа.²⁸ Оно што је ипак уочљиво је прилично дуг процес остварења будуће брачне везе отпочет начелном дозволом војних власти изdatoј у фебруару 1883. до потписивања коначног одобрења у јуну 1886. године. Разлози за овако дуг, трогодишњи период сигурно су правила за женидбу млађих официра, али и рат вођен 1885-1886. године.²⁹

Четрнастодневни оружани сукоб са Бугарском, дефинитивно окончан мировним уговором потписаним крајем фебруара 1886 био је, према дужини трајања, најкрвавији српски сукоб у 19. веку.³⁰ Просечан дневни биланс само у мртвим војницима и официрима

²⁷ До 1880. године када је Артиљеријска школа уздигнута на ранг Војне академије њу је завршило само 187. питомаца. Почетком осамдесетих и током деведесетих година просечан број свршених питомаца Војне академије нешто се увећао и кретао између 35 и 40. годишње. Ипак, тек крајем века долази до масовнијег уписа (класе 28-32.), тако да је војска Србије до августа 1901. када је последња од ових великих класа окончала школовање увећана за чак 534 школоване старешине. Опширније. Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900 године* (Београд: Војноиздавачки завод, 2002), 99-100.

²⁸ О овом опширније: Миле Бјелајац, "Женидбе официра српске и југословенске војске". *Годишњак за друштвену историју*, 1 (1995), 19-38; Милић Милићевић, "Официри", *Приватни живот Срба у 19. веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, пр. А. Столић и Н. Макуљевић (Београд: Клио, 2006), 750-759.

²⁹ Према важећим правилима о женидби официра донетим 1872. године младожења је у чину (потпоручник) морао провести најмање две године. Према томе, Михаиловићева женидба није могла бити одобрена пре краја октобра 1884. М. Милићевић, *Приватни живот*, 751.

³⁰ Оружани сукоба, до примирја, трајао је од 3. до 16. новембра 1885. године

досегао је бројку од 50 при чему треба додати још и преко 300 рањених. Губици бугарске стране били су готово идентични.³¹

У новоформираној Моравској дивизији образованој током мобилизације Михаиловић је у октобру 1885. постављен за заповедника чете у 3. батаљону 1. активног пука.³² Током целог рата дејства Моравске дивизије, под командом пуковника Петра Топаловића, била су готово увек закаснела, што је на жалост, била одлика и готово свих осталих јединица. У нападу на Трн дивизија је већ првог дана претрпела неуспех, а заузеће овог места уследило је тек после више од два дана када су га бугарске снаге већ напустиле. У бици код Сливнице Дивизија је поново имала кашњење да би потом, током битке остала осујећена у покушају да разбије бугарско лево крило.³³ Проблематичан учинак Топаловићеве дивизије одразио се и на Михаиловића. Медаља за храброст коју су у рату стекли његови класни другови Живковић, Степановић, Мишић и Булић, њега је заобишла.³⁴

По окончању ратних Михаиловић се поново нашао у истом пуку, (Моравском) у Прокупљу где му је поверена чета из састава 2. батаљона *Кнеза Михаила*.³⁵ Овде ће, као што смо већ навели, коначно упловити у брачну везу.

Лош учинак у рату да Бугарима није омео Михаиловићево војничко напредовање. Слично као и његови, већ више пута помињани класни другови и он се током наредних десет година успињао у војничкој хијерархији. Убрзо након успешног полагања капетанског испита, у фебруару 1887. унапређен је за капетана друге, а четири године касније и за капетана прве класе.³⁶ Пролеће 1893. донело му је, опет у исто време кад и његовим класним друговима, донело пр-

³¹ Српска страна имала је 746 мртвих и 4570 рањених, а бугарска 771 мртвог и 4232 рањена војника и официра. Види. Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ, 2, (Београд: Православна реч и Војно издавачки завод, 1998), 591.

³² *СВЛ*, 1885, 1123.

³³ О рату опширније: *Знамените битке*, књ. 2, 491-605.

³⁴ *СВЛ*, 1886, 107-110.

³⁵ *СВЛ*, 1886, 187.

³⁶ *СВЛ*, 1886, 664; 1887, 128, 149-150.

ви виши чин - мајорски, а четири године касније, у априлу 1897. године Михаиловић је унапређен у потпуковника.³⁷

У исто време када је унапређен у чин капетана 2. класе Михаиловић је пребачен на нову дужност. Постављен је за ађутанта команданта Тимочке дивизије, а кратко време након тога за команданта чете 2. гардијског батаљона.³⁸

У октобру 1888. по први пут у својој каријери Михаиловић добија опредељење при министарству војном. У њему ће остати више од три године, и то најпре као ађутант пешадијске инспекције. Следеће године, при истом министарству био је пребачен у Генералштабни одсек, да би потом до маја 1891. обављао дужности при његовом Опште-војном одељењу.³⁹

Током истог периода Михаиловић ће обављати још неке друге споредне дужности. Био је предавач егзирцирних правила и ратне службе на Великој школи и у исто време (1889.) командир Питомачке чете при Војној Академији.⁴⁰

Наредних неколико година Михаловић ће као капетан 1. класе а затим као мајор поново бити у трупи и то бити вршилац дужности или командант појединих батаљона. Прво ће то бити 2. батаљон *Кнеза Михаила*, затим 1. батаљон *Кнеза Милоша* и од марта 1894. 1. гардијски батаљон стациониран у Нишу.⁴¹

На месту заповедника пука тачније, вршиоца дужности команданта 4, Михаиловић је први пут постављен у марту 1897. да би два месеца касније био и потврђен на овој новој дужности. Управо у то време пук којим је командовао се преселио из Ваљева у Пожегу. Онда након тога Михаиловић био упућен на ново опредељење, на место команданта 1. гардијског пешадијског пука.⁴² Уз наведене командне Михаиловић је као и раније обављао и друге дужности. Једна од њих била је потпредседник официрског дома у Нишу.⁴³

³⁷ СЛ, 1893, 219; СЛ, 1897, 329-330; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 155, 188, 207, 222.

³⁸ СЛ, 1886, 783-784.

³⁹ СЛ, 1888, 191-192; 1890, стр. 1229-1230; 1891, 691-692.

⁴⁰ Споменица седамдесетпетогодишњице, 250; Д. Денда, *н. д.*, 892.

⁴¹ СЛ, 1891, 691-692; 1892, 1205-1206; 1893, 535, 871; 1894, 229.

⁴² СЛ, 1897, 218, 361-362.

⁴³ СЛ, 1896, 703-704.

Формирање владе др Владана Ђорђевића у октобру 1897. до-
нело је, поред осталог и корените промене у организацији војске
Србије. Главни носилац ове реформе, или чак револуције како су је
неки називали био је бивши краљ, сада командант Активне војске и
будући армијски генерал Милан 2. Обреновић.⁴⁴ Једне од можда
најоучљивијих промена, током овог двоипогодишњег периода учи-
њене су области формације војске пошто је број пешадијских бата-
љона са ранијих 40 увећан за половину тј. на 60. Међутим ова про-
мена није била само квантитативна већ и квалитативна. Наиме, 15
већ постојећих пукова сада је у свом саставу имало по 4 батаљона,
чиме је остварена формација, зацртана још 1889 године. Другим ре-
чима, јединице ранга пука имале су одговарајући распоред и снагу
пука, а оне ранга бригаде стварну снагу бригаде. Само постојање пе-
шадијских, као и коњичких бригада значило је да војска Србије у
миру, прелази са тактичних, на стварање оперативних јединица.⁴⁵

Ништа мање значајно било је повећање старешинског кадра.
Скраћењем школовања на Војној академији, он је за само 3 године
увећан за око 500 официра чиме је њихов укупан број повећан за
око трећину.⁴⁶ Током овог периода војска Србије модернизовала се
и технички добивши потпуно ново стрељачко као и артиљеријско
наоружање. Све то имало је и своју цену. Она се огледала у знатном
повећање војног буџета, давању кредита као и материјалних других
средстава што је Ђорђевићевој влади, током њеног трајања, ствара-
ло не мале новчане проблеме.⁴⁷

Војна новина, али само у релативном смислу била је установа
Команде активне војске (даље КАВ). Наглашавамо релативном, јер
се ова Команда током осамдесетих година 19. века, појављивала већ
у два маха⁴⁸ Оно што је заиста, у овом трећем случају, представљало
новину била је личност команданта, бившег краља Милана.

⁴⁴ Магсо, Припремање 29. маја 1903 (Револуционисање српске војске под
Миланом Обреновићем), *Нова Европа*, књ. 12 (1927), 405-419.

⁴⁵ М. Милићевић, *Реформа*, 47-49. Славица Ратковић-Костић, *Европеизација
српске војске 1878-1903* (Београд: Војно историјски институт, 2007), 290-291.

⁴⁶ М. Милићевић, *Реформа*, 99-103.

⁴⁷ *Исто*, 23-40.

⁴⁸ КАВ је први пут образована почетком 1883, а затим и после Српско-бугар-
ског рата у пролеће 1886. М. Милићевић, *Реформа*, 9-10; Јово Дамјановић, *Историј-
ско развиће нашег Генералштаба са главним основама уређења наше војске* (Бео-
град: Главни генералштаб, 1900), 42, 52-54.

Структуру КАВ сачињавала су два основна органа: Командатура и одељење штабова. Овај други делио се на три штаба: Ђенералштабно, Ађутантско и Трупно, од којих је сваки имао три до четири посебна одсека.⁴⁹

Официри на служби у КАВ, њих између 35-40. важили су за најквалитетније старешинама српске војске што доказује и то, да су неки од њих попут пуковника, убрзо и генерала Димитрија Цинцар Марковића и пуковника Светозара Нешића били предавачи на Војној академији, начелници Генералштаба и носици многих других високих војних дужности.⁵⁰ На дужностима у КАВ нашле су се и Михаиловићеве класне колеге Живојин Мишић и Михаило Живковић.

Говорећи о односу официра из састава КАВ и њиховог команданта краља Милана, С. Јовановић истиче да су му они, упркос различитостима, били изузетно одани. Истина, Јовановић не негира да се краљ Милан приликом избора руководио и њиховим војничким знањем.⁵¹ Који је од та два разлога у случају Ђорђа Михаиловића превагнуо не можемо са сигурношћу рећи. Оно што је неоспорно је чињеница да је нешто раније, у априлу 1897. унапређени потпуковник и убрзо након тога, у децембру 1897, из трупе (ком. 1. гард. пеш пука) преведен у КАВ, на место вршиоца дужности начелника Ађутантског одељења. На ово место Михаиловић ће поново бити постављен и у априлу 1902 само неколико месеци пре коначног укидања КАВ.⁵² Између ова два постављења Михаиловић је поново био враћен у трупу променивши командне положаје у више пешадијских бригада. Најпре у Моравској у Нишу, потом Шумадијској у Крагујевцу, да би са тог места у октобру 1901. био распоређен за по-

⁴⁹ Ђенералштабно одељење делило се на Унутрашњи, Спољни и Мобилизацијски одсек. Ађутантско одељење било је подељено на Лични, Санитетски и Интендантски одсек, а Трупно на Пешадијски, Артиљеријски, Коњички и Интендантски одсек. ЗЗУ, књ. 52, 383-389.

⁵⁰ О њима опширније. М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 250-254; В. Иветић, *Начелници Генералштаба 1876-2000*, 27-30.

⁵¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, 2 (Београд: Народна књига 1990) (репр.), 44.

⁵² После одласка краља Милана, у јулу 1900. године на место Команданта Активне војске постављен је генерал Михаило Срећковић. На том месту Срећковић је остао све до престанка дејства ове Команде 1. децембра 1902. СВЛ, 1902. 875-876; . М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 220.

моћника команданта Тимочке дивизијске области у Зајечар.⁵³ Само неколико месеци пре овога, у мају 1901. Ђорђе Михаиловић постао је и пуковник.⁵⁴ Током обављања свих ових командних дужности био је и члан комисије за мајорски испит.⁵⁵

У години Мајског преврата 1903. и доласка нове династије пуковник Михаиловић променио је две нове дужности. Најпре је са укинутог места начелника Ађутантског одељења КАВ, пребачен на службу у Министарство војно где бива постављен за начелника Благајничког одељења. Потом је у лето 1903. из разлога које ћемо касније навести био поново опредељен у труп.⁵⁶

Генерација која је живела између 1903. и 1912. године и којој је у својим зрелим годинама припадао и пуковник Михаиловић, преживљавала је у сигурно најдинамичније раздобље нововековне српске историје. Драгиша Васић који говори о овом, наглашава да су се догађаји одвијали толиком брзином да је онај потоњи редовно из сећања брисао онај претходни.⁵⁷ Тек што је 1903. нестало једног краља и династије која је Србијом владала готово пола века, пажњу је закупила борба у Македонији. Ни та збивања нису окончана када је на сцену ступило „Топовско питање” а одмах затим Царински рат. У међувремену, дошло је и до анексиона криза и коначно Балканског и Првог светски рат. И док су друге генерације на расплет неких догађаја и последица морале чекати деценијама, овој се то дешавало за само пар година.⁵⁸

Својеврстан увод у ове догађаје збио се још у септембру 1901. када је након објаве о лажној трудноћи краљице Драге дошло до окупљања прве, петочлане групе завереника са циљем да убију краља и краљицу. Током наредних годину дана група се квантитативно, али не и квантитативно повећавала пошто је у прво време била састављена искључиво од нижих официра. Тек крајем 1902. на списку завереника наћи ће се и имена виших официра: пуковника Дамјана

⁵³ *СВЛ*, 1900, 659-660; 1901, 677-678; 1901, 955-956

⁵⁴ *СВЛ*, 1901, 461.

⁵⁵ *СВЛ*, 1897, 1233-1234; 1900, 659-660, 835-836.

⁵⁶ *СВЛ*, 1902, 851; 1903, 603.

⁵⁷ Драгиша Васић, *Одабрана дела* (Београд: Вулкан издаваштво, 1990), 11.

⁵⁸ Милић Милићевић, *Генерација 1903-1918. Српске политичке генерације (1788-1918)* (Београд: Историјски институт, 1988), 117-118.

Поповића, Александра Машина и Ђорђа Михаиловића.⁵⁹ До извршења Мајског преврата списак официра чланова завере прећи њих стотину од којих ће тринаесторица бити из круга виших. Према овој хијерархији име пуковника Михаиловића наћи ће се на шестом месту.⁶⁰

Вероватно из безбедносних разлога Михаиловић је одмах после Преврата, крајем јула 1903. упућен у Ваљево где бива постављен на хијерархиски врло високо место, за команданта Дринске дивизијске области. На том положају остаће до јануара 1905. када га буде заменио пуковник Илија Гојковић. У току пар наредних месеци Михаиловић је стављен на расположење да би на нову дужност, као Начелник инвалидског одељења министарства војске, био постављен је у марту исте године.⁶¹ На положају Начелника овог одељења Михаиловић је остао прилично дуго, више од три године, када је у априлу 1908. одређен на место инспектора пешадије.⁶² Последње опредељење пред почетак Првог балканског рата, пуковник Михаиловић добиће у марту 1909. када постаје командант Шумадијске дивизијске области.⁶³ Као командант Шумадијске дивизије 1. позива Михаиловић ће и поћи у овај рат.

Уз поменуте Михаиловић је обављао и низ других дужности. Године 1905. и 1907 - 1909. био је члан Официрског и Војно-дисциплинског суда официре.⁶⁴ Оцена ових органа била је у јевности више него негативна, пошту су у њима, како је тврдила штампа, седео само „љути завереник“⁶⁵ Уз то је у више махова (1906, 1907, 1908 и 1909.) био и члан сталне испитне комисије за чин мајора.⁶⁶ У исто време, 1907. пуковник Михаиловић председавао је и испитном комисијом за административне чиновнике.⁶⁷

⁵⁹ Сузана Рајић, Александар Обреновић. Владар на прелазу векова, сукобљење светови (Београд: СКЗ, 2011), 436-438.

⁶⁰ Према Радовану Драшковићу, списак броји укупно 115 лица. Од помених 13 виших, двојица су били генерали, осам пуковници и потпуковници, а тројица мајори. Радован Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији. Апис и Црна рука*, (Београд: Жагор, 2006), 57-61.

⁶¹ *СВЛ*, 1903, 603; 1905, 17, 253.

⁶² *СВЛ*, 1908, 205

⁶³ *СВЛ*, 1909, 257-258.

⁶⁴ *СВЛ*, 1905, 37; 1907, 45; 1908, 81-82.

⁶⁵ Р. Драшковић, *н. д.* 69.

⁶⁶ *СВЛ*, 1906, 569-570; 1907, 627-628; 1908, 523-524.

⁶⁷ *СВЛ*, 1907, 41.

Раније наведена реформа војске изведена на прелазу векова није остала упамћена само по изградњи формације, увећању официрског кадра и техничком опремњу трупа. Њен легат био је и ратни план за предстојећи рат са Турском чије се прве контуре називу од 1898. Од тада, па до 1903. овај ратни план прошао је своју прву фазу да би 1906. био замењен за чак три верзије новог ратног плана чији је аутор будући војвода Радомир Путник. Ипак, како наглашавају аутори, основна идеја донета на седници одржаној марта 1898. била је суштински ипак иста.⁶⁸

Трећа армија међу чијим се заповедницима нашао и пуковник, скорошњи генерал Ђорђе Михаиловић била је по људству односно, укупној снази одмах иза Прве. У њен састав улазило је око 76 000 војника, од чега око 50 хиљада бораца сврстаних у 44 батаљона. У оквиру армија било је и са 10 (9) коњичких ескадрона, 23 (26) батарија и 14 митраљеских одељења.⁶⁹ Све ове трупе биле су распоређене у две групе: Топличку и Медвеђску. Прву од њих концентрисану у рејону Топлице и Мердара чиниле су Шумадијска дивизија 1 и Моравска дивизија 2. позива, а другу Дринска дивизија 2 и Моравска бригада 1 позива.⁷⁰ Задатак ове армије било је да штити десни бок главнине (1. армија) и да се по разбијању непријатеља на Косову, сједини са Првом у рејону Скопске Црне Горе.⁷¹

Иако је рат са Турском званично почет преласком границе 5/18. октобра 1912. године до овог времена трупе Треће армије већ су увелико биле у сукобу. Разлог за ово били су погранични инциденти изазвани прилично неодговорним четничким нападима на

⁶⁸ О овом види: Новица Ракчевић, *Ратни планови Србије против Турске од Војска Кара-Ђорђа до краља Петра* (Београд: Штампарија Давидовић, 1933); Иван Мијатовић, "Први балкански рат - српски ратни и операцијски план", *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, Међународни тематски зборник, књ. 1, Ниш, 2013, 205-220.

⁶⁹ М Милићевић, предговор и уводна студија у *Балкански рат у слици и речи, 1912-1913*, уредник Душан Шијачки (Београд: Српски генеалогички центар, 2008) (репр.), 586-587.

⁷⁰ Под Михаиловићевом командом, у саставу Шумадијске дивизије били су 10, 11, 12. и 19 пешадијски, као и Шумадијски пољски артиљеријски пук. Људство ових пукова било је пореклом из Крагујевца, Чачка, Г. Милановца, Крушевца, Краљева и околних места. Б. Ратковић, М. Ђуришић *Знамените битке*, књ. 3, (Нови Сад: Православна рач, Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 65-66.

⁷¹ Н. Ракчевић, *н. д.*, 237.

турске карауле. Једна од ових акција, напад Лапског четничког одреда капетана Војислава Танкосића, на караулу Мердаре, увео у борбу, најпре делове, а потом и већи део 3. армије.⁷² У току овом четвородневне борбе најпре је захваћена Моравска дивизија 2. позива. Затим су јој се придружили делови Михаиловићеве Шумадијске дивизије, (12. пук) да би се у току наредна два дана, до 4. октобра у борби нашла цела Топличка група. Већ сутрадан у борби су биле и трупе Медвеђске групе чиме је до званичног почетка рата са Турском 3. армије дејствовала практично на целокупној линији фронта супротстављајући се сталним нападима турског Приштинског одреда.⁷³

Четвородневне пограничне борбе ипак су се завршиле у корист српске стране. Приморавши турске трупе на повлачање избиле су у рејон Подујева, чиме је отворен пут за даље наступање према Приштини. Ова несумњиво значајна победа била је праћена не малим губицима, при чему је већина припала Моравској дивизији 2. позива. Само њени губици досегли су 941 војника, док су се укупни, из састава 3. армије, попели на 1352.⁷⁴ Победа је била праћена и извесним критичким тоновима поготово оним упућеним на адресу команданта Шумадијске дивизије. Михаиловић се током четвородневне акције држао прилично пасивно чак и у тренуцима, када је Моравска дивизија, нарочито у током 4. октобра, била изложена најтежим ударцима непријатеља. Истина, садјество између пешадијских дивизија током пограничних борби, за разлику од пешадије и артиљерије, уопште није било на завидном нивоу.⁷⁵

Већ 7. октобра Врховна команда наредила је покрет према Приштини, који је због прикупљања трупа, померен за сутрадан. Упркос спорадичним борбама, јединице 3. армије су у току 9 окто-

⁷² О овим нападима: Милић Милићевић, Четничка акција пре објаве и током првих дана Српско-турског рата 1912. у Први балкански рат 1912/1913 (Београд: Историјски институт, 2013), 221-234; Влада Илић, Српска четничка акција 1903-1912 (Београд: Ecolibri, 2006), библиографија, 151-152.

⁷³ Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912-1913* (Београд: БИГЗ, 1972), 50-59; *Знамените битке*, књ. 3, 64-108.

⁷⁴ У Моравској дивизији 2. позива, од наведеног броја погинуло је 209 војника (5 официра), рањено је 681 (8 официра), а нестало 51. Од укупног броја из свих јединица 3. армије погинуло је 279 (6 официра), рањено 1122 (8 официра), а нестало 51. *Знамените битке*, књ. 3, 111.

⁷⁵ *Знамените битке*, књ. 3, 111.

бра ушле у Приштину. Тиме су и поред очигледног закашњења, узрокованим четвородневним пограничним борбама ипак остварили успех у циљу довршења маневра према Скопљу и Куманову.

Даље напредовање ка Скопљу, јединица 3. армије, сврстане у две колоне започеле су само два дана касније, 11. октобра.⁷⁶ На овом путу највећи изазов претрпела је десна колона. Код Урошевца је најпре армијска коњица, а потом и 2. пук Моравске дивизије 2. позива, упао у унакрсну ватру остатака Приштинског одреда потпомогнутог са 8 до 10 хиљада Албанаца. Битка вођена током наредна два дана окончана је поседањем Урошевца и наставком наступања кроз Качаничку клисуру.⁷⁷ За разлику од десне, лева колона односно Шумадијска дивизија имала је знатно лакши задатак. Двадесетпетог октобра заузела је Ѓњилане, прктично без борбе.

Два дана касније 15. октобра јединице 3. Армије коначно су испуниле предвиђени задатак. Западно од Скопља које је већ било у српским рукама дошло је до коначног остваривања првобитног плана односно спајања 1. и 3. армије.⁷⁸

Говорећи о раду трупа Шумадијске дивизије, др. Милан Пецић шеф санитета при овој дивизији наглашава да ова дивизија "у овом рату није ратовала". Помињући искључиво сукоб код Преполца и већ наведено учешће 12. пука, он даље закључује да је „шумадијска дивизија вршила само кретање напред не учествујући нигде у борби”.⁷⁹ Ови наводи могу се смарати само делимично тачни, а главни разлог за ово је списак губитака ове дивизије. До заузећа Приштине Михаиловићева јединица остала је без 319. војника од чега је 37 погинуло, 281 рањен и 1. нестао.⁸⁰ Све то указује да Шумадијска дивизија у овим акцијама, поготово пограничним, није остала без уче-

⁷⁶ Шумадијска дивизија 1, позива заједно са Моравском бригадом 1. позива представљала је леву, а Моравска дивизија 2. позива и армијска коњица десну колону. Дринска дивизија 2. позива остала је је у Приштини са задатком осигурања града и околине. *Знамените битке*, књ. 3, 140-141.

⁷⁷ Опширније: Група аутора, Србија и Црна Гора у Балканским ратовима, 85; *Знамените битке*, књ. 3, 145-159.

⁷⁸ Скопље се посредством страних представника предало команданту 1. армије престолонаследнику Александру, два дана раније тј. 9. октобра.

⁷⁹ Др Милан Пецић. *Аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета*, пр. Влада Кривошејев и Нинослав Станојловић (Београд: Српско лекарско друштво 2020), 96.

⁸⁰ У овим наводима недостају губици од 22. октобра. *Знамените битке*, књ. 3, 134.

шћа при чему није ни мало спорно да је главни терет поднела Недићева Моравска дивизија 2. позива изгубивши више од хиљаду људи избачених из строја.⁸¹

Ранија победа код Куманова и потоње заузеће Скопља означило је крај прве фазе Балканског рата. Што је још битније ови догађаји су у потпуности разбили ранију идеју да ће се одсудна битка водити на Овчем пољу. Сходно овом дошло је и до извесног прегруписавања снага. Неке од јединица из састава 1. армије (Дунав. и Тимоч. див. 1 позива) послате су у помоћ Бугарима. Недостатак ових, надокнађен је трупамa из састава 3. армије (Моравска дивизија 1. позива и 2. пука Моравске бригаде).⁸² Захваљујући овом 3. армија сведена је на само две дивизије: Шумадијску дивизију 1. позива под командом Ђорђа Михаиловића и Дринску дивизију 2. позива под заповедништвом пуковника Павла Пауновића. Ове снаге, у садејству са Ибарском војском, генерала Михаила Живковића, упућеном ка Пећи требало је да заузму Призрен и Ђаковицу односно овладају простором Метохије. Између 22. и 25 октобра сви поменута места налазили су се у српским односно црногорским рукама пошто је заузеће Ђаковице окончано готово истовременим уласаком у град.⁸³

Управо тих дана, тачније 20. октобра Михаиловић је био унапређен. Заједно са Радомиром Путником, који је постао први српски војвода у чин генерала унапређено је још седам пуковника међу којима су понови били и Михаиловићеви школски другови Живојин Мишић и Михаило Рашић.⁸⁴

Заузеће Призрена и Ђаковице отворило је једну потпуно нову могућност. После вишевековне континенталне изолације Србија је добила могућност да једним брзим продором кроз албанско горије избије на море и овлада делом обале што би у будућности потпуно изменило њен геостратегијски положај. Са акцијом се није смело оклевати јер је Турска већ 3. новембра затражила посредовање сила у циљу постизања примирја. Уз то, Јадранску обалу је од Призрена и Ђаковице де-

⁸¹ О укупним губицима појединих јединица 3. армије. *Знамените битке*, књ. 3, 134.

⁸² М. Милићевић, *Балкански ратови*, 41; Исти, *Рат за море*. Дејства српских трупа у северној Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30 априла 1913. године (Београд: НИУ-Одбрана, 2011), 44.

⁸³ *Знамените битке*, књ. 4, 205-2011; *Први балкански рат*, књ. 2, 241-249.

⁸⁴ Уз наведене у чин генерала унапређени су и Павле Јуришић, Илија Гојковић, Петар Бојовић и Милош Божановић, *СВЛ*, 1912, 469-470.

лило тек нешто више од 130 до 135 km.⁸⁵ Савлађивање овог невеликог растојања је за већ прекаљене српске трупе изгледало релативно лак задатак. При том је сметнуто с ума да је Ђорђевићева Шумадијске дивизија за само десетак, делимично кроз борбу, прешла више од 200 километара, а да је готово исти случај био и са Дринском дивизијом пуковника Пауновића. За предстојећи марш недостајало је хране, санитетског материјала, па чак и одговарајућих географских карата. Ни временске прилике српским трупам нису ишле на руку. Залазило се у јесен са кишама и првим снеговима. Теренске препреке каквим су обилевале албанска брда и планине биле су посебна околност.⁸⁶ Све ово било је пренабрегнуто, а два апела команданта 3. Армије Боже Јанковића упућене Врховној команди да се акција одгоди, остале су без резултата. јединице Шумадијске и Дринске дивизије су већ 5. новембра добиле наређење за покрет. На овај дан започеће најдужа операција у српској војној историји и трајаће све до средине маја 1913.

Шумадијска дивизија, из Ђаковице, кренула је на пут 27. а Дринска дивизија из Призрена 28. октобра, да би после десетак дана погибелног марша сусрели у заузетом Љешу и Медови.⁸⁷ Кроз то време Шумадијска дивизија је без борбе, услед исцрпљености, глади и несрећних случајева, изгубила 251. војника.⁸⁸

У наводима већ поменуте литературе, конкретно у „Балканском рату у слици и речи“ наводи се да је генерал Ђорђе Михаиловић учествовао у ослобођењу Косова. Додаје се и то да су „његове трупе избиле на Јадранско море.“⁸⁹ За разлику од првог овај други навод не може се узети као тачан, а разлог за то су извесне формацијске промене, које су довеле и до извесних промена у систему командовања. Наиме, током припрема за будући продор кроз Албанију, од делова Шумадијске дивизије 1. позива и Дринске дивизије 2. позива формиран су тзв. Шумадијско-албански и Дринско-албански одред. На челу првог од наведених налазио се потпуковник Димитрије Булић, дотад Михаиловићев заменик на челу Шумадиј-

⁸⁵ Због погрешака учињених у тадашњим топографским картама рачунало се на краће растојање тј. око 120 km.

⁸⁶ Опширније: М. Милићевић, *Рат за море*, 47-51.

⁸⁷ *Исто*, 54-79.

⁸⁸ *Исто*, 84.

⁸⁹ Балкански рат у слици и речи, 564.

ске дивизије и, као већ по устаљеном обичају, његов класни друг.⁹⁰ Павле Пауновић, дотадашњи командант Дринске дивизије 2. позива.⁹¹ За време дејства ових јединица Михаиловић се са штабом Дивизије и преосталим јединицама налазио у Призрену, практично без икаквог непосредног учешћа на ток продора кроз Албанију. Слично је било и касније, почетком децембра 1912. када су ова два одреда обједињена (Приморски одред) и стављена под команду пуковника Дамјана Поповића. Даље трансформисање уследило је, средином фебруара 1913. године Тада су српске јединице на приморју, поменути Приморски одред, појачане експедиционим корпусом на челу са генералом Петром Бојовићем, прерасле у Приморски кор.⁹² У током свих ових дешавања име генерала Ђорђа Михаиловића, уопште се и не помиње.

Епилог Михаиловићеве ратне каријере из времена Балканских ратова штуро је објављен у већ поменутом чланку *Балканског рата* од 17. новембра 1913 (бр 36). У њему се на крају текста кратко наводи да је „по свршеном Турском рату, по молби, пензионисан”. У стварности Михаиловићево пензионисање уследило је знатно раније, две недеље пре отпочињања новог сукоба тј 1. јуна 1913. године.⁹³

Михаиловићеви пензионерски дани потрајали су тек нешто више од две године. Само пар дана пре аустроугарског напада на Србију и почетка Првог светског рата, (15/29. 7.), 12. јула 1914. многи пензионисани пуковници и генерали попут Дамјана Поповића, Милоша Васића Живојина Мишића и других, преведени су из пензије у резерву, или, као што је случај са будућим војводом Живојином Мишићем, враћени у активну службу. Међу именима официра преведених у резерву било је и име Ђорђа Михаиловића.⁹⁴ Иако не активан, у смислу заповедништва на над неком од српских јединица, Михаиловић је такође био учесник Рата, у његовој каријери

⁹⁰ Димитрије Ђ. Булић такође је припадник исте 11. класе Војне академије. Као и Михаиловић и он је учесник Српско-турских ратова, после којих је прекинуо даље школовање. О њену опширније. М. Милићевић, *Рат за море*, 51-52.

⁹¹ Шумадијско-албански одред био је мањи, састављен од око 6500 људи док је Дринско-албански имао око 9200. Детаљније о јединицама у њиховом саставу види: М. Милићевић, *Рат за море*, 51.

⁹² М. Милићевић, *Рат за море*, 218.

⁹³ *СВЛ*, 1913, 213-214.

⁹⁴ *СВЛ*, 1914, 659-662.

петог по реду. Упркос томе што је дубоко загазио у шесту деценију свог живота, учествовао је у егзодусу српских трупа и повлачењу кроз Албанију 1915/1916 године.⁹⁵

На дан почетка Солунске офанзиве генерал Михаиловић коначно приводи крају своју више од четири деценије дугу војничку каријеру. Првог септембра 1918. по други пут, овог пута и последњи, бива разрешен дужности официра у резерви.⁹⁶

У почетку међуратног периода започело је окончање животног пута Михаиловићевих школских колега и ратних другова из 11 класе Артиљеријске школе. Најпре је 1921. нестало војводе Живојина Мишића, а осам година касније, 1929. и војводе Степе Степановића. У међувремену смрт је однела и генерала Дамјана Поповића, а две године након њега, 1930. преминуо је и генерал Михаило Живковић.⁹⁷ Средином двадесетих година судбину својих другова поделио је и Ђорђе Михаиловим. Умро је у 69 години живота 5/18. јула 1925. године у Крагујевцу.⁹⁸

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив у Београду, П 2, к. 51, 52, 53, 54, 55, 98

Објављени извори

Балкански рат у слици и речи 1912-1913. (ур. Душан Шијачки), бр. 1-52, Београд, 1913.

Државни календар са шематизмом Кнежевине и Краљевине Србије 1852-1914.

Др. Милан Пецић. *Аутобиографија најстаријег српског санитетског пуковника*. (пр. В. Кривошејев и Н Станојловић). Београд: Српско лекарско друштво, 2020.

Оцене официра српске војске (активних и резервних) 1888-1910.

Распоред и ранг листа официра, марвених лекара и војно-административних званичника 1885-1922.

⁹⁵ Д. Денда, н. д, 892.

⁹⁶ *СВЛ*, 1918, 524.

⁹⁷ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали*, 93, 155, 188, 222

⁹⁸ *Политика*, 22. 7. 1925, 7.

Ратник, Часопис за војне науке књижевност и новости, Службени део 1879-1880.

Службени војни лист 1880-1913.

Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900. Београд: Министарство војно, 1900.

Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925. Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелајац, Миле. „Женидба официра српске и југословенске војске”, *Годишњак за друштвену историју*, 1 (1995), 19-38.

Бранковић, Слободан. *Независност слободољубивих*. Београд: Светска српска заједница и Институт српског народа, 1998.

Васић, Драгиша. *Одабрана дела*. Београд: Вулкан издаваштво, 1990.

Вуксановић-Анић Драга, *Стварање српске војске. Француски утицаји на њено формирање*, Београд: Српска књижевна задруга, 1993.

Група аутора. *Знамените битке српске и црногорске војске*, књ. 2-4. Нови Сад: Православна реч, Београд: Возноиздавачки завод, 1988.

Драшковић, Радован. *Преторијанске тежње у Србији. Апис и Црна рука*. Београд: Жагор, 2006.

Станић, Ђорђе, Килибарда, Зоран, Марчек, Јан. *Обука Српске војске 1804-1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2007.

Дамјановић, Јова. *Развише нашег генералштаба са основама уређења наше војске*. Београд: Штампарска радионица министарства војног, 1900.

Живојиновић, Драгољуб. *Краљ Петар 1 Карађорђевић*, књ. 1. Београд: БИГЗ, 1994.

Иветић, Велимир. *Начелници Генералштаба 1876–2000*. Београд: НИЦ-Војска, 2000.

Илић, Владимир, *Српска четничка акција 1903–1912*. Београд: Ecolibri, 2006.

Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића*, 1–2. Београд: Геца Кон, 1934.

Казимировић, Васа. *Црна Рука*. Крагујевац: Призма, 1997.

Марсо, "Припремање 29. маја. Револуционисање српске војске под Миланом Обреновићем", *Нова Европа*, књ. 12 (1927), 405–419.

Младеновић, Божица, Милићевић, Милић. *Питомци Војне академије. Списак свршених питомаца 1-46 класе 1855–1914*. Београд: Историјски институт, 2012.

Милићевић, Милић. *Генерација 1903–1918. Српске политичке генерације 1788-1918*. Београд: Историјски институт, 1998.

Милићевић, Милић. *Реформа војске Србије 1897–1900*. Београд: Војноиздавачки завод, 2002.

Милићевић, Милић. *Официри. Приватни живот у 19. веку. Приватни живот у Србији од краја 18. до почетка Првог светског рата (ур. А. Столић и Н. Макуљевић)*, Београд: Клио, 2006.

Милићевић, Милић. *Рат за море. Дејства српских трупа у северној Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*. Београд: Медија центар, 2011.

Милићевић, Милић. *Балкански ратови*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 2014.

Милићевић, Милић, „Четничка акција пре објаве и током првих дана првог Балканског рата, Балкански рат 1912–1913,” зборник радова са међународног научног скупа, 2012, 221–234.

Милићевић, Милић, Поповић, Љубодраг. *Генерали војске кнежевине и краљевине Србије*. Београд: Војноиздавачки завод, 2003.

Милосављевић, Раде. *Пређутани генерали. Генерали Срби и српског порекла у аустријској служби 1763-1918*. Јагодина: Графос, 2007.

Поповић, Љубодраг, Милићевић Милић. *Министри војни кнежевине и краљевине Србије 1862-1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 1998.

Рајић, Сузана. *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 2011.

Ракочевић, Новица, *Ратни планови Србије од војда Карађорђа до краља Петра*, Београд: Штамшарија Давидовић и Марковић, 1933.

Растовић, Александар. *Велика Вританија и Србија 1903–1914*. Београд: Историјски институт, 2005.

Ратковић, Борислав, Ђуришић, Митар, Скоко, Саво. *Србија и Црна гора у Балканским ратовима 1912–1913*. Београд: БИГЗ, 1972.

Ратковић-Костић, Славица. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Ратковић, Борисав. *Први Балкански рат 1912–1913*, књ, 2, Београд: Војноисторијски институт, 1975.

Столић, Ана. *Краљица Драга*. Београд: Удружење за српску повесницу, 2000.

Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow
Institute of History, Belgrade
e-mail: milicevicm@live.com

ĐORĐE MIHAILOVIĆ OR THE CARRIER OF FORGOTTEN SERBIAN GENERAL

(Summary)

In 1870 the Serbian army finally introduced the rank of a general. Even though there were 53 holders of this rank by 1918, the names of some of them have been completely forgotten. General Djordje Mihailović is just such an example. Although he belonged to 11th class of the Artillery School, which gave two field marshals (vojvoda) out of 23 graduates, his biography has not been well enough known. The same is the case with his military career, which, according to all known, was almost completely flawless. Historians recorded his participation within the inner circle of conspirators in the May coup as the only fact worth mentioning. The case was nearly the same with the duty of the commander of the Šumadija Division in the First Balkan War. The reason for the resignation of General Djordje Mihailović, which followed immediately after the end of the war with Turkey, has remained unexplained event from his life. As a reserve officer, Mihailović took an indirect part in the First World War until the beginning of the Thessaloniki offensive in 1918.

KEY WORDS: Đorđe Mihailović, General, Serbian Army, participation in the wars, Biography

355.48(497:450)"1918"
355.483(497)"1918"
COBISS.SR-ID 61185801

Оригиналан научни рад
Примљен: 3. март 2021.
Прихваћен: 22. септембар 2021.

Др Радмила (Мила) Михајловић, научни сарадник
Рим (Италија)
e-mail: mila.mihajlovic@gmail.com

ИТАЛИЈАНСКА ВОЈСКА У ПРОБОЈУ СОЛУНСКОГ ФРОНТА

АПСТРАКТ: На Солунском фронту од 10. августа 1916, италијанска 35. дивизија је била један од учесника пробоја 15. септембра 1918. Распоређена лево од Српске војске по висовима Селечких планина насупрот Прилепу и директно се суочавајући са XI немачком Армијом, 31. августа 1917. је, по наређењу врховног команданта савезничких армија на Солунском фронту, добила задатак да Српској војсци током пробоја чува леви бок. Симулирајући напад дан раније, непрекидним налетима је држала заокупљене немачке снаге с циљем да им не дозволи размештање и концентрисање према Српској војсци у пробоју и напредовању, нити да им зађе за леђа. Од 10. до 21. септембра, италијанске снаге су непрекидним артиљеријским и пешадијским нападима држале приковану 11. немачку Армију, која је према Италијанима из Прилепа призвала и груписала резерву. Од 21. септембра је италијанска војска напредовала са српско-француским снагама до Прилепа да би, непосредно пред заузимање града, по наређењу команде савезничких снага, била преусмерене на запад, да кроз масив Баба планине и Демир Хисара бугарској војсци у повлачењу пресече пут. После исцрпљујућих борби, 3. октобра 1918. у 10.00 часова у Сопу, западно од Крушева према Кичеву, генералу Орлан-

ду Фрерију, команданту Бригаде „Cagliari“, предала се бугарска мешовита дивизија „Компосите“ и њен командант.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Солунски фронт, пробој, Прилеп, италијанска војска, српско-француске снаге, Бригада „Cagliari“, 11. немачка Армија, бугарска војска, бугарска мешовита дивизија „Компосите“, предаја.

Увод

Прва одељења италијанске 35. дивизије искрцала су се у Солун 10. августа 1916. године, уз одушевљење и радост других савезничких армија. Пребацивање италијанских трупа у Солун је започело 8. августа из Бриндизија паробродима „Дука ди Ђенова“ (Duca di Genova) „Ређина Елена“ (Regina Elena) и „Галија“ (Gallia), којим је у првој групи стигао и командант дивизије. Од 15. маја 1916. дивизијом је командовао генерал Карло Петити ди Рорето, један од најспособнијих италијанских команданата.¹ Дана 11. августа су се у Солуну искрцале бригада „Каљари“ и бригада „Сицилија“. Долазак целокупног Експедиционог корпуса и коморе комплетиран је 25. августа. Као подршка италијанским трупам, у Солун је стигла и ваздухопловна ескадрила двокрилаца извиђача. По договору са савезницима, 35. дивизија је на Солунски фронт стигла као алпска и дотирана је свом специјалном планинском опремом, али не и артиљеријом, ни лаком – ни тешком, коју је, по договору са савезницима, у случају потребе требало да јој обезбеди команда Савезничке Источне армије.²

¹ Carlo Petitti di Roreto (1862–1933), италијански генерал који ће до јуна 1917. године, бити командант Италијанског експедиционог корпуса на Солунском фронту. Од 1918. је постављен за команданта 23. армиског корпуса који ће показати велико јунаштво у бици на реци Пјаве. По завршетку рата, биће први гувернер Трста, а од 1919. сенатор Краљевине Италије.

² Zupelli a Julliat, Roma, ASMAE, Archivio Politico e di Gabinetto 1915/1918, расо 17. Рад је превасходно заснован на италијанској архивској грађи, мада су о овоме писали и бројни српски историчари као што је Саво Скоко, Миливоје Алимпић, Петар Опачић, Петар Томац и многи други.

Прва позиционирања код Дојрана, премештај и ослобађање Битоља

Три седмице од искрцавања, 35. италијанска дивизија је послата на крајњи источни део фронта. Распоређена је на падинама Крушка Балкана код Дојранског језера, на око 80 км удаљености од Солуна, све до долине Лосице код Струмице са дефанзивним задатком, где је заменила 57. француску колонијалну дивизију. Линија фронта стављена у надлежност италијанских трупа била је дуга 48 км и потпуно необезбеђена, са рововима ископаним тек у неким деловима фронта. Осим тога, имала је неколико истурених позиција на нижим врховима Беласице, над којима су доминирале бугарске снаге све до врха планинског масива. Неколико дана касније, изненада су повучене и француске трупе позициониране лево од италијанских, без иједне претходне информације, па је италијанска дивизија остављена сама насупрот бугарске дивизије од шест пукова, тих дана ојачане још једном новом од четири пука и распоређене на левом боку фронта, такође опремљеном јаком артиљеријом.

Дана 19. октобра је бригада „Каљари“ под командом мајора Ђакома Десенцанија (Giacomo Desenzani), коју су чинили 63. и 64. пук, изненада повучена са источног и послата на крајњи западни део фронта. По наређењу савезничке команде, требало је да се стави на располагање Источној савезничкој армији и буде укључена у планиране операције заузимања Битоља. На положају ју је заменила прекаљена бригада „Ивреа“ са ветеранима 161. и 162. пешадијског пука, која је управо стизала са фронта на Сочи као други италијански војни контингент послат на Солунски фронт.

За бригаду „Каљари“, вратити се у Солун са положаја на Крушка Балкану код Дојранског језера није било нимало лако. Путеви практично нису постојали, сем кратких деоница око села разорених у сукобима са комитама које су се надовезивале на планинске стазе. Маршем дугим 200 километара³ под кишом која је непрекидно лила, 14. новембра, први делови бригаде „Каљари“ стигли суу подножје Баба Планине. На њеним висовима, на линији фронта западно од коте 2182 све до Градешнице источно од Битоља, бригада „Каљари“ је заменила на положају 114. француску бригаду. Када јој је, 19. но-

³ Укупна дужина Солунског фронта била је преко 300 км.

вембра, стигло наређење за напад, прве јединице бригаде „Каљари“ тек су стизале и распоређивале се на положаје источно од Битоља, док је њен други део запосео висове западно од града. Истог дана, бригада „Каљари“ је кренула у напад. На температури од -10°C и по снегу до колена, 63. пук је после жестоких борби и уз велике губитке успео да заузме сам врх планине Велузина (2209м), а одмах потом и Братиндол (кота 1182). Све доминантне непријатељске позиције на висовима тиме су биле запоседнуте и напредовање снага у долини постало је брже. У 19 часова, италијанске трупе су заједно са српским и француским ушле у град.

Након заузимања Битоља, генерал Петити ди Рорето је затражио од генерала Сараја да се сједине сви делови италијанског војног контингента на фронту код Битоља који је постао најзначајнији стратешки део Солунског фронта, што је одобрено. Тако се 35. италијанска дивизија крајем децембра распоредила источно од Битоља, између два завоја реке Црне где се налазило важно упориште, Кота 1050.⁴ Пар дана касније, 17. децембра, стигло је наређење да италијанске трупе, чим стигну јужно од Битоља, моментално замене француску 57. дивизију која је држала одбрану на северном делу града, десно од бригаде „Каљари“. Тиме је одбрана Битоља у потпуности поверена италијанској 35. дивизији. Заузимање свих главних линија фронта и непосредна одбрана Битоља имала је велики политички значај за италијански контингент, али је у условима у којима је требало да буде изведена и без артиљерије, коју Французи нису ставили на располагање италијанским снагама иако је то било предвиђено претходним договором, с војне тачке гледишта представљало је огроман ризик.

Стање на Солунском фронту 1918.

После тешких савезничких пораза, којима је, добрим делом, својим незгодним карактером, политичким препиркама и неспособношћу допринео, код свих савезника крајње неомиљени генерал Сарај, нови премијер Француске, Жорж Клемансо⁵, га је опозвао и на

⁴ Petitti di Roreto, Roma: AUSSME E3/II – racc. 75, фонограм од 26.11.1916.

⁵ Georges Benjamin Clemenceau (1841-1929), истакнути француски политичар, председник владе и министар рата у судбоносним данима Првог светског рата, један од велике четворице на мировној конференцији у Версају.

његово место, за Врховног команданта савезничких снага на Солунском фронту, 14. децембра 1917. поставио генерала Адолфа Гијома⁶.

Година 1918. је отпочела тмурно и несигурно. Савезничке снаге биле су у незавидној ситуацији на свим фронтовима, укопане у рововима и без помага и посвуда се чинило да је ратна срећа на страни Немачке и Аустроугарске које су се спремале за коначну офанзиву.

Током пролећа 1918, француска војска на Солунском фронту бројала је 210.000 војника, бројно је ојачан и енглески контингент, док је италијански држао редовно стање своје ефективе од око 50.000 војника. Немачка офанзива на Француску од 21. марта, приморала је и Француску и Енглеску да повуку чак 24 батаљона са Солунског фронта, празнину у војној снази коју није могао да попуни ни двоструко већи број грчких.⁷ Око Битоља битке су се настављале и Италијани су између 18. и 23. марта успели да заузму Коту 1248, села Снегово и Манастири, померајући прве непријатељске линије на Црну Стену и одбијајући, касније, све немачко-бугарске нападе.

Половином марта, генерал Мишић је обавестио генерала Момбелија да су српске снаге заузеле простор од око 3 км дуж реке Црне све до потока Ђивач, притоке Црне. На том новом делу фронта, распоређена је новформирана српска специјална јединица „Прилеп“ са 4 батаљона и 6 батерија, под командом пуковника Николе Цоловића. У саставу бригаде биле су и 6 француских артиљеријских батерија 17. колонијалне дивизије. И италијанске снаге су формирале специјалну тактичку јединицу од три батаљона, сваки узет од по једне бригаде, и она је, између 7. и 11. априла, заменила француске снаге на висинској линији на Питону. Тако је 35. дивизија фактички проширила фронт на исток заузимајући висове Питон Рошеа све до врха Маково и са позадинском линијом до Смеча.

На челу француског контингента је 9. јуна 2018. поново дошло до промене. Генерал Гијом је прекомандован на западни фронт, а на његово место послат је генерал Франше д'Епере.⁸ Истовремено, де-

⁶ Adolphe Guillaumat (1863-1940).

⁷ На дан 21. марта 1918. отпочела је тзв. „пролећна офанзива“ на Западном фронту. Првом акцијом, тзв. „Друга битка на Соми“, немачке снаге су буквално прегазиле енглеску војску на делу фронта који је држала. Међутим, Немци су успех платили огромним губицима и офанзива се зауставила, да би 23. марта Париз почели да туку новим топом домета од 120 км (тзв. Париски топ).

⁸ Louis Franchet d'Esperey (1856-1942).

финитивно је са фронта повучена руска дивизија, а отпочела је општа мобилизација грчких. Италијани су чврсто држали позиције на линији фронта дугој 17 км, укључујући и Коту 1050, једну од најдекатнијих тачака одбрамбене линије. На целој дужини фронта суочавали су се са немачким снагама и најмодернијом немачком артиљеријом, послатим Бугарима за потпору.

Јесен 1918

Крајем јуна, тачније 27. јуна 1918. године, генерал Франш д'Епере, командант Источне савезничке армије, послао је француском министру рата извештај о стању на фронту. Била је то анализа политичких и војних аспеката везаних за ратиште на Балкану и план напада. Десетак дана касније, 7. јула 1918, генерал је савезничком војном врху илустровао главним цртама могући план офанзиве. У извештају Риму, генерал Момбели је 19. августа 1918. каже да је то разрађен и допуњен план генерала Гијоме, сачињен по претходном плану офанзиве војводе Живојина Мишића.⁹

Главни напад требало је да се догоди на линији Битољ-Скопље и то од Битоља на Прилеп и Извор све до Велеса, па даље на Скопље и, преко Куманова, на Ћустендил и Софију. Напад у сам центар непријатељског фронта у зони Ветерник-Козјак (између Црне и Вардара), са задатком да се дубоко пробије десни бок Бугара, пресеку комуникације у непријатељској позадини и бугарска војска приморана повлачење, чиме би се отворио пут за Прилеп и Скопље, био би поверен српској војсци потпомогнутој са две француске дивизије. Друга линија напада, Демир Хисар-Софија, била би поверена је британским и грчким трупам на сектору Вардар-Дојран и напад је требало да уследи чим српска војска пробије фронт, чиме би се Бугари натерали на повлачење према Вардару. Напад који би грчка војска учинила на линији Ђевђелија-Скопље требало је да буде варка.

Италијанске снаге требало је, дан пре главног напада, прве да отворе ватру и симулирају напад, како би заокупиле и ка себи привукле немачке снаге и онемогућиле било какво померање непријатељских трупа, ни на линији фронта, нити из Прилепа. Такође, ита-

⁹ Mombelli, *Studio di un'offensiva sul fronte macedone*, n. 3674 od 19.8.1918, Roma: AUSSME, E3, racc. 75.

лијанска војска код Битоља, на левом боку српско-француских положаја и са своје леве стране потпомогнута француском, требало је да учини одлучан напад у правцу Тополчани-Прилеп, али тек у моменту када српско-француске снаге пробију центар фронта који су држали Бугари.

Положај италијанске војске био је крајње неповољан, с обзиром да је био висински ниже и под доминацијом одлично постављених и још боље наоружаних немачких трупа, а с друге стране, италијански сектор је остављен скоро потпуно без артиљерије, јер је по плану генерала Франша д'Епереа требало да се на италијанским положајима оставе само три батерије тешке артиљерије, а све остале пребаце на положаје српске војске како би се осигурао успех главног напада. Истовремено је значајно смањена и бројност француских јединица на два француска сектора са десне и леве стране оног италијанског. Тако би се, непосредно пред српски напад, италијанска 35. дивизија нашла усамљена и практично изолована између два скоро испражњена француска сектора и могла да рачуна на једну-једину групу тешке артиљерије, недовољну да се равноправно суочи са моћном и модерном немачком артиљеријом.¹⁰

Припреме за пробој

Када је из Париза стигло одобрење, главнокомандујући савезничком Источном армијом је 31. августа 1918. је савезничким командама приказао дефинитиван план опште офанзиве на Солунском фронту. Главни удар на одлученом сектору, како је и било предвиђено, поверен је двома српским армијама под командом војводе Мишића: 1. Армију, под командом генерала Бојовића, чиниле су Дунавска, Дринска и Моравска дивизија; 2. Армију, под командом генерала Степановића, чиниле су Шумадијска, Тимочка и Југословенска дивизија, и француске 17. и 122. дивизија, такође стављене под српску команду.¹¹

¹⁰ Извештај генерала Мобелија након завршетка рата у: Mombelli, *L'Esercito Italianonella Grande Guerra*, Roma: SME Ufficio Storico, VolumeVII, Tomo 3°, 1983.

¹¹ "Instruction général pour l'exploitation rigoureusement secret", 31. 08. 2018, Roma: AUSSME, E3/II, racc. 64.

Задачи италијанског контингента били су:

а) да изврши снажан демонстративни напад на свом сектору како би онемогућила непријатеља да помери снаге на српски сектор, одакле ће кренути главни напад;

б) када српска војска крене у напад, италијанска војска треба упорно да настави демонстративни напад и да издржи сваки непријатељски противнапад, чиме би чинила тачку ослонаца завојном маневру српских снага;

в) чим тај маневар српске војске постигне предвиђени ефекат на боку и у позадини непријатељских снага унутар лука који је исцртавао ток реке Црна, италијанске снаге требало је да изврше јуриш и гоне непријатеља са циљем заузимања Прилепа, главне базе и центра снабдевања намачко-бугарске војске на целом простору региона западно од Вардара.¹² На основу добијених упутстава, генерал Момбели је сачинио распоред снага са редоследом циљева и брзином напредовања.

Током прве половине септембра, спроведена су сва предвиђена размештања и концентрисање пешадијских снага и артиљерије на српски сектор. У тој операцији послата је на српски сектор 17. француска дивизија, пребачена из долине Црне, и 16. француска дивизија, преузета из резерве, као и део српске специјалне јединица „Прилеп“, 4 коњичка батаљона без коња, батаљони већ присутни у долини Црне, и који су одмах поново стављени на коње да би се јединице комплетирали, као и значајна количина артиљерије свих калибара.

Истовремено је од 35. италијанске дивизије узета целокупна тешка артиљерија којом је располагала. Последица тог одузимања била је да се италијански сектор нашао борбено изолован између два слабо утврђена савезничка сектора: са десне стране, од Питон Рошеа па све до крајње српске леве стране снага на фронту код села Зовик, линију од око 20 км је покривала само једна бригада 11. француске дивизије, ојачана са два пука грчке дивизије; са леве стране, од западног крака Црне све до источних падина Коте 1248 северно од Битоља, била је распоређена 76. српска и 56. француска дивизија са три пука Француза и две батерије Сенегалаца. Тако је 35. италијанска дивизија, супротстављена немачким снагама са неупоредиво већом артиљеријом и на утврђеним доминантним ви-

¹² SME Ufficio Storico, *L'Esercito Italiano nella Grande Guerra*, 1983.

синским позицијама, добила задатак који је, иако дефанзиван, било крајње тешко испунити. Тим пре, што су италијански обавештајци сазнали да је непријатељ био убеђен да су на сектору Црне и Италијани концентрисали све снаге и да се очекивало да и они, истовремено са српском војском, крену напад.

У свом извештају од 19. августа, генерал Момбели је јавио да су савезничке снаге бројале 279 батаљона и обухватале 205.800 Француза, 143.000 Енглеца, 52.270 Италијана, 119.600 Срба и 135.000 Грка.

Непријатељске снаге, под командом генерала фон Шолца¹³ чинила су 260 батаљона: 243 бугарска, 2 немачка и 15 аустријских. Располагали су са 172.000 пушака, 2.798 митраљеза и 1.404 топова од чега 1.173 брдска и 231 средњег и великог калибра. Осим тога, непријатељ се налазио на далеко бољем терену изузетно погодним за одбрану. Треба имати у виду и да би, у случају потребе, појачање могло да им стигне много брже копно из позадине, него савезницима морским путем. Већи број пушака којима је располагао непријатељ, надомештавао је већи број савезничких митраљеза. Такође, савезници су били супериорнији у броју топовских грла. Предност савезника у митраљезима, међутим, угрожавала је чињеница да је непријатељска артиљерија била далеко већег калибра и домета од највећег дела савезничке, тако да савезничка офанзива, ма како била одлучна, по мишљењу генерала Момбелија, није давала довољно гаранција за успех.¹⁴

„Послати 14 официра и 8 војника“¹⁵

Напад је био дефинисан до детаља и само се чекало на упутства из Париза које је стигло, са потписом председника француске владе, Жоржа Клемансоа. Дана 10. септембра генерал Франш д'Епере издао наређење „артиљеријска припрема: 14. септембра; напад: 15. септембра“.

¹³ Friedrich von Scholtz (1851-1927), командант Армијске групе Шолц.

¹⁴ Mombelli, n. 3674, 19.08.1918.

¹⁵ Шифровано наређење Франше д'Епереа италијанској команди за почетак напада 14. септембра у 8.00 часова. Гласила је „Mettez en route 14 officiers et 8 soldats“, Roma, AUSSME, E3/2, racc. 64.

Италијанској команди је 14. септембра 1918. у 7.30 часова стигао фонограм са шифрованом поруком наређења за напад. У актима италијанског министарства рата забележена је и једна занимљива анегдота по којој је, 14. септембра увече, врховном команданту Источне савезничке армије из Париза стигао радиограм у ком се каже: „Подразумева се да ће акција која ће се одржати сутра петнаестог септембра бити под вашом искључивом одговорношћу. Потпис: Клемансо“.¹⁶ Порука нимало није узнемирила генерала Франша д'Епреа, који је, након што ју је прочитао, смирено замолио да му принесу свећу и спалио је. Потом се окренуо једном од својих штабних официра и рекао: „Моја наређења остају непромењена“.¹⁷

Тачно у 8 часова 14. септембра 1918. године, са целокупне линије италијанског дела фронта отпочела је снажна артиљеријска паљба, након што је претходног дана учињено напредовање заједно са 11. француском дивизијом, да би се заузели положаји на путу Тополчани-Прилеп.

У зору 15. септембра, две српске армије и три француске дивизије (16, 17. и 122) кренуле су у напад. За њима су биле две српске пешадијске дивизије резерве, а иза њих српска коњица, спремна да на дати знак јурне и гони непријатеља.

Српска 2. Армија, ојачана са две француске дивизије, након снажне артиљеријске припреме је напала на сектору Ветерника и за неколико сати успела да пробије снажно утврђену и браћену непријатељску линију надирући ка Вардару, па наставила напредовање ка Демир Капији и селу Неготино (око 20 км даље). Након пробоја, у надирању је све претекла српска Коњичка дивизија са задатком да пресече главне правце којима се непријатељ снабдевао.

И српска 1. Армија, ојачана са две резервне дивизије, такође је добила наређење за напад. Истовремено, да би ојачала њене позиције, на сектор Зовика, између Селечких планина близу Прилепа премештен је из превоја Црне један грчки пук, па је за одбрану леве стране Црне остао само једна француска бригада. Француска пешадија 122. дивизије кренула је у напад да освоји врх Добро поље (1700м) у зони Кајмакчалана. Закаснила је артиљеријска припрема напада, па је тек после око два сата тешких борби врз заузет. У овом

¹⁶ Il est bien entendu que l'action qui doit se déclancher demain quinze septembre sera engagée sous votre seule responsabilité. Signé: Clemenceau.

¹⁷ „Rien de changé à mes ordres“ SME Ufficio Storico, 1983.

нападу, Французи су изгубили 700 војника, губици проузроковани изостанком сарадње српске пешадије која се зауставила и оставила Французима да сами заузму врх Сокол (1822м) на граници између Србије и Грчке. Генерал Топар, командант дивизије, наредио је да се напад настави ка Коти 1765 иза Добропоља која је освојена током послеподнева.¹⁸ Ево како се напад описује у италијанским документима:

„Французи су морали сами да делују. Два батаљона 148. пука (француског) не успевају да изађу на врх планине, па им се трећи шаље у помоћ. Пешадинци се спуштају у долину Матова и брзо стижу на положаје 1. батаљона који поново јуриша и, у 21 час, врх Сокол је освојен.

Са десна 17. колонијална француска и српска Шумадијска дивизија нападају групу Кравица-Ветреник напредујући најпре раздвојено; Срби, борећи се и освајајући стену по стену, стижу на Слоново уво у 7, послеподне су на источним и западним падинама Ветреника и јуре ка Шлену и Голом билу, с лева пружајући помоћ 17. француској.

17. колонијална напредује кроз шуму и развија се на висовима Кравице, упркос огорченој одбрани непријатеља који, уз помоћ пристиглог појачања, упорно понавља противнападе. У 15.30, заузет је и највиши врх Кравице и Бугари су потпуно неутрализован.

Увече у 21 час, цео утврђени систем Сокол-Добропоље-Кравица-Ветреник је у рукама савезника и велики пробој је извршен. Губици су били: 1700 Француза, од чега 1200 из 17. и 500 из 122. дивизије и 200 Срба.“¹⁹

Напад је обновљен сутрадан и убрзо је непријатељ приморан да се у нeredу повлачи ка Демир Капији и селу Неготину. И између Дојрана и Кавадараца три енглеске дивизије ојачане са две грчке нападе су и напредовале неколико километара стижући до Ђевђе-лије у долину Вардара на граници Грчке са Србијом. Нападајући са друге стране, француско-грчке снаге су прешле границу са Србијом и стигле до села Манастир. Непријатељске линије на централном делу фронта наставиле су да попуштају, али не и на крилима, приморавајући нападачи на петодневну огорчену битку.

¹⁸ Operazioni della 35° Divisione dal 14 settembre 1918 al 29 settembre 1918, racc. 74, cont. 3.

¹⁹ Luigi Villari, *La Campagna di Macedonia*, Bologna: Zanichelli, 1922.

У ноћи између 15. и 16. септембра, српска 1. Армија под командом војводе Петра Бојовића, поново је кренула у напад. Истовремено, наређење за напад добиле су и Југословенска и Тимочка дивизија до тада држане у резерви. Противно наређењима команде Српске војске да ове две дивизије остану у резерви, да се и оне покрену и баце у напад изричито је наредио сâм генерал Франше д'Епере. У близини Црне, непријатељ је 16. септембра упорно одолевао француско-грчким нападима, али је морао да попусти под налетом српске армије која је добила наређење да га гони, савијајући улево, те да пређе Црну преко мостова Расим Бег и Верберк и иде право на Прилеп. У 15.45 истог дана, српска Тимочка дивизија је стигла, претекла и испредњачила од положаја који је претходно заузела и држала 17. француска дивизија и, пошто је линија тих положаја отприлике била на српско-грчкој државној граници, српске снаге у напредовању, корачајући и ослобађајући властиту земљу, су одале захвалност и поштовање француским трупама које су им помогле да се победнички врате у Србију.²⁰

Напади српске 2. Армије на Коту 1800 на Кајмакчалану наишли су на огорчену одбрану. Команда немачке 11. Армије наредила је да се положаји задрже по сваку цену, али је српски напад, незадржив, натерао Немце да напуштају, један за другим, све положаје, те да се безглаво повлаче напуштајући сав материјал и наоружање. На бугарском делу фронта, генерала Русова сменио је генерал Николов²¹, али ништа није могло да задржи савезничку офанзиву и њено брзо напредовање.

На дан 18. септембра, немачка 11. Армија је покушала да крене у противофанзиву, али је српска 1. Армија успела да прегази реку на газу, препливавајући је и прелазећи на другу страну на сваки други могући начин, правећи мостобране у долини код села Манастира. После три дана непрекидне огорчене борбе, немачке трупе су разбијене и приморане да се повлаче ка северу, остављајући српским трупам слободан пут за Прилеп. У међувремену, напредовала

²⁰ Ibid.

²¹ Генерал Иван Русов био је командант 2. бугарске дивизије од јуна до септембра 1918, када га је смењен и на његово место је постављен генерал Асен Николов.

је српска коњица под командом пуковника Ђорђевића²², након што је после Кавадараца и Сопота стигла до села Неготино и пресекла путни правац Скопље-Бевђелија. О брзини којом је напредовала српска коњица, у италијанским изворима је забележено:

„Српска коњичка дивизија је толико много испредњачила ка Кавадарцима, и толиком брзином, да Команда савезничке Источне армије није била у стању да прати њене операције.“²³

Напредовала је истом брзином и српска 2. Армија нападајући удесно, како би онемогућила да непријатељу стигну појачања. Тиме је пораз немачко-бугарских снага постао очигледан.

Италијански контингент у пробоју фронта

За то време, задаци поверени италијанском контингенту били су да, пре почетка и све време српско-француског напада, развије непрекидну демонстративну акцију како би се непријатељу онемогућило да помера трупе. Када српско-француске снаге пробију фронт, требало је да Италијани наставе истом снагом да туку непријатеља не дозвољавајући му да предахне и да, у случају непријатељског противнапада, по сваку цену задрже положаје. На прве успехе офанзиве, требало је да изврше јуриш на утврђену 302. немачку дивизију са којом су се суочавали и да је гоне у правцу Прилепа, главне базе и центра снабдевања непријатеља на целом подручју западно од Вардара.

Од 14. ујутро па све до 21. септембра, снажном артиљеријском паљбом и непрекидним нападима пешадије италијанске трупе су држале у рововима приковане немачке снаге тако да, не само нису могле да пошаљу било какву помоћ нити резерву на места српског пробоја фронта, већ су, убеђене да ће у сваком моменту и италијанска војска кренути у напад, реаговали свим расположивим средствима и скоро потпуно разорили италијанске положаје и утврђења, што је резултирало великим губицима на италијанској страни. У извештају генерала Момбели, забележено је о овоме следеће:

²² Многи официри овог српског Коњичког пука били су питомци италијанске војне школе у Пинеролу.

²³ Villari; Silvano Gallon, *Prima Guerra Mondiale, Campagna di Macedonia (1916-1919)*, La Spedizione Italiana, Frosinone: Ipe editore, 2017, 409.

„Осам дана и ноћи, од 14. до 21. септембра, заковале су италијанске трупе непријатеља пред собом у ровове толико ефикасно да су Немци били убеђени (сазнало се од заробљеника и дезертера) да ће српском нападу моментално да уследи онај на италијанском сектору. Зато су започели тако жестоко и упорно да туку наш фронт, да је циљ који је хтео генерал Франше д'Епере увелико био постигнут, али су наше трупе биле стављене на страховит испит. Одбрана нам је била скоро потпуно разорена, склоништа у стенама и жичане препреке разбијене. Упркос томе, пешадинци су једнако опстајали и одговарали, задивљујуће узвраћали на сваки ударац и на сваком месту, са толико полета и снаге да, не само да је пропао сваки покушај непријатеља да пробије наше линије, већ су га више пута приморали да се повуче, задајући му велике губитке (по изјавама заробљеника).“²⁴

Коначно, 21. септембра у 17.45 часова, када су српске снаге већ биле пред Прилепом, генерал Момбели је, по плану савезничке команде и добијеним упутствима, наредио јуриш.²⁵

„У нашим редовима било је великих губитака, много већих од оних код Француза у суседним секторима и физички и морално смо били крајње исцрпљени. Упркос свему, 21. септембра послеподне, када су почели да се осећају први резултати српског опкољавања и немачки напади на наше линије почели да губе на снази, наредио сам јуриш. Војска је скочила као један, толиком силином и храброшћу, да истински задиви сваког ко је знао којим физичким и моралним мукама су осам дана и ноћи непрекидно били изложени.“²⁶

Истовремено са италијанским нападом, 21. септембра је и генерал Анри наредио покрет своје целокупне армије.²⁷ Сат времена касније, Италијани су заузели прву непријатељску линију и потпуно завладали страшном Котом 1050. Пошто је терен био крајње непроходан и непријатељ се споро и уз тешкоће повлачио, успели су да заробе неколико стотина непријатељских војника.

²⁴ Ernesto Mombelli, *Concorso del contingente italiano dopo la capitolazione della Bulgaria*, Kjustendil, 7. Novembre 1918, Roma, AUSSME, E3/II, racc. 75.

²⁵ Ordine di operazionen. 36, 4170 “riservatissimo”: између 17.30 и 18.00 кренути у напад на целој линији фронта.

²⁶ Mombelli, AUSSME, E3/II, racc. 75.

²⁷ Paul Prosper Henrys (1862-1943), француски генерал, од 31. децембра 1917. командант Француске Источне армије на Солунском фронту.

Коту 1050 заузела је артиљеријска пешадија 35. дивизије и ту заробила 134 немачка војника. Пукови 61. и 62. су напредовали према Прилепу преко Питон Рошеа без да су наишли на већи отпор, сем од заосталих делова немачке коњице. Два ескадрона пука „Лака коњица из Луке“ (CavalleggeridiLucca) са неколико митраљеза постављених на камионе, јурнули су кроз долину Црне према Прилепу гонећи непријатеља. Повлачећи се ка Прилепу, Немци и Бугари су спалили сва села у долини све до Канатлараца и дигли у ваздух бројне депозите оружја и муниције.

Са Коте 1050, после првог напредовања од 18 км, италијанска 35. дивизија је током јутра 22. септембра напредовала још 10 км и стигла на линију Канатларци-Ерековци-Јовановец.²⁸ Истог дана, савезници су коначно успели да заузму цео простор између западног тока Црне и Вардара и из Париза је јављено у свет:

„Савезничке победе на Солунском фронту и у Палестини све су веће и обећавају неочекиване резултате. Циљ пробијања код Демир капије на Вардару, толико значајан, већ је постигнут и превазиђен. Овом сјајном операцијом Срби и Французи угрожавају и повлачење Бугара на целом простору масива Маријанске, између Црне и Вардара ...“²⁹

Све је текло по плану офанзиве када је у команду италијанског контингента, током поподнева 22. септембра, стигло ново, изненађујуће наређење. Ево како догађај описује генерал Момбели:

„Док сам, по претходно утврђеним наређењима Врховне савезничке команде (наређење за операције бр. 29) издавао наређење да се напредовање настави током вечери према Прилепу, од исте ми је стигло наређење да уместо ка Прилепу, усмерим снаге ка западу левим крилом ка Броду, 25 км северно од Крушева и да што је пре могуће заузмем све висове Тополчана и целу западну страну у региону Носпала, све док 2. грчка дивизија не буде у стању довољно да узнатредује десним крилом ка северу...“³⁰

Бригада „Каљари“ је већ била у покрету и постављала се, спремна за напад, на задатој линији Чепик-Тополчани-Шелеверци у близини Прилепа, док је бригада „Сицилија“ била одмах до ње, између Шелевераца и Каблака. Бригада „Ивреја“ је такође била пред

²⁸ Giuseppe Galli, *Fanti d'Italia in Macedonia (1916-1919)*, Milano: Marangoni, 1934.

²⁹ Ibid.

³⁰ Mombelli, 1983.

Прилепом, између села Муса Оба и Подмел и добила наређење савезничке команде да настави напредовање како би се пред Прилепом спојила са 11. француском колонијалном дивизијом која је пре 24 часа кренула из Писокала.

Следећег дана, 23. септембра, пошто су неутралисане све непријатељске снаге на висовима Чепик-Тополчани-Калабак, италијанске снаге су заузеле цео северни део масива и биле спремне да следећег дана крену у напад на Прилеп. Међутим, за италијански контингент наређења ће се опет променити.

„У 14.00 часова истог 23. септембра, примио сам наређење да заузимање Прилепа треба да се препусти француској дивизији која је маневрисала са наше десне стране, док се италијанским трупама поверава нови задатак, да учине заокрет улево за 90° и крену за Крушево, преко непроходног масива Баба Планине са циљем да стигну на Соп и пресеку пут повлачења непријатеља који се из зоне Битољ-Језера преко горњег тока Црне кретао ка линијама Прибилци-Кичево, у правцу Калканделен-Скопље. Соп је врх на Церу у Македонији, западно од Крушева на путу ка Кичеву. Задатак заиста тежак због логистичких и тактичких препрека, али и изузетно великог значаја који би могао да пружи велика задовољства по резултатима до којих је могао да доведе. Суштински услов за његов успех био је да се што пре стигне до Цера, превазилажући све тактичке и логистичке проблеме. И то је италијанска војска и учинила, на начин заиста достојан сваког посебног одликовања.“ – забележио је у свом извештају Риму из Ђустендила генерал Момбели.³¹

Француска команда је тако пред сам напад на Прилеп зауставила италијанску војску и, наређујући јој да заокрене лево ка Баба Планини, Србима препустила славу да први уђу у Прилеп. То је дало простора да се и у званичном коминикеју објави како су француско-српске трупе заузеле Прилеп, циљ коме се на Солунском фронту све време тежило, уопште не помињући учешће и допринос италијанских снага, ни у заузимању Прилепа, нити у самом пробоју фронта. При томе, треба истаћи и чињеницу да су италијанске трупе биле већ од раније концентрисане код Прилепа и да су терен одлично познавале још од савезничке офанзиве из маја 1917. Град је пред напад био полуразорен, у рушевинама, са депозитима које је непријатељ у повлачењу дигао у ваздух, разрованим улицама, поразбијаним прозорима и вратима, закованим

³¹ Ibid.

улазима на кућама са окаченим картонима на којима је писало „српска кућа“ како би је заштитили од пљачке.

Завршна битка на Сопу

На нови тежак задатак италијанска војска је кренула истог послеподнева 23. септембра, упркос умору који је почео да обара. Задатак је, као први и суштински услов за успех, наметао да се, по сваку цену, што пре стигне на Соп. Ради тога, италијанске трупе су још исте вечери стигле у Чепик, насупрот Баба Планине од које ју је делило неких двадесетак километара. Како је већ претходно речено, разлог промене програма који је онемогућио Италијанима да са осталим савезницима уђу у Прилеп, већ их упутио ка Крушеву (централна Македонија 1250 м, на 30 км од Прилепа), био је да непријатељу, који се налазио у близини Битоља и повлачио се ка Кичеву, пресече пут. Ова акција је требало да онемогући Бугарима да се домогну Скопља и одатле Бугарске.

Одузимање мале сатисфакције победничког уласка у Прилеп изазвао је у редовима италијанске војске доста незадовољства, брзо неутралисаног обавезама које је наметао нови задатак. Истог послеподнева су, како је већ речено, заокретом од 90° кренули убрзаним маршем на запад и до вечери стигли на линију између Чепика и моста на реци Беравица. Следећег дана, 24. септембра, марш је настављен. У извештају, генерал Момбели је забележио да је у трупи током три дана напредовања имао 10 погинулих војника, једног официра и 35 рањених, док је ухваћено 217 заробљеника, од којих 2 официра, и заплењен је топ од 105 мм, два митраљеза и два минобацача.³² Команда савезничких снага је наредила да се што бржим маршем заузме Крушево и да се одатле истом брзином крене за Дивјак, преко непроходне Баба Планине, како би се неочекивано нападе бугарске снаге у повлачењу ка Скопљу. У пратњи команданта француске Источне армије генерала Анрија, генерал Франше д'Епере је два пута посетио штаб италијанског контингента изражавајући задовољство за брзо напредовање, инсистирајући на брзом и тачном извршењу наређења како би се постигао жељени циљ.

³² Operazioni della 35° Divisione dal 14 settembre 1918 al 29 settembre 1918, racc. 74, cont. 3.

Бугарске снаге су се укопале на обронцима Баба Планине чије су се литице практично обрушавале у широку долину која је овај масив делила од Прилепа. Непријатељ је истрајавао и западно од Битоља, с планом да повлачи центар и десно крило с ослонцем на Дојран и да устраје у одбрани Скопља, све док са запада и југозапада не пристигне главнина која се повлачила из Битоља преко Кичева. Бугари су очекивали и појачање од Немачке и Аустроугарске и зато су се огорчено бранили, с намером да на сваки начин зауставе надирање савезника. У том циљу су почели да заустављају и враћају пукове који су већ кренули да се повлаче.

Следећег дана, 25. септембра, бригада „Сицилија“ је на свом десном крилу добила појачање у међувремену пристиглим деловима 11. француске дивизије и заузела врхове Годивља, североисточно од Крушева. Централни део бригаде је, међутим, зауставила огорчена одбрана бугарске војске ушанчене на ивици стене, високе око 550 м, која се уздизала над Крушевом, док је лево италијанско крило напало Бучин, на око 10 км од Крушева. Сутрадан, 26. септембра, непријатељ је разбијен и италијанска 35. дивизија је фронтално прегазила висове Баба планине, заузевши с леве стране Крушево и Острелце све до Прибилаца, где је практично непријатељу у повлачењу пресекла главни пут од Битоља према Скопљу.

У стопу гоњене, бугарске снаге су покушале повлачење ка Албанији, огорчено се бијући са гонитељима. Следећег дана, 27. септембра, десним крилом 35. дивизија је наставила напредовање кроз највише врхове Баба планине и, заједно са француским јединицама које су напредовале са њене десне стране, напала бугарске снаге које су покушавале да одрже положаје источно и југоисточно од Кичева. Тако је главна колона италијанских снага извршила удар на бугарске позиције на Сопу које су, како се чинило, Бугари намеравали да бране до последњег даха. На овом месту Бугари су имали одличне позиције. Повукавши се из Битоља, утврдили су се у грлу Сопе са бројном пешадијом и снажном артиљеријом. Међутим, да бугарско-немачким јединицама у повлачењу потпуно затвори сваку могућност спаса, италијанска армија у Албанији, која се у то време налазила између Елбасана и Томора, започела је напредовање у правцу Македоније и, преко Охрида, 29. септембра је стигла у Требуниште и Лин источно од Струге.

Дана 28. септембра, италијанска бригада „Каљари“ жестоко је фронтално напала непријатеља, потискујући га ка стеновитом грлу

Сопа. Потискиване су трупе елитне 1. бугарске дивизије под директним немачком армијском командом, којој је било наређено да по сваку цену заустави надирање италијанских снага. Бугари су се закопали на висовима 3 км источно од Сопе и једина могућност бригаде „Каљари“ да их се истера била је да их централно закупи непрекидним снажним нападима и истовремено заобиђе са истока и североистока, и ухвати их у обруч. Борбе су се водиле читавог дана. Непријатељ не само да није показивао икакву намеру да одступи, већ се чинило да је још снажнији од претходног дана. Од заробљеника се сазнало да је Бугарима током ноћи стигло појачање од два бугарска пука и неколико немачких јединица са бројним митраљеским четама у повлачењу из Битоља. Ове јединице у повлачењу су после Кичева заустављене и враћене назад да задрже надирање савезника.

Напад на Соп требало је да буде обновљен 30. септембра и пораз непријатеља се сад већ чинио неизбежан. Немачке јединице, команда 11. армије, 61. и 62. корпуса и 302. немачке дивизије³³, артиљерци и специјалне јединице утврђене са Бугарима на Сопу, убеђене да ће Бугарска капитулирати, пресекле су све телеграфске и телефонске линије и током ноћи напустиле положаје. У редовима италијанске војске се сваког тренутка очекивало наређење за коначни јуриш када је, у зору у 5 часова, стигло наређење да се прекину сва ратна дејства. Бугарска је капитулирала³⁴ и добар део снага које су са својих сјајних позиција на висовима између Црне и на Питон Рошеу 21 месец у шах позицији држале савезнике, предале су оружје.

Тек у моменту предаје, када је непријатељ положио и предао оружје, постало је очигледно да се италијанска 35. дивизија суочавала са најмање 20.000 бораца који су могли да рачунају на подршку моћне артиљерије, војске са којом се тукла пуна три дана на непроходном планинском терену. Уз то, треба нагласити да артиљерије у редовима италијанских јединица није било.

³³ 302. немачку дивизију чинила су два немачка и шеснаест бугарских батаљона.

³⁴ 29. септембра 1918. у 22.30 у Прилепу је закључено примирје које је ступило на снагу 30. септембра у подне. У име савезника га је потписао генерал Франше д'Епере, а у име Бугарске министар рата Андреј Лиапчев (1866-1933) и генерал Иван Тзонеv Луков, командант бугарске 2. Армије.

О овоме је у званичном извештају остало забележено и следеће:

„Драгишец и источне падине Баба планине формирају скоро вертикалан камени зид просечне висине од 500 м, у који нападач који стиже из равнице од Прилепа мора силом прилика да удари, из тешке позиције и без маневарске могућности. Масив Баба Планине до Драгишеца покрива крајње непроходну територију величине из ваздушне линије од 25 км квадратних метара. Знати прегазити је, у њој живети и пуна три дана ратовати против непријатеља бројнијег, утврђеног и богато опремљеног тешком артиљеријом и покорити га дивизијом која је показала снагу армијског корпуса, чин је који треба да забележи и памти војна историја.

Француска Врховна команда, пошто никада није крочила у дубину ове огромне планинске области, наравно да није схватила тежину задатка повереног 35. дивизији и тешкоћама које је морала да преброди да би га достојно извршила. Њено ћутање – желим да га припишем непознавању чињеничног стања – у коминикејима које је слала о италијанским снагама у зони, мук је против ког сам био приморан, у интересу мојих трупа, да протестујем како пред генералом Анријем, тако пред генералом Франше д'Епереом. Упркос томе, још једном као и увек, француске команде су, из егоизма, да не кажемо зависти, показале да не желе јавно да прикажу шта је дело италијанских трупа и нису то - или знале, или хтеле - достојно да илуструју. И пошто, по таксативном наређењу генерала Франше д'Епера, ова команда попут других није могла да даје изјаве за штампу, истински задивљујући подвиг италијанских трупа остао је у сенци, иако уз задовољство због постигнутог успеха.”³⁵

На политичком нивоу, капитулација Бугарске је најављена још 26. септембра када је на британски положај на Солунском фронту стигао један бугарски парламентарцац тражећи примирје. Генерал Милне је наредио да га се отпрати до генерала Франше д'Епера који је, без овлашћења да директно преговара, од своје владе затражио упутства. Из Париза је одговор стигао већ дан касније. Истог 27. септембра, и италијански амбасадор у Паризу је обавештен да је Бугарска затражила примирје и преговоре о миру. Дана 28. септембра је на енглеске положаје стигла бугарска делегација на челу са министром рата Лиапчевим и отпращена је у Солун. Следећег јутра су започели преговори о предаји Бугарске. О детаљима је истог да-

³⁵ Mombelli, види ноту 32.

на италијански конзул у Солуну, Романо Лоди Фе обавестио министра Сонина. Примирје је закључено у Прилепу, 29. септембра у 22.30 часова, потписом генерала Франше д'Епереа и ступило је на снагу 30. септембра у подне.

Бугари се предају 35. италијанској дивизији

Примирје је зауставило италијанску војску на позицијама заузетим 1. октобра ујутро, пошто је француска команда наредила да се не чини ништа што би могло да поремети настало стање. У разаслатим наређењима, од Бугара је требало да се тражи да се моменално предају, иако уз дозволу да задрже оружје све до приспећа у концентрационе логоре.

Да прими предају бугарске војске у западном делу Македоније овлашћен је командант бригаде „Каљари“, генерал Фрери³⁶. Тако је он 30. септембра послао парламентарце у бугарску команду у Кичеву са захтевом о предаји. У Кичеву су се састали командант 2. француске колонијалне дивизије и нови командант бугарске 1. дивизије. Штаб и припадници 302. немачке дивизије, као што је већ речено, током претходне ноћи су напустили Кичево, након што су пресекли све везе комуникације са бугарским јединицама, па су Бугари формирали нову, која је изјавила да није упозната са условима предаје. Пошто одговор Бугара није ни следећег дана стигао, током следећег дана 1. октобра генерал Фрери је, у пратњи поручника Барникура, официра за везу француске команде са бригадом „Каљари“, лично отишао у бугарски штаб. Не добивши ни тада било какав одговор, запретио је обнављањем ратних дејстава и затражио да се види са генералом Кантарџијевим, командантом мешовите бугарске дивизије „Композита“.³⁷ Пошто му је речено да се овај налази у Гостивару, одмах се, на своју руку, аутомобилом тамо запутио. Генералов аутомобил је око 18.00 часова ушао у Гостивар, где су га обавестили да је генерал Кантарџијев управо отпутовао у око 30 км удаљено Тетово. Без оклевања, генерал Фрери је продужио за Тетово где је стигао око 20.00 часова. Нажалост, ни од овог разговора није било вајде. Напротив, бугарски генерал, трети-

³⁶ Orlando Freri (1869-), командант бригаде „Каљари“.

³⁷ Тодор Кантарџијев (1861-1945), генерал-пуковник Бугарске војске, од октобра 1916. командант бугарске мешовите дивизије назване „Композита“.

рајући италијанског генерала као пленипотенцијарног преговарача, говорио му је о примирју и линији разграничења. То је разбеснело генерала Франше д'Епера који је издао наређење да се бугарска војска моментално разоружа.

Трећег октобра ујутру, после два дана размењивања парламентарца, бугарске трупе у Сопу су се предале 35. италијанској дивизији. Предао се командант дивизије, два команданта бригаде, 16 високих официра од којих четири команданта пука, 224 нижих официра и 7.627 војника. Истовремено, због места на ком су се налазиле, бугарске јединице са којима се тукло десно крило италијанске војске на планинама Стамол и Баба, предале су се 11. француској колонијалној дивизији у Кичеву: преко 10.000 војника, два пешадијска пука, много митраљеза и артиљеријских батерија.

Ђузепе Гали је забележио детаље предаје бугарске војске у Сопу како му је испричао генерал Фрери, командант бригаде „Каљари“ која је фронтално напала и поразила Бугаре. Дакле, након разговора са бугарским генералом Кантарђијевим у Тетову, генерал Фрери се око 22.00 часа запутио назад у Соп где је стигао у 3 сата у зору 2. октобра, прелазећи борбене положаје без проблема. Без контакта са генералом Фрери, команде савезничке Источне армије, 35. италијанске дивизије и бригаде „Каљари“ узнемирено су ишчекивале да се јави и већ размишљале шта да предузму, када су, у 3 сата у зору, генералов телефон и радио веза прорадили. Генерал Фрери је моментално послао извештај главнокомандујућем савезничке Источне армије, на шта је, како је већ речено, генерал Франше д'Епере издао недвосмислено наређење да се моментално присуствуи разоружању Бугара, пошто је 2. октобра и бугарска влада свим својим трупама издала наређење моменталне предаје. Истог дана поподне, бугарски генерал Маринов је дошао на прве италијанске линије и затражио да га одведу код генерала Фрерија са којим је договорио начин и детаље предаје. За себе је затражио част оружја и генерал Фрери је допустио.

„Генерал Маринов³⁸, предајући своје храбре трупе Италијанима, рекао је да га у болу пораза теши што се предаје војсци која је, у биткама пример величанственог полета, а у победи пример велико-

³⁸ Крастји Маринов (1855-1927), бугарски генерал мајор.

душности и скромности, без трунке надмености и кивње према побеђенима, показала да је достојна победе.³⁹

Договор је био да се сутрадан 3. октобра у 10.00 часова све бугарске трупе на Сопу (три пешадијска пука, 72 митраљеза, 11 топова са пратњом и 7.500 војника) построје у долини, у две линије са по два реда батаљона, и да тако дефилију пред генералом Фреријем и једном четом италијанске војске. Након тога, Бугари је требало да положи оружје (изузев официра којима је било дозвољено да задрже револвер), па да у поворци оду у концентрациони логор у Тепавцима где ће бити задржани до краја рата као италијански ратни заробљеници.

Дан је освануо у измаглици и кренула је кишица. Бугари су стигли војничком прецизношћу на одређено место, у строгом реду и у перфектној дисциплини. Генерал Фрери је прошао на коњу испред постројених бугарских трупа и примио све војне почасте, примио на рапорт официре и обратио им се честитајући им за храброст. Бугарска војска је потом, још увек под оружјем, кренула војничким кораком у дефиле поздрављајући генерала победничке војске са три пута „Ура“ пре него што ће положити оружје. Ово је вероватно био једини случај у целом рату у ком су поражени дефиловали пред победником пре него што ће положити оружје. Следила је строга церемонија полагања оружја поражених, са којима су на земљу положени и снови о слави. Многи бугарски официри и подофицири отворено су плакали.

Током вечери, бугарска војска, сада заробљеничка, преноћила је у логору бригаде „Каљари“ и са њом вечерала. Ујутру 4. октобра неколицина бугарских официра је аутомобилима пребачена у заробљенички логор Тепавце, али је већина одлучила да са трупом пешке иде, делећи са својим војницима и последње ратне патње. Овим се завршило бугарско ратовање. Италијанска застава коју је донео генерал Фрери, победнички се завиорила у Кичеву, Гостивару и Тетову, са још увек присутном наоружаном, али пораженом непријатељском војском.⁴⁰

³⁹ Mombelli.

⁴⁰ Galli.

Закључак

О учешћу и улози италијанске војске на Солунском фронту, а посебно о њеном доприносу у пробоју Солунског фронта, врло се мало зна. У српској историографији, италијанска архивска грађа је потпуно занемарена и скоро потпуно непозната. То је и разлог што се о извлачењу српске војске и народа из Албаније преко стотину година градило и преносило некоректно историјско виђење и процена, засновани превасходно на тренутним захтевима политичког тумачења историјске истине, уместо на релевантној архивској грађи. Баш због тога, тачно је стотину година остао непознат и једини постојећи аутентични фото-материјал и филм о извлачењу српске војске, архивска грађа коју су сачињен и сачуван у Италији.

Отвара се питање због чега је улога Италије, велике силе и савезника првог реда, пуних стотину година прекривано непробојним зидом тишине и колика је у томе одговорност историчара и историје. Присутност и улога италијанске војске на Солунском фронту, баш као и њено учешће и допринос у пробоју и коначној победи су несумњиви, непобитни и подробно документовани релевантном историјском грађом, редовно остављаном без помена.

Од свог доласка на Солунски фронт, па све до краја рата, италијанска 35. дивизија је бројала преко 50.000 војника, од којих је око 35.000 непрекидно било на првим линијама. На Солунском фронту од 10. августа 1916, италијанска 35. дивизија је крајем лета 1918. била распоређена лево од Српске војске по висовима Селечких планина насупрот Прилепу и директно се суочавала са немачком XI Армијом. По наређењу од 31. августа 1917. врховног команданта савезничких армија на Солунском фронту, добила је задатак да Српској војсци током пробоја чува леви бок. Симулирајући напад дан раније, од 10. до 21. септембра, италијанска војска непрекидним налетима држала заокупљене снаге немачке XI Армије и није им дозволила размештање и концентрисање према Српској војсци у напредовању, нити да Србима зађу за леђа. Успешним деловањем италијанске војске, не само Немци нису били у стању да пошаље помоћ на сектор који су Срби пробили, већ су из Прилепа према Италијанима призвали и груписали резерву.

Од 21. септембра је италијанска војска напредовала са српско-француским снагама до Прилепа да би, непосредно пред заузимање

града, по наређењу команде савезничких снага, била преусмерене на запад, да кроз масив Баба Планине и Демир Хисара бугарској војсци у повлачењу пресече пут. После исцрпљујућих борби, 3. октобра 1918. у 10.00 часова у Сопу, западно од Крушева према Кичеву, генералу Орланду Фрерију, команданту бригаде „Каљари“, предала се бугарска мешовита дивизија „Компосите“ и њен командант, генерал-пуковник Тодор Кантарџиев, два бригадна генерала, 16 високих официра, 4 команданта пука, 224 нижих официра и 7.627 трупних војника са целокупном артиљеријом и свом ратном опремом.

На Балкану ће италијански контингент дочекати пролеће 1919. године када ће, априла месеца, италијанска влада од савезника затражити његово хитно повлачење са Балкана. Дана 31. јула 1919. званично је расформиран и престао да постоји Италијански експедициони корпус на Балкану.⁴¹ По подацима италијанског министарства рата, италијански губитци на Солунском фронту били су 4.690 погинулих и несталих. Такође, од августа 1916. до децембра 1918, укупно 107.296 војника је било рањено или оболело, а 31.373 је враћена бродовима болницама. Упркос томе, 35. дивизија је редовно попуњавана и увек била у пуном бројном стању.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Archivio Storico Ministero Affari Esteri, Roma (ASMAE)

Archivio Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito, Roma (AUSSME)

Archivio e Biblioteca Ministero Affari Esteri, Roma (MAE)

Алимпих, Миливоје, *Солунски фронт*, Београд: Војноиздавачки завод, 1967.

Cadorna, Luigi, *Altre pagine della Grande Guerra*, Milano: Mondadori, 1921.

De Rosa, Gabriele, *Ferdinando Martini: Diario 1914-1918*, Milano: Mondadori, 1966.

Galli, Giuseppe, *Fanti d'Italia in Macedonia (1916-1919)*, Milano: Marangoni, 1934.

Gallon, Silvano, *Prima Guerra Mondiale, Campagna di Macedonia (1916-1919)*, La Spedizione Italiana, Frosinone: Ipe editore, 2017.

⁴¹ Roma, AUSSME, E3/II, racc.88.

L'Esercito Italiano nella Grande Guerra, SME Ufficio Storico: 1983.

Maravigna, Pietro, *Gli Italiani nell'Oriente balcanico*, Roma: Stab. Poligrafico, 1923.

Мишић, Живојин, *Моје успомене*, приредио Саво Скоко, Београд: БИГЗ, 1981.

Mombelli, Ernesto, "Concorso del contingente italiano dopo la capitolazione della Bulgaria," Kjustendil, 7. Novembre 1918, Roma: AUSSME.

Mombelli, Ernesto, *L'Esercito Italiano nella Grande Guerra*, Roma: SME Ufficio Storico, Volume VII, Tomo 3°, 1983.

Montanari, Mario, *Politica e Strategia in cento anni di guerre italiane*, Volume II, Tomo "La Grande Guerra", Roma: SME, 2000.

Petitti di Roreto, Carlo, *Il Corpo di Spedizione Italiano in Macedonia, 11. agosto 1916-6. maggio 1917*, Roma, AUSSME.

Sircana, Vittorio, *Combattenti Italiani in Albania e Macedonia (1914-1920)*, Milano: L'Eroica Editrice, 1937.

Томац, Петар, *Први светски рат, 1914-1918*, Београд: Војноисторијски завод, 1973.

Villari, Luigi, *La Campagna di Macedonia*, Bologna: Zanichelli, 1922.

Dr. Radmila (Mila) Mihajlović, Research Fellow
Rome, Italy
e-mail: mila.mihajlovic@gmail.com

THE ITALIAN ARMY IN THE SALONIKA FRONT OFFENSIVE

(Summary)

Deployed to the Salonika Front from August 10, 1916, the 35th Italian Division was one of the participants in the offensive on September 15, 1918. On the order of the Supreme Commander of the Allied armies on the Salonika Front issued August 31, 1917 the [Italian] Division, which was deployed on the left side of the Serbian Army on the heights of the Selečka Planina Mountain opposite Prilep and directly facing the 11th German Army, was given the responsibility of guarding the left flank of the Serbian Army during the offensive. Simulating an attack a day earlier, with continuous assaults it contained the German forces with the goal of neither allowing their deployment and concentration toward the Serbian Army in the offensive and

advance, nor allowing them to go behind their backs. With continuous artillery and infantry attacks from September 10 to 21, the Italian forces restrained the 11th German Army which had deployed their groups of reserves from Prilep against the Italians. From September 21 the Italian Army advanced with the Serbian-French forces to Prilep so that just before the capture of the city, on the order of the Allied Command, it was redirected to the west to bisect the road used by the Bulgarian Army retreating through the massif of the Baba Mountain and Demir Hisar. After exhausting battles, on October 3, 1918 at 10:00 a.m. in Sop, west of Kruševo in the direction of Kičevo, the Bulgarian mixed "Composite" Division surrendered to General Orlando Freri, Commander of the "Cagliari" Brigade.

KEY WORDS: Salonika Front, offensive, Prilep, Italian Army, Serbian-French forces, "Cagliari" Brigade, 11th German Army, Bulgarian Army, Bulgarian mixed "Composite" Division, surrender.

355.48(436.5-89)"1919"
355.48(436:497.1)"1919"
355.094.1:929 Миленковић Д.
COBISS.SR-ID 61187849

Оригиналан научни рад
Примљен: 17. новембар 2020.
Прихваћен: 22. септембар 2021.

Dr. Blaž Torkar, assistant professor
Military Schools Centre/Department of Military Science
Maribor, (Slovenia)
e-mail: blaz.torkar@mors.si

COLONEL DOBROSAV MILENKOVIĆ'S JEZERSKO DETACHMENT IN AN OFFENSIVE LAUNCHED BY THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN CARINTHIA IN MAY AND JUNE 1919

ABSTRACT: On the basis of an analysis of archival sources and the literature, the author addresses the combat operations of the Jezersko Detachment, commanded by Serbian Colonel Dobrosav Milenković, which played the main role in an offensive launched by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (the May-June Offensive) against the Austrian units in Carinthia in 1919. The Detachment was tasked with attacking from starting positions along the St. Leonhard–Bad Vellach–Trögernline and penetrating in the direction of Kühnsdorf–Völkermarkt. It had to maintain communication with the Ljubelj Detachment on its left flank and the Carinthian Detachment on its right flank. Together with other units of the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, it successfully completed its battle path; Slovenian-Serbian units reached the river Gurk and occupied Zollfeld and Klagenfurt. The signing of a ceasefire resulted in the establishment of a demarcation zone, and the Paris Peace Conference ultimately decided that a plebiscite would determine which country Carinthia would fall under.

KEY WORDS: Jezersko Detachment; Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; Carinthia; fights for the northern border; May-June Offensive.

Introduction

After the end of the First World War, numerous new states formed in the territory of the dissolved Austro-Hungarian Monarchy. Due to their multi-nationality, the delimitation between them was extremely difficult, which was also true of the territory of southern Carinthia and Styria, inhabited by the Austrians and the Slovenes. On 29 October 1918, a crowd of people in Congress Square in Ljubljana and in other Slovenian cities welcomed the establishment of a new South Slavic state, the State of Slovenes, Croats and Serbs. Its short-lived existence was marked by complex issues of the revolutionary period, with all the characteristics which were brought about by the end of the war. The state did not receive international recognition, and after a month it joined the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. A new German Austria was also formed in Vienna on 12 November 1918, in the territory of the disintegrated dual monarchy. Both new states tried to establish authority in their respective territories, and began to create their armed forces with soldiers who had only recently fought in a common army. The dispute between the Slovenes and the Austrians in Carinthia and Styria evolved into an armed conflict, known in Slovenian historiography as the fight for the northern Slovenian border. The fiercest skirmishes were fought with the Austrian units for Bad Radkersburg (*Radgona*) in February 1919, and the battles in Carinthia, where the unresolved issue of national demarcation was left to the initiative of the Slovenian and Austrian authorities. The occupation of parts of eastern and western Carinthia in December 1918 was followed by an attack by Austrian units, which pushed the Slovenian units in the western part back to the Karavanke range. The Slovenian side tried to gain better starting positions before the decision was made at the Paris Peace Conference, and launched a poorly prepared offensive in eastern Carinthia in April 1919, which ended in the loss of almost the whole of Carinthia. As a result, a new offensive was launched by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in late May 1919, which included Slovenian and Serbian units with Serbian commanders. This article analyzes the operation of the Jezersko Detachment in the offensive by

the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in May and June 1919. The Detachment, commanded by Serbian Colonel Dobrosav Milenković, reached positions in Tentschachu (*Štenciče*), Karawankenblick, Leibsdorfu (*Ličja vas*) and Krumpendorf am Wörth See (*Kriva Vrba*) on 6 June and arrived at Klagenfurt. This article presents the battle path of the Detachment, and provides an analysis of the offensive operation of Serbian and Slovenian units.

The April defeat and the decision of the Government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes to launch a new offensive

After the signing of a ceasefire between the Carinthian provincial government and the Slovenian National Government on 14 January 1919, the fighting in Carinthia stopped. From January 1919, Slovenian territory was under the 4th Army Zone of General Božidar Janković, which was directly superior to the Drava Division Authority.¹ The period from February to April 1919 was relatively peaceful and without any combat. However, rumours soon began to spread that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes would not get as much Carinthian territory at the Paris Peace Conference as it had expected. For this reason, the units of the Drava Division Authority, pressured by Slovenian politicians, broke the ceasefire and attacked along the entire demarcation line in Carinthia on 29 April 1919. The attack did not have sufficient military support and depended on the self-initiative of the commanders of the Slovenian units of the Drava Division Authority. For the offensive mounted on 29 April 1919, nine and a half infantry battalions and 40 cannons were gathered in the eastern Carinthian battlefield: two battalions of the Celje Infantry Regiment, two battalions and a half of the Slovenian Mountain Infantry Regiment, two battalions of the Ljubljana Infantry Regiment, two battalions of the Maribor Infantry Regiment, and one battalion of the Trieste Infantry Regiment.

Immediately after the attack, most units took advantage of the initial surprise and advanced; however, they did not achieve the set objectives, since the operational plan was too demanding for the quite weak

¹ On 1 February 1919, the Drava Division Authority replaced the 2nd Military District, which in its zone of responsibility covered the entire Slovenian territory in the former State of Slovenes, Croats and Serbs.

Slovenian units. Austrian units used the violation of the ceasefire to carry out a counter-attack on the Völkermarkt (*Velikovec*) bridgehead and moved the frontline to the Dravograd-Plešivec-Solčava-Bad Eisenkappel (*Železna Kapla*)-Karavanke peaks. At first, the Slovenian soldiers firmly resisted, but then backed down and retreated. The Austrian counteroffensive was successful and did not result only in the Austrian occupation of the entire Carinthian territory, but also caused moral disintegration in the Slovenian units and ended Slovenian military independence. The question of responsibility for the commencement of the Slovenian offensive is not of primary importance; the fault undoubtedly lay in the poorly planned offensive prepared by the Slovenian military leadership. Moreover, the Government and the military leadership of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes could have been more actively engaged in solving the Carinthian issue. Only after a comprehensive intelligence report by the Drava Division Authority and the 4th Army Zone did the consequences of the defeat of the Slovenian units in Carinthia become obvious to the Supreme Command.² The defeat in the April-May offensive in Carinthia resulted in more active involvement of the Government and the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in solving the Carinthian issue. General Krsta Smiljanić was appointed commander of the newly-planned offensive. Preparations began, which meant that the Drava Division Authority declared mobilisation and called up men born in 1890-1894 and men born in 1895-1899. On 9 May, the Serbian Supreme Command ordered the Drava Division Authority to demand that the Carinthian provisional government withdraw the Austrian units to the *ante bellum* line – the line before the launch of the Austrian offensive. On 9-16 May, negotiations on achieving a ceasefire were conducted in Klagenfurt (*Celovec*). The military delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which was sent to Klagenfurt, demanded that the Austrian side withdraw back to the positions before the beginning of the battles, but the Austrians were prepared to move their troops only south of the river

² Archives of the Republic of Slovenia (hereafter) ARS, SI AS fond 1193, t.u. 22, the Ljubelj Group, Memories of Captain Kren, 24,25; Lojze Ude, *Boji za severno slovensko mejo 1918–1919* (Ljubljana: Založba Obzorja, 1977), 198 (hereafter: Ude, *Boji za severno slovensko mejo*); Matjaž Ravbar, "Poročnik Lojze Ude – borec za slovensko severno mejo", in: *Stražarji Karavank: Lojze Ude in boji za severno mejo*, edited by Blaž Torkar and Miha Šimac (Kranj: Duštvo general Rudolf Maister Kranj, 2018), 47; Ljubomir Marić, *Iz moga komandovanja Koruškim odredom od 21. maja do 22. juna 1919. godine* (Beograd: Ratnik, 1927), 1-2 (hereafter: Marić, *Iz moga komandovanja*).

Drava at Dravograd. For this reason, negotiations were broken off on 16 May 1919 and the delegation left Klagenfurt.

On 11 May, the Supreme Command received a report on the state of the military units in the Drava Division Authority. The Ljubljana Infantry Regiment had almost ceased to exist, while the Celje and Mountain Infantry Regiments each had only 400-500 soldiers. Only the Maribor Infantry Regiment and the artillery were in good condition, which worried General Smiljanić. On 19 May 1919, the Government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes gave the green light to the commencement of combat actions in Carinthia. In its message to the 4th Army Zone, the Government said that it had no intention of turning to the Entente with regard to the issue of solving the border dispute in Carinthia. Among other things, it clearly stated that the enemy had to be forced to withdraw across the demarcation line, and that once Völkermarkt and its rear area was occupied from the north and the east, an order for the occupation of Klagenfurt would probably also be issued. The Government demanded that the date and time of the offensive be determined as soon as possible, that a mobilisation of Slovenian units be carried out and their line of operation determined, and that strict discipline and the responsibility of superiors be exercised. They ordered Smiljanić to personally engage deeply in the preparations for the offensive, and to report on combat power, the order of the battle and the concentration of their own and the enemy units. For the purposes of the offensive, new units from other regions of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes arrived in Slovenian territory: the 8th Infantry Regiment; two battalions of the 1st Infantry Regiment; a squadron of the 2nd Cavalry Regiment; the Drina Howitzer Artillery Division; one battalion of the 5th and one of the 7th Infantry Regiments; a machine-gun squad of the 5th Infantry Regiment; and the 2nd Division of the Drina Mountain Artillery Regiment.³ The main direction of

³ Marić, *Iz moga komandovanja*, 4-5; Zvonko Seručar, *Vojne akcije u Koruškoj 1918/1919 godine* (Beograd: Vojnoistorijski institut JA, 1950), 59 (hereafter: Seručar, *Vojne akcije*); Janez Švajncar, *Slovenska vojska 1918-1919* (Ljubljana: Prešernova družba, 1990), 164-165 (hereafter: Švajncar, *Slovenska vojska*); Matjaž Bizjak, *Operativno-taktična analiza ofenzive vojske Kraljevine SHS proti Koroški (28.05.-6.6.1919)* (Poljče: Ministrstvo za obrambo RS, 2004), 14-16 (hereafter: Bizjak, *Operativno-taktična analiza*); Ude, *Boji za severno slovensko mejo*, 219; Matjaž Bizjak, *Slovenska vojska 1918-1919 in formiranje Dravske divizijske oblasti*, magistrska naloga (Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2003), 245 (hereafter: Bizjak, *Slovenska vojska 1918-1919*).

attack was towards Bad Eisenkappel. One of the two subsidiary routes led from Šoštanj towards Črna na Koroškem and on to Bleiburg (*Pliberk*), and the other followed the Drava valley. The offensive was approved by the Government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, with a comment that the offensive had to be brief and ensure absolute success with minimal casualties. General Smiljanić delayed the launch of the offensive, since he was not convinced of its success and had insufficient information on the enemy. Five combat detachments were formed for the purposes of the offensive; based on their composition, three were offensive and two defensive. The latter were smaller in numbers and supported by less artillery. The offensive detachments were General Rudolf Maister's Lavamünd Detachment, Colonel Ljubomir Marić's Carinthian Detachment, and Colonel Dobrosav Milenković's Jezersko Detachment; and the defensive detachments were Lieutenant Colonel Sava Tripković's Ljubelj Detachment, and Captain Kajundžić's Jesenice Detachment. With the exception of the Lavamünd Detachment, Serbian officers were appointed as detachment commanders. All the appointments were in the hands of General Smiljanić, who did not know or trust the Slovenian senior officers, mostly because of their defeat in the April offensive. He appointed officers whom he knew well and trusted.⁴

Interestingly, intelligence on the enemy was extremely scarce before the offensive. There was a particular lack of information on the size and deployment of the Austrian units. The Lavamünd Detachment commander, General Maister, had the best intelligence on the enemy, owing to his well-developed intelligence network on the ground.

The Jesenice Detachment consisted of 200 soldiers and two cannons. Its subordinate units were the 3rd and 4th Companies of the 1st Infantry Regiment's 1st Battalion; the 26th Infantry Regiment's machine-gun squad; volunteers of First Lieutenant Karel Šefman's Jesenice Company; the 1st platoon of the Celje Mountain Battery; and a telephone section. Part of the Detachment operated near Rosenbach (*Podrožca*), and the other near Podkoren. The Rosenbach part was tasked with reconnaissance and tying the enemy to itself, while the Podkoren part was to hold defensive positions. The Detachment's mission was to remain completely defensive and secure occupied positions.

⁴ Blaž Torkar, "Ofenziva vojske Kraljevine SHS maja in junija 1919 na Koroškem", in: *Strážarji Karavank: Lojze Ude in boji za severno mejo*, edited by Blaž Torkar and Miha Šimac (Kranj: Duštvo general Rudolf Maister Kranj, 2018), 54-55 (hereafter: Torkar, "Ofenziva vojske Kraljevine SHS").

The Ljubelj Detachment comprised 720 soldiers, 23 machine guns and 8 pieces of artillery. Its subordinate units were the 1st Battalion of the Ljubljana Infantry Regiment; Captain Kren's volunteers; the 3rd Ljubljana Battery; the 4th Howitzer Battery; and a telephone section. The Ljubelj Detachment was tasked with advancing in the direction of Ljubelj-Ferlach (*Borovlje*), while using its main striking forces in the direction of Zgornjikot-Ferlach; there it was to conquer and cut off the Ferlach-Apače communication and occupy a bridge across the river Drava near Hollenburg (*Humberk*). Between the villages of Zell (*Sele*) and Schaida (*Šajda*), it was to find a connection between the left and right wings of the Jezersko Detachment.⁵

The Carinthian Detachment was commanded by Colonel Ljubomir Marić, and was comprised of 3200 soldiers and 26 pieces of artillery. Its subordinate units were three battalions of the Slovenian Mountain Regiment; two battalions of the Celje Infantry Regiment; one battalion and two companies of the Ljubljana Infantry Regiment; the 2nd Squadron of the 2nd Cavalry Regiment; the 2nd and 5th Batteries of the Drava Mountain Artillery Regiment; the 1st Field Maribor Battery; the 1st Field Serbian Battery; the 2nd Howitzer Ljubljana Battery; the 3rd Howitzer Celje Battery; the 5th Heavy Ljubljana Howitzer Battery; and a telephone section. The starting positions of the Carinthian Detachment were on the line Sv. Peter na Kronske gori-Sv. Rok-Plešivec-Tolstivrh-Smrekovec-Komen-Veliki Travnik-Solčava. The aim of the operation was to occupy the bridge in front of Völkermarkt in the first phase, and to occupy Völkermarkt in the second phase. In addition, the Detachment was tasked with supporting the Lavamünd Detachment in its occupation of Spodnji Dravograd.

The Lavamünd Detachment was commanded by General Rudolf Maister and was composed of 2000 soldiers and 14 pieces of artillery. Its subordinate units were three battalions of the Maribor Infantry Regiment; the 4th Celje Mountain Battery; the 2nd and the 4th Maribor Howitzer Batteries; the 5th Heavy Howitzer Battery; a cavalry squad; and a telephone section. The starting positions of the Detachment were on St. Leonhard (*Sv. Lenart*) -St. Urban (*Sv. Urban*)-Hill 1367-Hill 835-Hill 344 and in the village of Trbonje. From this line, the Detachment was to carry out an attack on the enemy and occupy Spodnji Dravograd with the help

⁵ ARS, SI AS fond 1193, t.u. 22, Sava P. Tripković, the Ljubelj Detachment.

of the right wing of the Carinthian Detachment. After the occupation of Spodnji Dravograd, the Detachment continued its attack in the direction of Lavamünd (*Labot*)–Sankt Paul im Lavanttal (*Šentpavel v Labotski dolini*), with the aim of reaching the narrow passage at Sankt Paul im Lavanttal and holding it. After the occupation of Lavamünd, it was obliged to send a weak column along the left side of the river Drava with the mission of maintaining communication with the Carinthian Detachment and occupying a bridge across the river Drava near the village of Lipica on time. When the Detachment occupied Sankt Paul im Lavanttal, reconnaissance would have to be carried out and the Detachment would have to be protected against potential surprises from the direction of Wolfsegg (*Volšperk*) and Völkermarkt. The Detachment was specifically ordered to pay attention to its right flank towards Styria; this was understandable, since only small security units and the Carinthian Regiment were deployed on that side.

The main attack part of the offensive operation rested with the Jezersko Detachment, which consisted of 4200 soldiers and 23 pieces of artillery. Its subordinate units were the 8th Infantry Regiment; the 2nd Battalion of the 7th Infantry Regiment; the 1st Serbian Cavalry Squadron; the 1st Squadron of the Drava Cavalry Regiment; the 1st and the 2nd Drina Artillery Divisions; the 2nd Drina Howitzer Division; the 6th Ljubljana Howitzer Division; the Danube Field Battery; and a telephone section. The starting position of the Jezersko Detachment was the line St. Leonhard–Bela Bad Vellach (*Bela*)–Trögern (*Korte*). The Detachment was tasked with attacking the enemy in front of it from the starting line, advancing towards Kühnsdorf (*Sinča vas*)–Völkermarkt and conquering a railway and wooden bridges near the village of Stein (*Kamen*) and Ana's wooden bridge near Gallizien (*Galicija*). Additionally, the Detachment was responsible for maintaining the connection on its left flank with the Ljubelj Detachment in the direction of Schaida (*Šajda*)–Apače, and with the Carinthian Detachment in the direction of Kopreina–Petzen–Globasnitz (*Globasnica*). The division reserve included a group under the command of Major Milorad Radonjić, which was located in Ljubljana, and a group commanded by Lieutenant Colonel Svetozar Radovanović, located in Slovenj Gradec.

The Austrian authorities in Carinthia were aware that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was planning an offensive, and for this reason, the Austrian Government allowed the mobilisation of men born in 1877-1900. However, this was not successful, since only approximately 11,000 soldiers

responded, 4500 of which had already been drafted or were active as volunteers, 2200 were exempt, and 1900 fled. As a result, the Austrian units were additionally manned with only approximately 790 soldiers.⁶

The Jezersko Detachment and its battle path

The Jezersko Detachment commenced its attack on 28 May 1919. The right-hand column advanced quickly despite the difficult terrain, since it did not encounter its adversary in the direction of Tomažič in the valley of Remschenig (*Remšenik*), except in the settlement of Kupec, where the adversary had a platoon. The advance party of the Detachment avoided this platoon, and as early as 8.00am reached Kah and continued on its route towards the peak of Gobančev vrh, where fierce fighting took place. The enemy defended their positions with one company and two machine guns, but their resistance was soon broken owing to an intervention by a 4th Mountain Battery platoon. Gobančev vrh was conquered at 10.30am, and the advance party continued past Bad Eisenkappel towards the saddle of Preverník saddle. At 12.00 am, the Jezersko Detachment commander demanded that the right-hand group carry out a strike on the right flank of the enemy's units defending Bad Eisenkappel. This task was assigned to the 3rd Company, whose mission was to occupy two dominant points, Hill 746 and Hill 777, which controlled communication towards Sittersdorf (*Žitara vas*), and in this way prevent the enemy from retreating from the town along the main communication line. The main body of the right-hand column supported the operation of this company, enhanced by two machine guns, with infantry, machine gun and artillery fire from Gobančev vrh. The company conquered both Hills at approximately 1.30 pm; however, the Austrian units had begun to retreat from Bad Eisenkappel after the fall of Gobančevvrh, mainly because the defence of the town had been threatened on its right flank and had found itself under intense fire, predominantly from Hill 1090 and Gobančev vrh. The Austrians withdrew along the communication line Bad Eisenkappel-Sittersdorf. The advance party of the right-hand column reached Hill 1294, Preverník saddle and Ojstra at approximately

⁶ Viktor Andrejka, "Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes", in: *Slovenci v desetletju 1918-1928*, edited by Josip Mal (Ljubljana: Leonova družba, 1928), 285-286 (hereafter: Andrejka, "Razvoj vojaštva"); Švajncar, *Slovenska vojska*, 176; Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 18-22.

3.30 pm, and so fulfilled the planned objective for the first day of the offensive. The group spent the night on Preverník saddle. The right-hand security unit of this group encountered the enemy at Podpeca. Some of the Austrian soldiers occupied Luscha (*Lužar*), while others were deployed in the vicinity of Černer. The security unit of the right-hand column went around Černer and struck into the flank of the adversary's positions at Luscha, which caused the Austrians to withdraw towards Globasnitz. Cavalry patrols reached Globasnitz on the same day.

The advance party of the central group came into contact with the enemy as early as 4.05 am. After a brief battle the adversary withdrew, and when the Slovenian units reached a bridge east of the settlement of Schlagholz, Austrian units opened heavy machine gun fire north-east of the settlement of Gobanc. From the foot of this elevation, a mountain artillery group fired on Serbian units, and heavy cannons fired on them from Bad Eisenkappel. The Austrians wanted to position three heavy cannons at the foot of this elevation, but were prevented from doing so by the mountain cannon fire. Later, this fire position was also attacked by a howitzer battery, which made the Austrians retreat. As a result of determined Austrian defence, the battalion of the forward party reached the line Ribič-Korjon at 11.25 am, while the right wing of the group conquered the elevation above Korjon.⁷

Because the advance came to a standstill, the Detachment commander ordered the advance party battalion to occupy Bad Eisenkappel, which it did at 1.00 pm, and to continue its penetration with the aim of conquering the exit from the valley of the river Bela. The 3rd Company acted as flank security along the right-hand side of the communication line. Another skirmish ensued at the exit from the valley between Rechberg (*Rebrca*) and Miklauzhof (*Miklavč*), but the Austrian soldiers retreated after a short fight. By 4.40 pm, Serbian units had occupied the peak of Žitrajškovrh and fired at the retreating Austrian units. Shortly after this, the 2nd Battalion of the 8th Regiment was charged with conquering two dominant points above Sittersdorf and occupying Schlossberg (*Ženek*). All the points had been occupied by the next morning with no resistance. The 2nd Battalion of the 7th Infantry Regiment was temporarily held back with the aim of protecting the passage through the gorge from small scattered enemy groups which were still retreating towards

⁷ Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 49-50.

Völkermarkt. The defence of Bad Eisenkappel was carried out by the 1st Battalion of Carinthian mountain gunners under the command of Major Dragutin Perko, a Slovenian married to a Viennese woman who had remained on the Austrian side after the war.

The left-hand group of the Jezersko Detachment conquered the settlement of Šejina without a fight at 3.45 am, while at the same time a company of the 8th Regiment's 3rd Battalion crossed the Obir stream and advanced towards the saddle of Počula. Two companies, two mountain cannons and four machine guns were deployed in the waiting area near Hribernik; their objective was to help, if necessary, in occupying Bad Eisenkappel. A company of the 7th Regiment's 2nd Battalion attacked the adversary on the mountain of Strožek and captured it. Due to some problems of the central group in their advancement towards Bad Eisenkappel, the company was tasked with moving along the ridge eastwards and operating in the rear area of the adversary's defence near Bad Eisenkappel. During this time, the security unit of the left-hand group engaged in a battle with the adversary near the settlement of Trkelj. Both companies near Hribernik were tasked with moving to Strožek and, together with the company operating there, reinforcing the attack on Bad Eisenkappel from the western side. Before all the three companies had managed to reach their new locations, the Austrians had begun to retreat from the city, so they were redirected to their initial location and tasked with advancing towards Bukovnik, where they arrived at 7.00 pm. The Jezersko Detachment was ordered to advance in two directions on 29 May. The first objective was Völkermarkt, which they had to reach via Eberndorf (*Dobrla vas*) and Kühnsdorf. The other direction was the north-eastern route, and the objective was to occupy Ana's bridge near Gallizien, a bridge near Duel and a railway bridge near Stein. The Jezersko Detachment commander formed two attack columns; the first under the command of Major Božidar Anđelković, and the second under the command of Lieutenant Colonel Jovan Naumović. The first column was tasked with advancing towards Völkermarkt and maintaining contact with the Carinthian Detachment, and the second column was to occupy all three bridges. The commander kept two battalions and eight cannons in reserve.

The right-hand column began to advance at 5.00 am. As an advance party, the 4th Company of the 2nd Battalion was assigned the task of advancing in the direction of Preverniki saddle-the valley of the stream of Suha-Polena-the village of Stara vas-the elevation east of Pfannsdorf (*Ba-*

nja vas)–Homitz (*Homec*)–Pirk on Drava river. The right-hand group received the order of the Detachment commander as late as 8.15 am; for this reason, the prior decision was immediately altered and the advance party was directed towards Völkermarkt via Gösselsdorf (*Goselna vas*)–Eberndorf–Kühnsdorf. It was determined that the battalion medical station would operate in Stara vas, approximately 8-10 km behind the main body; however, after the crossing of the river Drava, the station remained in Kühnsdorf. An officer reconnaissance patrol was sent ahead of the advance party to carry out reconnaissance operations. At the same time, the commander of the Cavalry Squadron was ordered to penetrate into Kühnsdorf via the shortest route, and continue towards a bridge across the river Drava near Völkermarkt. The advance party arrived at this bridge at approximately 1.30 pm, and the Cavalry Squadron followed an hour later. The bridge across the Drava was partially damaged. Once the units of this attack column had reached the Drava, they occupied positions next to it along the line between St. Lorenzen (*Sv. Lovrenc*) and the area west of Pribelsdorf (*Pribla vas*).⁸

Lieutenant Colonel Naumović divided his attack column into two groups: the 2nd Battalion of the 7th Regiment was directed towards Stein and Duel (*Dolje*), and the 3rd Battalion of the 8th Regiment towards Gallizien. Both groups soon reached their respective locations and attempted to cross bridges, but Austrian artillery units had managed to destroy them beforehand. On the night of 29-30 May, Austrian artillery units fired at the bridge near Völkermarkt and partially destroyed it. The Carinthian Detachment was designated as the unit to cross this bridge, but not until the following night. To support the Carinthian Detachment in crossing the bridge, the Drava Division Authority resubordinated all of Major Anđelković's group to this Detachment. The condition of other bridges across the river Drava was checked as well; the wooden bridge near Gallizien was demolished. At first it was unclear whether the railway bridge near Stein had been mined, so a patrol was sent there to find that it had been; however, the patrol managed to cut the wire. The bridge was well defended, so there was also firing by Austrian artillery units.⁹

On 31 May 1919, the Drava Division Authority ordered a thorough reconnaissance of the river Drava in the area of responsibility of the Jezersko Detachment, which was to bring forward a proposal of potential

⁸ Marić, *Iz moga komandovanja*, 48-49; Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 50-52.

⁹ Marić, *Iz moga komandovanja*, 49-50; Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 50-54.

favourable locations for crossing the river. The Jezersko Detachment carried out the reconnaissance and assessed that the best potential site for getting across the river was located two kilometres above the wooden bridge near Duel. According to these assessments, the Jezersko Detachment could be supported by the Carinthian Detachment at this location, the units could quickly unfold for combat operations after having crossed the river, and the eastern bank enabled a favourable concentration of artillery units and, consequently, advantageous fire support. The location near Sagerberg (*Zagorje*), below Ana's bridge near Gallizien, was determined as the other potential crossing. After an unsuccessful violent crossing of the river Drava near Völkermarkt, Major Anđelković's group became subordinate to the Jezersko Detachment once more.¹⁰

After two Slovenian soldiers escaped from captivity and crossed the river Drava, the Jezersko Detachment was relatively well-informed about the power and condition of the Austrian units on the other side of the river. On 1 June, the Celje Legion also became subordinate to the Jezersko Detachment; it was sent to Apače, where it replaced the 1st Serbian Cavalry Squadron. On that day, all the artillery units outside Völkermarkt were made subordinate to the howitzer division commander. The majority of the artillery units was deployed to new fire positions in accordance with the planned activities and were assigned new areas of operation. The Serbian mountain battery was divided into two platoons; one set up its fire position on the left wing in the vicinity of a bridge across the Bela stream/Hill 405, and the other south of the village of Kohldorf (*Vogle*). The 8th Celje Mountain Battery was positioned next to a road north of the settlement of Sebah, with an area of operation to the right and left of the road leading to Völkermarkt. The 6th Ljubljana Howitzer Battery was positioned south of the railway station near Kühnsdorf; the 1st Serbian Field Battery had its fire position 500m north of the village of Buchbrunn (*Bukovje*); the 5th Ljubljana Heavy Howitzer Battery was positioned in the settlement of Podhom; and a platoon of the 2nd Drina Howitzer Battery was positioned west of the Holm elevation/Hill 608. On the same day, the Jezersko Detachment commander received a command by the Drava Division Authority to continue combat operations. After this decision, the Jezersko Detachment was assigned a passive role until the fall of Völkermarkt. It had to carry out demonstrative preparations for crossing the river Drava, and in this way tie enemy

¹⁰ Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 50-54.

units to itself. The Jezersko Detachment was supported by the Carinthian Detachment. When the latter occupied Völkermarkt, the Jezersko Detachment would forcibly cross the river Drava. On 1 and 2 June, the Jezersko Detachment took over the entire defence line along the river Drava from the Carinthian Detachment. During all that time, fierce artillery fights took place in the positions of the Jezersko Detachment.

On 3 June 1919, at 2.00 am, all the batteries outside Völkermarkt opened concentric fire on predetermined targets, and at 8.00am, the observation post reported that a white flag had been hung from a church in Völkermarkt. Patrols were immediately sent into the town to check the situation, and at 10.30am they came into contact with the Carinthian Detachment. The Jezersko Detachment commander requested the commander of the Drava Division Authority to permit the transition of the main body of his detachment across the river Drava towards Völkermarkt under the protection of the Carinthian Detachment. He was not granted permission to do so, so preparations began to cross the river at the previously determined locations. Since the swollen river Drava prevented artillery, machine guns and rear elements from crossing, the Carinthian Detachment was requested to support the left and central columns of the Jezersko Detachment in the crossing and subsequent advancing of both columns.¹¹

The crossing of the river Drava was planned for the night of 3-4 June, but the water near Völkermarkt rose by 1.5m within a few hours, and the crossing became impossible. At the planned location for crossing, water flooded the pontoon bridge and there was fear that it would give way during the crossing, so the Detachment commander decided to cancel the operation. Despite reluctance, this decision was supported by the commander of the Drava Division Authority. On 4 June 1919 at 1.00 pm, the Carinthian Detachment confirmed that its right flank against Trixen (*Trušnje*) was sufficiently secured and that it could therefore fully support the Jezersko Detachment in crossing the Drava. Between 11.00 am and 1.00 pm, the artillery commenced its preparations to carry out the transition across the river, and at approximately 12.00 am, enemy units began to withdraw towards Tainach (*Tinje*). At 8.15pm, some of the Jezersko Detachment units crossed the river Drava, mostly across the railway bridge near Stein, and then quickly advanced to the river Gurk (*Krka*) where they spent the night.

¹¹ Marić, *Iz moga komandovanja*, 90; Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 54-56.

After the right-hand and central columns had crossed the river Drava, the Jezersko Detachment began the crossing of its left wing at 3.00 pm. Artillery fire drove the Austrians, who unsuccessfully defended themselves with a machine gun for a while, out of their positions. On the next day, the Detachment commander went around the left wing. At 2.00 pm, the commander of the Drava Division Authority visited the Jezersko Detachment headquarters in Grafenstein and issued an order to the Chief of Staff for the Jezersko Detachment to cross the river Gurk. The commander of the Drava Division Authority ordered penetration to the line Maria Sall–St. Jakob (*Sv. Jakob*)–Ebenthal (*Žrelec*)–Sattnitz (*Sotnica*). The Detachment was to remain at this line until further orders and maintain communication with the Ljubelj Detachment in the channel of the river Glanfurt (*Jezernica*) outside Klagenfurt. The Jezersko Detachment had no contact with the adversary during its crossing of the river Gurk. On 6 June it reached positions at Tentschachu, Karawankenblick, Leibsdorfu and Krumpendorf am Wörth See and arrived in Klagenfurt.¹²

Analysis of the offensive

Compared to the Slovenian offensive in April 1919, which ended in failure for Slovenian military units, the preparation for the offensive by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was carried out very well. The Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and especially the 4th Army Zone, strove to launch the offensive as soon as possible. The situation must be viewed in the context of the Paris Peace Conference, where the borders in Carinthia were also discussed; feedback from Paris was not favourable for the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, since a decision was adopted on 30 May to carry out a plebiscite in Carinthia.

It is interesting that even General Smiljanić was not convinced of the final success of the offensive, which was probably due to the defeat of Slovenian units near Völkermarkt (the April 1919 offensive), where Slovenian units were defeated, captured and rendered operationally useless. General Smiljanić was well aware of this. In close cooperation with the Provincial Government of Slovenia, he acted towards improving order and discipline. This could only be achieved through coercive measures, and for this reason, the Provincial Government declared a rapid

¹² Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 56-59; Ude, *Boji za severno slovensko mejo*, 224.

court martial for the area of the districts of Celje, Maribor, Slovenj Gradec and Radovljica. The Drava Division Authority did not make the same mistake as in the offensive of Slovenian units at Völkermarkt in April 1919, which were fewer in number compared to the adversary; General Smiljanić ensured that his units had absolute superiority in technology and numbers over the enemy; 22 battalions, 4 squadrons and 25 batteries were prepared for the offensive, which amounted to approximately 10,170 soldiers, 271 machine guns and 94 cannons. The Austrians were aware that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was planning to launch an offensive, so they declared mobilisation, which was not very successful. Just before the offensive, Austrian units totalled approximately 3000 members of voluntary formations and 6500 soldiers of regular units, as well as 90 cannons.¹³

With the exception of the Lavamünd Detachment, Serbian officers were appointed as detachment commanders. All the appointments were in the hands of General Smiljanić, who did not know or trust the Slovenian senior officers, mostly because of their defeat in the April offensive. He appointed officers whom he knew well and also trusted. There were minor disagreements between Slovenian and Serbian soldiers, but there was no open opposition during the offensive. The command itself was positive at all levels in the Army units of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and the arrival of Serbian officers brought along some innovations from the operational and tactical perspectives. The concept of temporarily deploying units and carrying out offensive concentration in a very wide area, and placing the centre of gravity of the attack in the most geographically challenging direction, where the element of surprise could come into play, were some of the bases of Serbian military tactics, which was more or less established by the then Chief of the General Staff of the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Duke Živojin Mišić. The premises were unity of command, clearly set objectives, organization, and the principle of "marching separately, but striking together". The Drava Division Authority made a detailed plan for the offensive, which quite specifically defined the concentration of units, the reserve and the method of operation. The centre of gravity of the offensive was placed on the right-hand wing of the battle formation, while the left-hand wing, with the Jesenice and Ljubelj Detachments, played a pre-

¹³ Seručar, *Vojne akcije*, 64; Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 59-61.

dominantly defensive role during the first phase, and then gradually transitioned into offensive actions with the Ljubljana detachment during the second phase, when the situation on the right part of the front had become clear. During the preparation phase, the Drava Division Authority had very poor intelligence on the Austrian side. General Maister's Lavamünd Detachment had the best intelligence, since he had a well-developed intelligence network with good insight into the situation on the ground. It was different for the Jezersko and Carinthian Detachments. The Jezersko Detachment was comprised of mostly Serbian units, which were new to this area and were unfamiliar with the actual situation and language, so contact with the civilian population was more difficult. The Austrian units in Carinthia placed great emphasis on intelligence deception; in particular, they were continually talking about backup which would come from Vienna and Syria. However, the reality was different; the Styrian provincial government decided to remain neutral, and the Central Viennese Government only provided diplomatic support to Carinthia, and did not have control of military units in individual provinces.

The main role in the offensive was given to the Jezersko Detachment, most likely because it consisted of the units of the regular Serbian Army. On 29 May 1919, the Austrians requested a ceasefire from the Drava Division Authority, and the conditions under which the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes would be willing to agree to it. General Smiljanić proposed the line which was in force before the beginning of the December-January battles. A day later, a delegate from the Carinthian military commander, Major Jozef Heyer, was sent to the commander of the 4th Army Zone. General Janković authorized General Smiljanić for the talks and emphasised that the offensive would not be stopped until a ceasefire had been signed.¹⁴ On the whole, Slovenian military actions after the First World War had little military success. The exception were the actions in Styria, which more or less resulted in future demarcation between the states, which for the most part followed the national border. During the initial period, in November and the first half of December 1918, Slovenian units, composed of volunteers, achieved much more with their boldness and initiative than expected based on their military power. On 14 December 1918, Slovenian units occupied a great deal of territory without any major fights. A day later the second

¹⁴ ARS, SI AS fond 1193, t. u. 48, Annex B, 4th Army Zone Command, O.Br.2270, 31 May 1919; Bizjak, *Operativno-taktična analiza*, 59-61.

phase of the process began, with the surrendering of two Serbian units near Grafenstein, which was characterized by a merely defensive role of Slovenian armed units and a gradual loss of the occupied territory.¹⁵

The army units of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes involved in the May-June offensive reached the river Gurk on 4 June 1919, occupied Zollfeld (*Gospodsvetsko polje*), and conquered Klagenfurt on 6 June. After having reached the river Gurk, the units of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes had no more combat contact with the adversary. The signing of a ceasefire resulted in the establishment of a demarcation zone, and the Paris Peace Conference ultimately decided that a plebiscite would determine which country Carinthia would fall under. The weapons fell silent, but had claimed numerous casualties on both sides. In Carinthia 154 men died for the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, while the number of the dead on the Austrian side was between 201 and 227. According to other available data, 52 members of the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes were killed, and approximately 200 were wounded.¹⁶

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources

Archives of the Republic of Slovenia (ARS): SI AS fond Lojze Ude (1193).

Literature

Andrejka, Viktor. "Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes". In: *Slovinci v desetletju 1918-1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Editor Josip Mal, 269-295. Ljubljana: Leonova družba, 1928.

Bizjak, Matjaž. *Slovenska vojska 1918–1919 in formiranje Dravske divizijske oblasti*, Master's thesis. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003.

Bizjak, Matjaž. *Operativno-taktična analiza ofenzive vojske Kraljevine SHS proti Koroški (28.05.–6.6.1919)*, Undergraduate thesis. Poljče: Ministrstvo za obrambo RS, 2004.

¹⁵ Bizjak, *Slovenska vojska 1918–1919*, 134.

¹⁶ ARS, SI AS 1193, t. u. 48, Supreme Command for Duke Mišić, Belgrade, Drava Division from 30 May 1919; Andrejka, "Razvoj vojaštva", 287; Švajncner, *Slovenska vojska*, 177.

Guštin, Damijan. "Maister prevzame oblast v Mariboru". In: *Slovenska kronika XX. stoletja: knjiga 1: 1900–1941*. Editors Drago Bajt and Marjan Drnovšek, 210-211. Ljubljana: Nova revija, 1995.

Guštin, Damijan. "Dve antantni vojski v Državi SHS – dva odnosa do zmagovalcev? Varnostne dileme Države SHS". In: *Stiplovškov zbornik*. Editor Dušan Nečak, 73-88. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

Kladnik, Tomaž. "General Rudolf Maister", *Studia Historica Slovenica* 11, 2-3 (2011), 463-482.

Marić, Ljubomir. *Iz moga komandovanja Koruškim odredom od 21. maja do 22. juna 1919. godine*. Beograd: Ratnik, 1927.

Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Ravbar, Matjaž. "Poročnik Lojze Ude - borec za slovensko severno mejo". In: *Stražarji Karavank: Lojze Ude in boji za severno mejo*. Editors Blaž Torkar and Miha Šimac, 38-52. Kranj: Društvo general Maister Kranj, 2018.

Seručar, Zdravko. *Vojne akcije u Koruškoj 1918/1919 godine*. Beograd: Vojnoistorijski institute JA, 1950.

Švajncer, Janez. *Slovenska vojska 1918–1919*. Ljubljana: Prešernova družba, 1990.

Torkar, Blaž. "Ofenziva vojske Kraljevine SHS maja in junija 1919 na Koroškem". In: *Stražarji Karavank: Lojze Ude in boji za severno mejo*. Editors Blaž Torkar and Miha Šimac, 52-75. Kranj: Društvo general Maister Kranj, 2018.

Ude, Lojze. "Vojaški boji na Koroškem v letu 1918/1919". In: *Koroški plebiscit: razprave in članki*. Editors Janko Pleterški, Lojze Ude and Tone Zorn, 132-214. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

Ude, Lojze. *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Založba Obzorja, 1977.

Ude, Lojze. "Boj za Maribor in štajersko Podravje v letu 1918/1919". In: *Boj za Maribor 1918–1919: spominski zbornik ob sedemdesetletnici bojev za Maribor in severno mejo na slovenskem Štajerskem*. Editor Janez Švajncer, 127-128. Maribor: Založba Obzorja, 1988.

Ude, Lojze. *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor: Založba Obzorja, 1972.

Dr. Blaž Torkar, Assistant Professor
Military Schools Centre/Department of Military Science
Maribor (Slovenia)
e-mail: blaz.torkar@mors.si

COLONEL DOBROSAV MILENKOVIĆ'S JEZERSKO DETACHMENT IN AN OFFENSIVE LAUNCHED BY THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN CARINTHIA IN MAY AND JUNE 1919

(Summary)

The end of the First World War also meant the dissolution of Austro-Hungarian Monarchy, on the territory of which numerous new states began to form. Due to their multi-nationality, the delimitation between them was extremely difficult, which was also true of the territory of southern Carinthia and Styria, inhabited by the Austrians and the Slovenes. The dispute between the Slovenes and the Austrians in Carinthia and Styria evolved into armed conflict, known in Slovenian historiography as the fights for the northern Slovenian border. The fighting with the units of German Austria for Bad Radkersburg in February 1919, and especially the battles in Carinthia, where the unresolved issue of national demarcation was left to the initiative of Slovenian and Austrian authorities, were the fiercest. The occupation of parts of eastern and western Carinthia in December 1918 was followed by an attack by Austrian units, which pushed Slovenian units in the western part back to the Karavanke range. The Slovenian side tried to gain better starting positions before the decision was made by the Paris Peace Conference, and launched a poorly prepared offensive in eastern Carinthia in April 1919, which ended in the loss of almost the whole of Carinthia. As a result, a new offensive was launched by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in late May 1919 (the May-June offensive), which was supported by a few Serbian units. General Krsta Smiljanić was appointed commander of the newly-planned offensive. The main direction of attack was towards Bad Eisenkappel. One of the two subsidiary routes led from Šoštanj towards Črna na Koroškem and on to Bleiburg, and the other along the Drava valley. Five combat detachments were formed for the purposes of the offensive; based on their composition, three were offensive and

two defensive. These were the Lavamünd Detachment, the Carinthian Detachment, the Ljubelj Detachment, the Jesenice Detachment and the Jezersko Detachment. With the exception of the Lavamünd Detachment, Serbian officers were appointed detachment commanders. The Jezersko Detachment, which was mostly comprised of Serbian units and commanded by Serbian Colonel Dobrosav Milenković, played the main role in the May-June offensive. The Detachment was tasked with attacking the enemy from its starting positions along the line St. Leonhard–Bad Vellach–Trögern, and advancing in the direction of Kühnsdorf–Völkermarkt. It was also responsible for maintaining the connection on its left flank with the Ljubelj Detachment and with the Carinthian Detachment on its right flank. Together with other units of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Jezersko Detachment successfully finished its battle path; Slovenian-Serbian units reached the river Gurk and occupied Zollfeld and Klagenfurt. After having reached the river Gurk, the units of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes had no more combat contact with the adversary. The signing of a cease fire resulted in the establishment of a demarcation zone, and the Paris Peace Conference ultimately decided that a plebiscite would determine which country Carinthia would fall under.

KEY WORDS: Jezersko Detachment; Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; Carinthia; fights for the northern border; May-June Offensive

327(497.1:47)"1935/1936"
355.02(497.1)"1935/1936"
COBISS.SR-ID 61189129

Оригиналан научни рад
Примљен: 16. јул 2021.
Прихваћен: 25. октобар 2021.

Др Александар Животић, ванредни професор
Филозофски факултет, Београд
e-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

СОВЈЕТСКЕ ПРОЦЕНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ОДБРАМБЕНЕ МОЋИ (1935-1936)

АПСТРАКТ: У раду се на основу необјављених архивских извора совјетског порекла анализира совјетска перцепција југословенске војне и одбрамбене моћи у годинама југословенске спољнополитичке преорјентације, приближавања Немачкој и јачања сопствених оружаних снага. Представљени су и главни разлози појачаног совјетског интересовања за Балкан и Краљевину Југославију у том периоду, реконструисани совјетски извори информисања о југословенској војсци и упоређене совјетске анализе и информације с реалним стањем југословенских оружаних снага.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Совјетски Савез, Немачка, војска, економија, наоружање, војна опрема.

Југословенска краљевина и Совјетски Савез упркос бројним покушајима све до предвечерја Другог светског рата на Балкану нису званично регулисале међусобне односе. Страх од могућег ширења комунизма, утицај заинтересованих великих сила, као и бројна руска емиграција која је нашла своје уточиште на простору новоформиране југословенске краљевине утицали су да две земље више од две деценије немају званичне дипломатске односе. У тренутку

смрти краља Александра, Југославија и Совјетски Савез су се налазили на корак од коначног решења низа отворених питања у међусобним односима. Насилна смрт југословенског суверена прекинула је започете разговоре и осујетила краљеву жељу да до поновног званичног повезивања дође мимо структура Мале Антанте и утицаја Француске. Позиција коју је заузео кнез Павле, а потом и нов премијер и министар иностраних послова Милан Стојадиновић се темељила на чврстом антикомунистичком ставу, одбијању формалног признања Совјетског Савеза и званичних контаката са совјетском дипломатијом уз истовремено све јасније дистанцирање од заједничке политике Мале Антанте. Спољна политика коју су водили кнез Павле и Милан Стојадиновић није могла да се оглуши о растући совјетски утицај у међународним односима. Зато је преко Турске, заобилазећи форму и структуру Мале Антанте, Совјетима послата порука да иако нема никаквог конфликта још нису сазрели услови за међусобно признање. Совјети су због тога изразили своје жаљење истичући да у будућности неће предузимати никакве потезе уперене против Југославије и њених интереса. Са друге стране, југословенски званичници су истицали да Југославија неће приступити никаквом антисовјетском пакту. Саговорници су уверавани да питање нормализације односа са Совјетским Савезом није актуелно, али да до признања неће доћи јер би совјетско посланство подстицало опозиционе тенденције у земљи.¹

Премијер Милан Стојадиновић је и касније преко посланства у Бечу совјетској страни слао дипломатске сигнале одредивши се да индиректним путем обавести совјетску страну о генералном опредељењу своје владе за спољнополитичко приближавање Совјетском Савезу, али и о разлозима зашто се не одлучује за предузимање таквог корака у формалном смислу. Дато опредељење је потврдио и у разговорима с чехословачким и румунским представницима на редовним састанцима представника Мале Антанте. Са своје стране, совјетска дипломатија је настојала да активније делује на Балкану. Успостављањем редовне дипломатске комуникације с Че-

¹ Živko Avramovski, *Balkanska Antanta 1934-1940* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986), 206-207; Вилнис Я. Сиполс, *Внешняя политика Советского Союза 1933-1935 г.* (Москва: URSS, 2020), 144-321; Олег Айрапетов, *Внешняя политика Советской России и СССР в 1920-1939 годах и истоки Второй мировой войны* (Москва: Родина, 2020), 238-268.

хословачком, Румунијом и Бугарском 1934. совјетско дипломатско присуство у региону је постало активније, док је склапање пактова с Чехословачком и Француском наредне године поставило Југославију у жижу совјетских интреса. Нова француска политика према Совјетском Савезу базирана на принципима широког источног пријатељства никако није могла бити заокружена уколико у нов савез не би била укључена два њена најчвршћа савезника на истоку – Југославија и Пољска које су се свака на свој начин и из свог посебног разлога држале по страни у односу на питање ширег регионалног зближавања са Совјетским Савезом. Из тог разлога су Совјети настојали да будно прате будуће кораке југословенске владе на спољнополитичком плану, посебно у односу на Немачку чију су политику на европском југоистоку Совјети перципирали као главног противника својих интереса. Сматрајући да немачко присуство у Југославији нема само политички и економски, већ и војни карактер од посебног значаја је било прикупљање информација о југословенској оружаног сили. Иако, СССР у Београду није имао своје дипломатско-конзуларне и војно-дипломатске представнике, информације о југословенској војсци је добијао из ширег круга извора: развијене мреже својих дипломатских и војних представништава у југословенском окружењу, посебно у Бугарској, бројних руских емиграната који су живели у Југославији и разгранате мреже илегалне Комунистичке партије Југославије која је уходаним каналима Коминтерне слала информације везане за дешавања у југословенској војсци. У том циљу, југословенски комунисти су по налогу Коминтерне интензивирали обавештајни, пропагандни и организациони рад у различитим командама, јединицама, школама и установама Војске Краљевине Југославије.² Поред тога, значајан квантум информација је добијан и из „отворених извора“, првенствено југословенске и западне штампе, као и из публикација које су објављивале различите међународне организације. Прикупљене информације сливале су се у Главну обавештајну управу Генералштаба Радничко-сељачке Црвене армије на чијем челу се у том моменту налазио комкор Семјон

² О активнијем деловању Комунистичке партије Југославије у Војсци Краљевине Југославије опширније: Smail Čekić, *Revolucionarni rad KPJ u Vojsci Kraljevine Jugoslavije* (Sarajevo: Kult – B, 2003), 689-759.

Петровић Урицкиј³. Аналитички обрађене информације су по потреби достављане совјетском војном и државном вођству. У систематизованом виду служиле су као редован подсетник и информатор совјетске војне обавештајне службе о актуелним војним кретањима.⁴

У условима све видљивијег немачког присуства у Југославији и југословенског одбијања да приступи процесу узајамног међународног признања са Совјетским Савезом, совјетску војну обавештајну службу је преокупирало неколико питања везаних за хитну потребу формирања реалне слике о југословенској одбрамбеној моћи. У првом реду, настојали су да утврде стварни обим јачања немачког политичког и економског утицаја у Југославији јер се полазило од постојећих информација и претпоставки да је немачко економско присуство у Југославији највидљивије у сфери војне индустрије и да је оно дубоко повезано с привредним гранама које су блиске производњи за војне потребе – металургијом, хемијском индустријом, електротехником, саобраћајем и производњом обојених метала. У погледу политичког утицаја Немачке у Југославији, полазило се од претпоставке да је један од главних немачких циљева везан за јачање пронемачког и истовремено антисовјетског расположења како у политичким, тако и у војним круговима. Друго важно питање се тичало дефинирања главних праваца у примењеној модернизацији југословенске оружане силе, посебно у области јачања артиљерије.

³ Семјон Петровић Урицкиј (1895-1938). До Првог светског рата је радио у апотекарском складишту у Одеси. У Првом светском рату је учествовао као официр руске војске. Један је од оснивача Црвене гарде у Одеси. Током револуције и грађанског рата је био командир и политички комесар коњичких јединица, начелник штаба стрељачке дивизије, командант бригаде посебне намене и начелник Оперативног одељења Обавештајне управе Пољског штаба Црвене армије. Учесник гушења побуне у Кронштату. Потом начелник одеског утврђеног рејона, на школовању у Војној академији, на нелегалном обавештајном раду у Чехословачкој, Француској и Немачкој, начелник и политички комесар у пешадијским војним школама, политички комесар стрељачке дивизије, заменик начелника штаба Севернокавказског војног округа, командант стрељачког корпуса, начелник штаба Лењинградског војног округа, заменик начелника Управе моторизације и механизације, начелник Главне обавештајне управе и заменик команданта Московског војног округа. Ухапшен и стрељан 1938. у време «великих чистки». Рехабилитован 1956.

⁴ Опширније о односу СССР-а према Краљевини Југославији: Александар Животић, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938-1941* (Београд: Clio, 2020), 127-199.

ских и ваздухопловних ефектива. Трећи аспект совјетских војних интересовања се тицао питања увећања југословенског војног буџета, формирања нових војних јединица и јачања бројног стања југословенске војске.⁵

На прелазу 1935. у 1936. совјетска војан обавештајна служба је процењивала да је у Југославији све присутнији немачки продор у области финансијског капитала, а да је југословенско-немачко економско зближење нашло свој одраз првенствено у југословенским испорукама бакра Немачкој.⁶ Процењено је да је укупно око 46% процената југословенске производње, односно око 26.000 тона од укупно око 58.000 произведених тона бакра у Југославији извезено у Немачку. Другим јасним показатељем утицаја немачке економије на југословенску привреду у домену свеукупне војне моћи земље сматран је уговор о испоруци Немачкој неколико десетина хиљада рогатих сточних грла. Истовремено се располагало информацијама да је у току 1935. Немачкој продато око 1.500 коња за војне потребе, а да је до октобра 1936. у исту сврху испоручено још око 5.000 коња.⁷ Совјетски војнообавештајни органи су посебан интерес показивали за послове немачког концерна „Круп“ у Југославији. Прикупљени подаци су говорили да је „Круп“ преузео на себе обавезу да изврши реконструкцију металуршког завода у Зеници у укупној вредности радова од око 120 милиона динара. Совјетске информације су говориле да су Немци прихватили обавезу да поменут посао обаве на рачун ликвидације свог дуга за испоручене југословенске сировине који је према совјетским проценама износио око 400 милиона динара. „Крупове“ активности у Зеници су за совјетску страну биле од посебног интереса јер је тај завод производио полуфабрикате за израду оружја и самим тим представљао основну базу ју-

⁵ Российский государственный военный архив (РГВА), Фонд (Ф.) 33987, Опись (Оп. За) , Дело (Д.) 863, Лист (Л.) 92.

⁶ О немачком економском продору на Балкан и у Подунављу опширније: Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1987); Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи 1918-1941* (Нови Сад: Матица српска, 2019), 167-208.

⁷ Извоз живе стоке као једног од главних југословенских извозних артикала у Немачку је константно растао. Немачка је у посматраном периоду куповала знатне количине разних роба, па је југословенски активни салдо прешао износ од више стотина милиона динара (Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1987), 425)

гословенске војне индустрије. С тим у вези, на совјетској страни се стајало на становишту да завод у Зеници има посебан значај и за Немачку која би на тај начин могла да створи претпоставке за јачање свог војног извоза у Југославију.⁸ На сличан начин су објашњаване и најаве да ће „Круп” бити ангажован и за градњу новог моста дужине 1.500 метара. На совјетској страни се страховало и од најављених преговора о могућој немачкој куповини великих рудника на простору Херцеговине и Далмације.⁹ Совјетску пажњу су привлачиле и најаве о будућем ангажовању немачког концерна „Сименс” у најављеној електрификацији Југославије где је та немачка компанија требало да инвестира најзначајнији део потребног капитала. На совјетској страни се процењивало да је у блиској вези с најављеним немачким војним продором и најава о немачком учешћу у изградњи великог хемијског комплекса чији капацитети би превазилазили југословенске потребе и подмиривали би и текуће потребе суседних балканских земаља. У области саобраћаја, Совјете су забрињавале најаве да би југословенска влада поред постојећих набавки опреме за железницу у вредности од 400 милиона динара могла да до краја 1936. наручи у вредности од додатних 200 милиона динара аутомобилске моторе, железничке вагоне и различите дру-

⁸ До проширења капацитета тешких индустријских постројења у Зеници је дошло на иницијативу и инсистирање југословенског војног вођства. Упркос уложеном напору и знатним финансијским средствима до почетка Другог светског рата нису набављене све потребне машине за израду предвиђених средстава војне намене (Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II* (Beograd: Narodna knjiga, 1984), 138)

⁹ Од јесени 1934. су били приметни знаци економског опоравка југословенске привреде после велике економске кризе што се одразило на повећање како производње, тако и извоза. С тим у вези немачка привреда је била заинтересована за веће количине хране и руда неопходних за функционисање немачке индустрије, посебно војноиндустријског комплекса. (Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987), 252). У том смислу је посебно био изражен немачки интерес за југословенским бокситом који се добијао у рудницама на простору Далмације и Херцеговине. Почевши од 1934. извоз југословенског боксита је непрестано растао јер су Југославија и Мађарска својим испорукама боксита задовољавале 100% немачких потреба за том рудом која је била неопходна, како у цивилној, тако и у војној индустрији, а посебно у области ваздухопловне индустрије (Далибр Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи 1918-1941* (Нови Сад: Матица српска, 2019), 179-180)

ге машине. Као круцијални доказ совјетских страхова од немачког економског присуства у Југославији за које се тврдило да има и огроман војни значај искоришћен је податак да је југословенски извоз у Немачку порастао са 470 милиона динара у 1933. на 751 милион динара у 1935. што је чинило 40-50% свеукупног југословенског извоза.¹⁰

Другим елементом немачког присуства у Југославији који се одражавао на њену одбрамбену моћ је сматрано јачање немачког утицаја на југословенску спољнополитичку орјентацију. Процењено је да су економски продор немачког финансијског капитала, активно политичко и пропагандно деловање „агената немачког фашизма“, али и видљиво јачање антифашистичких тенденција у народу довели до изразито израженог пронемачког опредељења значајног дела „југословенских владајућих кругова“. Према совјетским анализама, то се посебно очитовало у чињеници да између Југославије и Немачке није било видљивијих спољнополитичких несугласица, односно како се то на совјетској страни истицало да „нико као Хитлер који се противи рестаурацији Хабсбурга у Аустрији не обезбеђује Југославији мир на аустријској граници“. За Малу Антанту се тврдило да све више исказује сопствену нефункционалност и да се земље чланице све видљивије удаљавају на међународном плану, односно да су несугласице између Чехословачке и Југославије све уочљивије, а да Румунија настоји да води све самосталнију спољну политику. Француска политика према Југославији је посматрана с извесним подозрењем на совјетској страни. Отворено се сумњало да Француска не би била у стању да укаже ефективну војну помоћ Југославији у случају њеног сукоба с Италијом. Чврсто се веровало да је Француска после немачке демилитаризације Рајнске области сконцентрисала своју војну пажњу ка Белгији и својој граници с Немачком и да као таква губи свој политички и војни значај за земље Мале Антанте.¹¹

Совјетски војни аналитичари су из тог разлога стали на становиште да је само Немачка у стању да гарантује целовитост Југославије у случају било какве њене војне угрожености. Зато су чврсто веровали да ће југословенско државно и војно руководство заузети јасну линију стварања савеза с Немачком, а не супротстављања ње-

¹⁰ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 95-96.

¹¹ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 96-97.

ном политичком и економском продору на Балкан. Ипак, совјетску страну је изнад свега забрињавала чињеница да је раст пронемачког расположења унутар југословенског политичког и војног вођства био праћен, како се оцењивало, систематском антисовјетском кампањом и директном подршком руској белогардејској емиграцији. Главним носиоцем антисовјетске кампање у југословенској влади је сматран министар унутрашњих послова, лидер словеначких клерикалаца и католички свештеник Антон Корошец за кога су совјетски аналитичари тврдили да је истовремено „лидер Словеначке клерикалне странке и послушник Ватикана у Југославији”. Као доказ такве тврдње навођено је писање листа „Словенец” о закључењу совјетско-чехословачког пакта у коме се тврдило да, иако су два југословенска савезника – Румунија и Чехословачка закључила пактове са Совјетским Савезом, то не треба да се тиче Југославије која не би смела да следи спољнополитички пут својих савезника јер „при садашњем облику државног уређења некадашње Русије ми морамо избегавати зближење са Совјетским Савезом”. У погледу деловања руских белогардејаца за које се погрешно веровало да их у Југославији има око 100.000 се истицало да уживају низ привилегија и могућности до нивоа заузимања дужности у југословенском државном апарату. Наводило се да примају и издашну финансијску помоћ, односно да су из државног буџета добили око 75 милиона динара за последњих пет година.¹² Закључивало се да Југославија представља „повољан објекат” за ширење продора „немачког фашизма” ка земљама Југоисточне Европе. Међутим, на совјетској

¹² РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 97-98. Руски емигранти који су у таласима почели да долазе у новостворену југословенску краљевину након победе бољшевичких револуционара у грађанском рату, нашли су на Балкану не само уточиште и прибежиште, већ и своју нову домовину. Из реке руских избеглица од око два милиона људи, њих око 44.000 се нашло на простору Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Део њих је наставио свој пут махом ка земљама средње и западне Европе, док се око 27.000 трајно настанило у југословенској и српској средини. Радећи у просвети, науци, култури, здравству, војсци, индустрији, новинарству и многим другим професијама трајно су задужили српску и југословенску средину. Велики број споменика, уметничких и научних дела живо сведочи о њиховом доприносу развоју нове средине (Опширније о досељавању и животу руских емиграната у југословенској краљевини: Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924* (Београд: Стубови културе, 1996); Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940* (Београд: Чигоја, 2006).

страни се веровало да упркос јасним знаковима јачања пронемачких тенденција унутар југословенских политичких и војних кругова у самој земљи постоји низ фактора попут расположења „широких маса у корист СССР”, страха од рестаурације Хабсбурга у Аустрији и опасности од приближавања Немачке и Италије који утичу на југословенску владу да се чврсто држи спољнополитичког курса усмереног ка очувању постојећег система колективне безбедности у Европи.¹³

За разлику од спољнополитичких околности, утицај унутрашњих политичких прилика на свеукупну одбрамбену моћ југословенске краљевине посматран је готово искључиво кроз призму идеолошких поставки. Истицано је јачање „штрајкачког покрета међу радницима и службеницима под паролом јединственог пролетерског фронта”, борба сељаштва за земљу и против повећања пореза, покрет „угњетених националности (Хрвата, Црногораца, Македонаца) против великосрпске фашистичке диктатуре” за коју се истицало да све више поприма карактер „крвавих борби са жандармеријом и фашистима”, као и све веће противречности „унутар самог буржоаског лагера”. Стајало се на становишту да се то дешава у условима непрекидне економске и продужене аграрне кризе, а на фону „изузетне беде маса” што је по њима представљало израз „кризе великосрпске фашистичке диктатуре”. Главном опозицијом „војнофашистичкој диктатури Југославије” је сматрана грађанска ванпарламентарна опозиција. Опозиционим блоком су сматране „Хрватска сељачка странка на челу с Мачеком, демократска странка на челу с Давидовићем, независна демократска странка на челу с Прибићевићем, српски савез земљорадника на челу с Јовановићем”. Истицано је и да се у последње време блоку ванпарламентарних опозиционих странака приближава и лево крило радикала на челу с Ацом Станојевићем. За совјетске војне аналитичаре најслабију страну антифашистичког блока на југословенској политичкој сцени је представљао утицај клерикалних кругова на лидере земљорадничких партија, што је по њима, доводило до јачања десног крила опозиције.¹⁴

За Комунистичку партију Југославије се истицало да је њен рад првенствено усмерен ка свакодневном раду у циљу јачања веза с ванпарламентарним грађанским политичким странкама и утвр-

¹³ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 98.

¹⁴ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 99.

ђивања утицаја на левом спектру грађанског опозиционог блока преко кога ће вршити притисак на „колебљива вођства сељачких партија” и усмеравати их ка активној антифашистичкој борби. Наглашавало се да у том циљу вођство југословенских комуниста инсистира на распуштању парламента, организовању слободних, тајних и директних избора, борби „против великосрпске доминације”, сазивању скупштине „представника свих националности и обезбеђење слободног националног самоопредељења”, заштити Совјетског Савеза, анулирању постојећих дугова и давању повољних кредита радницима и сељацима и државној помоћи незапосленима. За комунисте се наглашавало да предводе „широко распрострањену борбу за обезбеђење конкретних и насušних потреба становништва”. Уз то, истицало се да комунисти преузимају и све значајнију улогу у јединственом антифашистичком фронту.¹⁵ Кроз потпуно идеолошку призму посматран је и свеопшти успех антифашистичког покрета који је објашњаван утицајем комуниста и њиховим инсистирањем на заштити основних потреба „радничких маса”.¹⁶

У погледу оцене стања у југословенским оружаним снагама, са совјетске стране се посебно истицало да југословенска влада упркос тешким економским приликама издваја све већа новчана средства за војне потребе, посебно за набавку наоружања и војне опреме. Према совјетским војним подацима, југословенска влада је за војне потребе трошила једну трећину државног буџета, али се претпостављало да југословенски расходи за војне сврхе износе и до 40% државног буџета.¹⁷ Совјетски обавештајни подаци о висини југословенских војних издатака и буџетским издвајањима за потребе војске и одбране нису у потпуности одговарали реалном стању. Током посматраног и анализираног периода однос између државног и војног буџета се кретао од односа 6:1 у буџетској 1930/1931, преко односа 5:1 у наредним годинама све до буџетске 1935/1936 кад је тај однос износио 5,5:1 да би у наредној 1936/1937 достигао однос од 4,5:1.¹⁸

¹⁵ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 100.

¹⁶ Исто.

¹⁷ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 100-101.

¹⁸ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II* (Београд: Народна knjiga, 1984), 144-145.

Совјетски војнообавештајни органи су посебну пажњу усмеравали на југословенске војне маневре спроведене у јесен 1935. на којима је по совјетским информацијама учествовало око 50.000 људи и за које се тврдило да су представљали најкрупније војне маневре од настанка југословенске државе. Значајан део совјетских војних анализа о спроведеним маневрима југословенске војске се базирао на информацијама добијеним из западне штампе. Истицало се да западна штампа изузетно повољно пише о борбеној готовости југословенске оружане силе уз апострофирање податка да су за 8 дана маневара забележена само два случаја оболевања.¹⁹ Посебно је наглашен квалитетан рад инжињеријских јединица југословенске војске за које се истицало да су преко реке Саве успеле да поставе мост распона 69 метара за свега 28 минута.²⁰ Као главна мана југословенске оружане силе исказана на маневрима је истицано заостајање у погледу моторизације и коришћење застарелог пешадијског наоружања из периода Првог светског рата.²¹

Посебна пажња совјетских обавештајаца је била усмерена ка праћењу нових тенденција у области преоружања јединица југословенске војске савременим наоружањем. Истицано је да је у периоду после 1932. учињено много на плану набавки нових модела пешадијског наоружања, као и у домену артиљерије и авијације. Посебно је издвајана као илустративан пример таквог става велика набавка минобацача код француске компаније „Стокс Брант”.²² У погледу модернизације артиљеријских јединица југословенске војске, совјет-

¹⁹ Насупрот повољном писању домаће и стране штампе значајан број српских генерала старије генерације, попут бригадног генерала Панте Драшкића је био изузетно критичан према исказаним доктринарним схватањима, начину командовању и нивоу опремљености и оспособљености јединица Војске Краљевине Југославије за савремено ратовање (Архив Југославије, 797 – Лични фонд кнеза Павла Карађорђевића, к. 12, *Наличје наших великих маневара*)

²⁰ Мислило се на маневре изведене у околини Брчког крајем септембра и почетком октобра 1935. Конкретно, прелазак преко Саве код Брчког је изведен 30. септембра 1935. и представљао је један од најатрактивнијих делова маневра коме је присуствовало 15 страних војних изасланика (Далибр Денда, *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи 1918-1941* (Нови Сад: Матица српска, 2019), 226)

²¹ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 101.

²² О набавци минобацача система „Стокс Брант“ опширније: Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1922-1935* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 115-119.

ски обавештајци су располагали подацима да су током 1936. новом опремом у потпуности преоружане јединице 6 лаких артиљеријских пукова, четири батерије тешких артиљеријских дивизиона и три противавионске батерије.²³

Везано за модернизацију југословенских ваздухопловних снага на совјетској страни се располагало информацијама о томе да је крајем 1935. набављено 10 савремених авиона у Великој Британији, да је од фирме „Ролс- Ројс“ купљено 75 авионских мотора, као и да се воде активни преговори у циљу добијања лиценце за производњу британских авиона у југословенским фабрикама.²⁴ Располагало се и информацијом да је из Немачке за потребе југословенског ваздухопловства набављен и један бомбардер типа До-У. Процењивало се да је напор на плану модернизације југословенских ваздухопловних снага довео до повећања укупног броја расположивих авиона с око 400 на око 600.²⁵ Уз то, располагало се и тачним информацијама да су у периоду 1933-1935. формиране и нове јединице југословенске војске и то један ваздухопловни пук, један артиљеријски пук веће ватрене моћи, три самостална тешка артиљеријска дивизиона, један инжињеријски и један понтонски пук, а да се у истом периоду свеукупно бројно стање југословенске војске повећало с око 150.000 на близу 200.000 људи.²⁶

О југословенском централном војном апарату на совјетској страни се знало да је по уставу врховни командант краљ, али да се због ње-

²³ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 101; Од 1928. је запоео процес набавке нових артиљеријских оруђа из Чехословачке. Првенствено се радило о пољским и противавионским топовима типа М 28 система „Шкода“, као и брдским оруђима и дугим топовима. Набавке артиљеријских оруђа из Чехословачке је интензивирала 1931. Поред неопходне модернизације југословенских артиљеријских јединица, набавка оруђа из Чехословачке је била мотивисана и потребом да се унифицира наоружање војски земаља чланица Мале Антанте. Услед погоршања односа између Југославије и Чехословачке после 1935. су набавке артиљеријских оруђа из Чехословачке биле отежане (Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II* (Београд: Народна knjiga, 1984), 140; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1922-1935* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 98-105)

²⁴ О набавкама ваздухопловног материјала у Великој Британији опширније: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu, II 1931-1938* (Zagreb: Globus, 1986), 389; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1922-1935* (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 122-124.

²⁵ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 101-102.

²⁶ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 102.

говог малолетства на челу војске налази кнез Павле Карађорђевић, док самом оружаном силом непосредно командује министар војске и морнарице. О самом министарству војске и морнарице истицало се да се састоји из кабинета министра, генералштаба и одељења: ађутантског, економског, артиљеријског, инжињеријског, санитетског, ветеринарског, судског, контролног, ваздухопловног и морнаричког, војногеографског института и инспектората: пешадије, артиљерије, инжињерије, коњице, санитета и интендантуре.²⁷ У погледу војнотериторијалне поделе земље истицало се да је југословенска територија подељена на пет армијских (војних) округа у чијем саставу се налазе две до четири пешадијске дивизије.²⁸ Совјетске информације о организацији југословенске врховне војне управе и војнотериторијалној подели су биле поуздане, осим у делу који се тичао броја дивизијских области унутар једне армијске области који није варирао у распону између две и четири већ је износио три или четири у зависности од специфичности појединих армијских области.²⁹

У погледу самог састава југословенских оружаних снага на совјетској страни се располагало информацијама да основну снагу пешадије чини 17 дивизија, укључујући ту и гардијску дивизију с укупно 60 пешадијских пукова, а коњице две коњичке дивизије с укупно 10 коњичких пукова. За артиљеријске јединице југословенске војске, совјетски обавештајци су тврдили да се састоје из 33 лака артиљеријска пука, пет тешких армијских артиљеријских пукова, три самостална тешка артиљеријска дивизиона, три тешка артиљеријска пука великог домета, по два коњичка и тврђавска артиљеријска пука, као и 20 батерија противавионске артиљерије. За југословенску инжињерију се истицало да је чине по два пионирска и понтонирска пука, један железнички инжињеријски пук и један пук за везу.³⁰ У погледу броја активних дивизија – дивизијских области совјетски обавештајни подаци су били поуздани, док је број пешадијских пукова процењен у нешто већем броју с обзиром да је укупно пешадијских и планинских пешадијских пукова заједно с гардијским пешадијским пуком било свега 58. Такође, информације о ар-

²⁷ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 102.

²⁸ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 103.

²⁹ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1922-1935* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 81.

³⁰ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 103.

тиљеријским пуковима југословенске војске су углавном биле поуздане уз изузетак везан за процену броја коњичких и тврђавских артиљеријских пукова пошто је у стварности постојао један тврђавски артиљеријски пук, док коњички артиљеријски пукови нису постојали већ су се у саставу коњичких дивизија налазили самостални коњички артиљеријски дивизиони. Расположиве совјетске информације о југословенској коњици и инжињерији су одговарале реалном стању.³¹

У погледу оклопних јединица веровало се да југословенска војска располаже једним оклопним пуком јачине 80 тенкова.³² Совјетска процена јачине југословенских оклопних јединица није одговарала реалном стању. У самој стварности није постојао посебан оклопни пук, већ је у септембру 1936. формиран „батаљон борних кола“ који по завршеном процесу формирања марта 1937. у свом саставу имао укупно 48 тенкова типа „Renault FT 17“ и „Renault Kегresse“, док се укупно располагало с 55 тенкова поменутог типа. Од танкета које су увезене из Чехословачке у лето 1937. образован је Ескадрон брзих борних кола тако да је југословенска војска до лета 1937. располагала с укупно 63 тенка.³³

За југословенске ваздухопловне снаге се на совјетској страни истицало да их чини 6 ваздухопловних пукова с укупно 42 авијацијске ескадриле уз два самостална дивизиона хидроавијације. Сматрало се да се у саставу копнених снага налазе још два дивизиона авијације, као и да постоји један самостални балонски батаљон. Претпостављало се да у ваздухопловству постоји око 500 оперативних авиона.³⁴ Совјетске информације о југословенском ваздухопловству су углавном одговарале стварном стању с изузетком праксе да се хидропланске команде поморског ваздухопловства идентификују као „дивизиони“ док се у реалности радило о ваздухопловним јединицама ранга авијацијског пука.³⁵

³¹ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1922-1935* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 81-94.

³² РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 103.

³³ Далибор Денда, *Тенкисти Краљевине Југославије* (Београд: Одбрана, 2020), 176-177.

³⁴ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 103.

³⁵ Bojan B. Dimitrijević, Milan Micevski, Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918-1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 213-221.

Посебан предмет совјетских обавештајних интересовања је представљало стање у југословенским поморским снагама. Совјетске информације су говориле да се у саставу југословенске морнарице налазе две крстарице, четири подморнице, два торпедна чамца, 6 минополагача, 6 миноловаца, четири речна монитора, два матична брода за хидроавијацију, као и различити помоћни бродови.³⁶ Совјетске информације о наоружању југословенске ратне морнарице нису биле у потпуности тачне. У самој стварности југословенска ратна морнарица је располагала с једном крстарицом под именом „Далмација“ – бивша немачка крстарица „Ниобе“ изграђена 1899. и набављена 1926, 6 парних торпиљарки преузетим из некадашње аустроугарске флоте, 6 минополагача немачке производње типа „Галеб“ изграђених 1920, пет минополгача типа „Малинска“ изграђених у домаћим бродоградилиштима 1931, једним разарачем под именом „Дубровник“ изграђеним 1931, једним матичним бродом за хидроавионе под именом „Змај“ изграђеним у Немачкој 1930. и с четири подморнице – „Небојша“ и „Храбри“ изграђених у Великој Британији 1926. и „Смели“ и „Осветник“ изграђених у Француској 1929. Располагало се и с четири речна монитора – „Вардар“, „Сава“, „Драва“ и „Морава“ преузетих из аустроугарске флоте што се поклапало с постојећим совјетским информацијама. У 1936. се отпочело с увођењем у употребу 8 моторних торпиљарки типа „Кајмакчалан“ које су набављене у Немачкој и чије је увођење у оперативну употребу завршено током наредне 1937. Истовремено су вршене и припреме за отпочињање изградње разарача „Београд“, „Загреб“ и „Љубљана“.³⁷

Што се тиче самог наоружања југословенске војске, совјетска страна је располагала подацима о томе да је пешадија наоружана пушком система „Маузер“ модела М 1924 у калибру 7,9 мм, а да коњица користи карабине система „Маузер“ и „Манлихер“ модела М 1908. Према истим подацима у саставу лаких артиљеријских пукова су се налазила пољска оруђа система „Шнајдера“ М 1912 у калибру 75 мм, трофејна аустроугарска пољска оруђа система „Шкода“ калибра 80 мм, француски пољски топ М 1907 калибра 75 мм система „Шнајдер“, као и трофејне аустроугарске пољске хаубице калибра 100 мм система „Шкода“. О наоружању тешких артиљеријских једи-

³⁶ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 103.

³⁷ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II* (Београд: Народна knjiga, 1984), 142.

ница, знало се да су у употреби трофејне аустроугарске пољске хаубице М 1914 система „Шкода“ калибра 150 мм, француске пољске хаубице М 1917 калибра 155 мм система „Шнајдер“, као и аустроугарске трофејне хаубице система „Шкода“ у моделима М 1915 калибра 105 мм и М 1915 калибра 150 мм. Такође, примећено је да су почевши од 1930. из Чехословачке почела да пристижу савремена артиљеријска оруђа намењена превасходно наоружању пешадијских пукова, као и да се део њих налази у оперативној употреби док се значајна количина у том тренутку налазила у мобилизацијским резервама намењена за наоружање ратних јединица.³⁸

У погледу југословенских мобилизацијских могућности, на совјетској страни се стајало на становишту да југословенска војска може да изведе на бојно поље оперативну армију укупне јачине до два милиона људи под оружјем. Тврдило се да би у случају рата југословенска војска имала три коњичке, 16 активних пешадијских дивизија и 15 резервних пешадијских дивизија. У случају рата, по совјетским проценама, највиша југословенска јединица оперативног карактера би остала дивизија, при чему би активне и резервне пешадијске дивизије биле груписане у армије. Сматрало се да би у случају рата било образовано 6 групација ранга армије.³⁹

Без обзира на видљиве недостатке југословенске војске, посебно у области моторизације и примене модерног пешадијског наоружања, на совјетској страни је југословенска војска сматрана водећом оружаном силом међу балканским државама. Сматрало се да је Југославија постигла значајне успехе на плану модернизације своје војске и да се слободно може тврдити да „у садашњем тренутку југословенска војска представља најбољу међу армијама Балканског полуострва“.⁴⁰

* * *

После приступања Друштву народа, регулисања односа с Румунијом, Чехословачком и Бугарском и склапања пактова с Чехословачком и Француском, Совјетски Савез је исказивао посебан интерес за спољнополитичко позиционирање Краљевине Југославије. Иако је совјетска страна испољавала интерес за успостављањем ди-

³⁸ РГВА. Ф. 33987. Оп. 3а. Л. 863. Л. 104.

³⁹ РГВА. Ф. 33987. Оп. 3а. Л. 863. Л. 104.

⁴⁰ РГВА, Ф. 33987, Оп. 3а, Д. 863, Л. 105.

пломатских односа с Краљевином Југославијом, југословенска влада се држала резервисано. Сигнали послати од стране југословенског државног вођства говорили су да Југославија неће кренути путем формалног признања СССР, али да неће предузимати никакве кораке који би могли бити уперени против совјетских интереса. Страхујући од могућег југословенског политичког и војног везивања за Немачку, совјетска војна обавештајна служба је у светлу извесног југословенског приближавања Немачкој и удаљавања од дотадашњих савезница – Румуније и Чехословаче приступила перманентном праћењу и анализи југословенске одбрамбене моћи, модернизације њених оружаних снага и буџетских излагања за војне потребе. За остварење те замисли на располагању су јој стајале совјетска дипломатска и војно-дипломатска мрежа у југословенском окружењу, знатан део руске емиграције у Југославији, разграната илегална мрежа југословенских комуниста и бројни „отворени извори”. Темељно су анализирани унутрашњи политички фактори који су по совјетским проценама утицали на одбрамбену моћ земље, југословенско спољнополитичко позиционирање и различити аспекти немачког политичког, економског и војног присуства у Југославији. Совјетска војна обавештајна служба је процењивала да немачко економско присуство у Југославији има бројне реперкусије војног карактера и да се у наредном периоду може очекивати јачање југословенско-немачких војних веза. Сама југословенска војска је доживљавана као квалитетна оружана сила чије основне мане представљају слаба моторизација и употреба значајне количине пешадијског наоружања из доба Првог светског рата. Стајало се на становишту да југословенска војска упркос исказаним манама представља водећу оружану силу на простору Балкана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Литература:

Avramovski, Živko. *Balkanska Antanta 1934-1940*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986.

Avramovski, Živko. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu, II 1931-1938*. Zagreb: Globus, 1986.

Айрапетов, Олег. *Внешняя политика Советской России и СССР в 1920-1939 годах и истоки Второй мировой войны*. Москва: Родина, 2020.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1922-1935*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

Čekić, Smail. *Revolucionarni rad KPJ u Vojski Kraljevine Jugoslavije*. Sarajevo: Kult – B, 2003.

Денда, Далибор. *Шлем и шајкача. Војни фактор и југословенско-немачки односи 1918-1941*. Нови Сад: Матица српска, 2019.

Денда, Далибор. *Тенкисти Краљевине Југославије*. Београд: Одбрана, 2020.

Dimitrijević, Bojan B, Milan Micevski. Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Јовановић, Мирослав. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*. Београд: Стубови културе, 1996.

Јовановић, Мирослав. *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*. Београд: Чигоја, 2006.

Сиполс, Вилнис Ј. *Внешняя политика Советского Союза 1933-1935 г.* Москва: URSS, 2020.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.

Vinaver, Vuk. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Животић, Александар. *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938-1941*. Београд: Clio, 2020.

Dr. Aleksandar Zivotic, Associate Professor
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
e-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

SOVIET ESTIMATES OF YUGOSLAV DEFENSE POWER (1935-1936)

(Summary)

After accession the League of Nations, regulating relations with Romania, Czechoslovakia and Bulgaria, and concluding pacts with Czechoslovakia and France, the Soviet Union expressed a special interest in the foreign policy positioning of the Kingdom of Yugoslavia. Although the Soviet side showed interest in establishing diplomatic relations with the Kingdom of Yugoslavia, the Yugoslav government remained reserved. Signals sent by the Yugoslav state leadership said that Yugoslavia would not embark on the path of formal

recognition of the USSR, but that it would not take any steps that could be directed against Soviet interests. Fearing possible Yugoslav political and military ties to Germany, the Soviet military intelligence service, in the light of a certain Yugoslav rapprochement with Germany and distance from its former allies - Romania and Czechoslovakia, began permanent monitoring and analysis of Yugoslav defense power, modernization of its armed forces and budget exposures for military use. The Soviet diplomatic and military-diplomatic network in the Yugoslav environment, a significant part of the Russian emigration to Yugoslavia, an extensive illegal network of Yugoslav communists and numerous "open sources" were at her disposal for the realization of that idea. The internal political factors that, according to Soviet estimates, influenced the country's defense power, Yugoslav foreign policy positioning and various aspects of the German political, economic and military presence in Yugoslavia were thoroughly analyzed. The Soviet military intelligence service estimated that the German economic presence in Yugoslavia had numerous repercussions of a military character and that the strengthening of Yugoslav-German military ties could be expected in the coming period. The Yugoslav army itself was perceived as a quality armed force whose basic shortcomings were weak motorization and the use of a significant amount of infantry weapons from the First World War. It was argued that the Yugoslav army, despite its shortcomings, was the leading armed force in the Balkans.

KEY WORDS: Yugoslavia, The Soviet Union, German army, economy, armament, military equipment.

323.15(=112.2)(497.1)"1918/1941"
355.02(497.1)"1918/1941"
COBISS.SR-ID 61189897

Оригиналан научни рад
Примљен: 19. јул 2021.
Прихваћен: 25. октобар 2021.

Пуковник др Далибор Денда, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
e-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА И НЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА (1918–1941)

АПСТРАКТ: У раду се анализира однос југословенских војних власти према припадницима немачке националне мањине у периоду између два светска рата. Приказане су и превентивне мере које су југословенске војне власти спроводиле ради спречавања потенцијалне субверзивне делатности. Рад је рађен на основу архивске грађе из Војног архива у Београду и Фрајбургу, Политичког архива Министарства иностраних послова СР Немачке, објављених извора и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина Југославија, војска, немачка национална мањина, Априлски рат 1941.

Увод

Са стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у оквиру њених граница нашао се велики проценат мањинског. Становништва, међу којима је немачка национална мањина била једна од три

најбројније.¹ На територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, према подацима пописа из 1921. године живело је 505.790 припадника немачке националне мањине, да би се у наредних десет година њихов број смањио на 499.969.² Немци су у већем проценту насељавали територију Баната, Бачке, Барање, Срема и Славоније, те Кочевја у Словенији, док су мање немачке енклаве постојале и на територији Босне и Херцеговине у околини Бања Луке, Градишке и Костајнице. Према попису из 1921. највећи број Немаца – 328.173 живео је у Банату, Бачкој и Барањи, затим у Славонији и Срему где их је било 122.836 и у Словенији 39.631.³ Немци су представљали у економском смислу најпросперитетнију националну заједницу на територији југословенске државе чије је материјално стање било боље него код осталих народа са којима су живели.⁴ Највећи део Немаца који су живели у Словенији чинили су градско становништво углавном у Марибору, Птују, Цељу и Љубљани, док је сеоско становништво било сконцентрисано углавном у енклави Кочевје и појединим пограничним местима у Доњој Штајерској. У Бачкој и Банату

¹ О немачкој националној мањини у Краљевини СХС/Југославији видети више: Dušan Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966); Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991); Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, II (Београд: Стубови културе, 1996), 8–55; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005); Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009); Zoran Janjetović, „Односи Срба и Немца у Вojводини (XVII – XX век)“, *Tokovi istorije*, 1–2 (1996), 55 – 70; Dragan Tešić, „Војска Краљевине Југославије и националне мањине у годинама уочи другог светског рата“, *Istorija 20. veka*, 2, (1996), 75–91; Branko Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918 – 1941“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1999), 207–239; Zoran Janjetović, „О нацификацији војвођанских Шваба“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1999), 240 – 260; Zoran Janjetović, „Духовни профил војвођанских Шваба“, *Tokovi istorije*, 1–2 (2000), 55 – 67.

² Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, 65.

³ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, 12.

⁴ У Бачкој, Банату и Барањи, Немци који су чинили око 26% становништва поседовали су 31,2% обрадивог земљишта и учествовали са 46,7% у индустријској, 40% у занатској производњи, поседовали су 30,8% банкарског капитала и остваривали 55% укупног националног дохотка на тим просторима. Доминирали су у млинској, цигларској и кудељарској индустрији, у којима су држали 30% односно 90% производње. Поред пољопривреде главна привредна грана међу војвођанским Немцима било је занатство којим се бавило 26,7% њих.

84% немачког становништва живело је на селу, а само 16% у градовима. Од тог броја 65% сеоског и 30% градског становништва бавило се земљорадњом. У Срему је 47% Немаца становало у градовима али су такође у највећем броју живели од пољопривреде.⁵ У верском погледу немачка национална мањина била је углавном подељена на већинске римокатолике и мањинске протестанте.⁶

Једна од главних карактеристика југословенских Немаца била је неуједначено развијена национална свест. Док су Немци на територији Словеније били изузетно национално свесни, дотле су Немци са територије Војводине који су иначе чинили апсолутну већину међу овом мањинском популацијом у Краљевини СХС/Југославији и поред дуге изложености мађаризацији имали изузетан осећај лојалности према држави Светог Стефана и мађарску државотворну свест, нарочито они католичког вероисповедања.⁷ Значајну улогу у животу југословенских Немаца играо је и Швапско-немачки просветни савез (Културбунд) основан у Новом Саду 20. јуна 1920. године, који је био њихова кровна организација.⁸ Савез се декларисао као неполитичка организација чије је гесло било "Верни држави и народу", чиме се истицала оданост југословенској држави.⁹ Ова организација доста дуго ће пружати отпор процесу нацификације, пре свега због става већинских католика, али ће се тај процес завршити средином 1939. године.¹⁰

Однос југословенских власти према припадницима немачке мањине био је двојак. У Војводини, где су Немци, слично као и Срби, под мађарском управом били у подређеном положају, власти су бла-

⁵ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien (Düsseldorf: Bundesminister für Vertriebene, 1961), 15E.

⁶ Међу југословенским Немцима по попису становништва из 1931. године било је 76,7% римокатолика, 17,1% лутерана, 3,1% калвиниста, 2,0% мојсијваца и 0,6% православаца. (Према: Z. Janjetović, „Duhovni profil vojvođanskih Švaba“, 64).

⁷ Z. Janjetović, „Odnosi Srba i Nemaca u Vojvodini (XVII – XX vek)“, 61.

⁸ Arnold. Suppan, *Hitler–Beneš–Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. 3 Bde. (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), 625.

⁹ Филип Крчмар, "Изградња идентитета Подунавских Шваба у Војводини 1918 – 1933", *Култура сећања на војвођанском простору* – тематски зборник, ур. Момир Самарџић, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2017), 143

¹⁰ Z. Janjetović, „O nacifikaciji vojvođanskih Švaba“, 249.

гонаклоним ставом настојале да их придобију за нову државу и на тај начин се успешније супротставе мађарској иреденти.¹¹ Нова држава је у Војводини у почетку увела немачке школе уместо бивших мађарских да би придобила Швабе за новостворену Краљевину и да би на тај начин угушила жал за Угарском.¹² У Словенији међутим, где су Немци били господарећа нација и носиоци германизације, одмах по уласку ове покрајине у састав Краљевине СХС дошло је до распуштања немачких друштава, до конфискације имовине и предаје инвентара сличним словеначким организацијама. У друштвеним и сталешким организацијама у којима су Немци држали управу постављени су комесари.¹³

Немачка национална мањина и Југословенска војска (1918 – 1938)

Једна од државних институција са којом је долазио у додир највећи број припадника немачке националне мањине у Краљевини СХС/Југославији била је и војска. Према одредбама закона о устројству Војске и Морнарице из 1923. године који је представљао прво законско решење уређења ових институција у Краљевини СХС/Југославији било је регулисано да је обавеза служења у војсци општа и да је сваки држављанин Краљевине имао право и дужност да у њој служи.¹⁴ Самим тим обавези служења у војсци, односно у њеном активном (од 21. до 40. године) и резервном саставу (од 40. до 50. године) подлежали су и сви припадници националних мањина које су живеале на територији Краљевине СХС/Југославије, укључујући и Немце. Према резултатима пописа становништва из 1931. године припадници немачке мањине чинили су 3.5% становништва Краљевине па је њихова заступљеност и међу војним обвезницима

¹¹ Р. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 12 -13; А. Suppan, Hitler-Beneš-Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa, 632.

¹² Z. Janjetović, „Односи Срба и Немца у Војводини (XVII – XX век)“, 62.

¹³ Р. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 13; О положају немачке националне мањине у Словенији видети више: А. Suppan, Hitler-Beneš-Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa, 654 – 680.

¹⁴ *Закон о устројству Војске и Морнарице* (Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1923), 3 – 5.

била отприлике толика.¹⁵ Њихова искуства са редовног одслужења војног рока или учешћа на вишедневним војним вежбама, нису се много разликовала од искустава других припадника националних мањина обухваћених општом војном обавезом. Проблеми на које су могли наићи могли су се односити на непознавање или недовољно познавање државног језика, сусретање са културолошким разликама и подозрењем према њима појединих припадника југословенских народа.

Немци су били присутни и у редовима југословенског официјерског кора. Према подацима из 1938. године у Војсци Краљевине Југославије било је 476 активних и 2.786 резервних официјера из редова припадника не-словенских националних мањина. Од тог броја 13 активних и 701 резервни официјер били су припадници немачке националне мањине.¹⁶ У Ваздухопловству као елитном роду војске служио је само један активни подофицијер (од 872) немачке националности и свега 10 (од 719) резервних официјера.¹⁷ По подацима из 1939. године укупан број резервних официјера из редова мањина смањен је на 2.626, али је број Немаца међу њима повећан на 715. Поред тога у резерви је било и 50 резервних војних чиновника исте националности.¹⁸ Они су чинили 0,0015% од свих активних и 0,018% свих резервних официјера југословенске краљевске војске што је било вишеструко мање од њихове заступљености у укупном становништву Краљевине Југославије а наручито међу образованим делом становништва. Ипак од укупног броја резервних официјера припадника не-словенских мањина из 1939. године, Немци су чинили 27,22% што је отприлике и одговарало процентуалној заступљености Немаца међу југословенским мањинским становни-

¹⁵ О броју припадника немачке националне мањине у укупном броју становништва Краљевине СХС/Југославије видети: Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918– 1941*, 65.

¹⁶ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 83. исто и Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991* (Београд: Удружење за друштвену историју, 1999), 38.

¹⁷ ВА, П-17, К-20, Ф-1, р.б.3/2; Штаб Ваздухопловства војске године. Организационо одељење Главног Генералштаба, Стр.Пов.В.Ђ. Бр.72 од 30. јануара 1939.

¹⁸ ВА, П-17, К-135, Ф-3, р.б.47; Стр.Пов.Ђ. Ор.Бр.4866 од 16. октобра 1939. године. Организационо одељење Главног Генералштаба – министру Војске и Морнарице. Укупан број резервних официјера југословенске војске износио је 39.788, тако да су мањине чиниле свега 6% њиховог састава.

штвом. Из тога можемо закључити да се према Немцима до 1939. године ипак гајило извесно веће поверење него према Албанцима (свега три резервна официра) или Мађарима (322) којих је проценуално било приближно колико и Немаца.¹⁹ Ове податке можемо тумачити и кроз чињеницу да је за унапређење у чин резервног официра, поред одговарајуће стручне спреме било потребно и положити захтеван испит као и добро познавати државни језик (српско-хрватски или словеначки). Томе треба додати и чињеницу да припадници мањина, бивши аустро-угарски резервни официри због могућности оптирања нису примани за резервне официре у југословенској војсци на почетку њеног живота од 1918 – 1921. године. Ипак, међу припадницима немачке националне мањине налазио се и један активни генерал југословенске војске. Реч је о Игњату Кирхнеру (1887 – 1944), инжињеријско-техничком бригадном генералу, родом из Руме, који је као аустро-угарски потпоручник 1914. као добровољац ступио у српску војску у којој се истакао као командант Сремског добровољачког одреда у одбрани Београда 1915. године.²⁰ Поред Кирхнера у југословенској Краљевској Морнарици било је доста официра немачке националности или понемчених Југословена какви су на пример били официри са презименима Грунд, Вутсцхер, Салцхер, Хомајер, Кубин, Рајхенберг, Атес, Зангел, Улих, Валушниц, Роси-Сабатини, Милинковић, Васић и други.²¹ И на челу Краљевске Морнарице налазио се од 1929. до 1932. године Немац

¹⁹ Исто. Према истим подацима од 1. јануара 1939. године, преко 60% или 1.559 резервних официра из редова мањина чинили су Јевреји. Њихов проценат међу резервним војним чиновницима из редова несловенских мањина био је још и већи (267 од 336).

²⁰ Након Првог светског рата Кирхнер се налазио на многим значајним дужностима у југословенској војсци. Између осталог био је в.д управника Инжењеријско техничког завода (1930–1934), референт за инжењеријско-техничке послове Војнотехничке инспекције, а од 1938. па до пензионисања управник Инжењеријско-техничког завода у Чачку. У чин бригадног генерала унапређен је 1. априла 1939. године, да би по сопственој молби био пензионисан и преведен у резерву 28.09.1940. године. Био је и председник Удружења бранилаца Београда. Након немачке окупације генерал Кирхнер одбио је да сарађује у окупационој управи. Погинуо је у савезничком бомбардовању Београда 18. маја 1944. године. (Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 180.).

²¹ ВА, П -17, К- 46, Ф – 1, р.б. 1; *Стање у нашој Морнарици*.

по пореклу, адмирал Виктор Викехаузер.²² Већи број официра немачког (аустријског) порекла у Морнарици могао се приписати пре свега кадровским потребама новостворене државе и њене војске.

Како се Краљевина Југославија није до 1938. године граничила са Немачком, подозрење према припадницима немачке националне мањине, са изузетком оних у Словенији, било је мање него према припадницима албанске или мађарске мањине, док су Немци сматрани једном од најлојалнијих групација мањинског становништва Краљевине Југославије. Томе је нарочито доприносио рад Евангеличке цркве која је деловала међу југословенским Немцима и за разлику од Римокатоличке, имала национални карактер. Будући да је и Евангеличка црква у Немачкој подржавала Хитлеров режим, протестантска црквена штампа у Југославији почела је да шири националсоцијалистичке идеје.²³ Њен бискуп Филип Попс почетком 1934. био је у службеној посети код Хитлера.²⁴ Како је Краљевина Југославија након 1934. године била веома значајан спољнотрговински партнер Немачке, званична пропаганда Трећег Рајха почела је да користи протестантске заједнице у Југославији са циљем истицања пријатељства између Југословена и Немаца и државотворности и лојалности немачке националне мањине југословенској држави. За такве манифестације коришћена је свака прилика, а нарочито значајни гости били су представници југословенског двора и војске. Тако је на прослави стопедесете годишњице од насељавања Немаца протестаната из Алзаса и Виртемберга, која је одржана 2. августа 1936. у селу Секић у Бачкој, као представник југословенског двора, по позиву, присуствовао пешадијски бригадни генерал Милан В. Николић. Цела прослава протекла је у про-југословенском и патриотском тону.²⁵ Приметно је било да су манифестацији присуствова-

²² М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, 306–307.

²³ Z. Janjetović, „Duhovni profil vojvođanskih Švaba“, 64.

²⁴ В. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918–1941“, 225.

²⁵ Евангелички бискуп др Филип Попс, по завршеној служби Божијој одржао је предавање о краљу Александру I, истичући његову благонаклоност за немачку мањину, а особито за Немце евангелистичке вероисповести, којима је увек указивана посебна пажња. Упоређујући стање права Немаца у Краљевини Југославији и другим земљама Попс је констатовао да су њихове прилике ту најбоље и да већу слободу не би уживали ни у самој Немачкој. Стога је апеловао на њихову оданост према краљу и држави. Прослава је била праћена читањем поздравних телеграма

ли и представници немачког посланства, једна група Немаца из Сарбрикена (њих 18) са територије Трећег Рајха, као и групе локалних Немаца из околних села (Богојево, Буљкес, Српски Милетић, Шове, Бач, Бачко Добро Поље). Сви ти Немци окупљени на прослави најавили су да ће наредног дана отпутовати на Опленац да положи венац на гроб краља Александра I.²⁶ Сличне манифестације у истом тону организоване су и наредне године. Оно што је карактеристично за свечаност у Бачком Јарку одржану 14. августа наредне 1937. године, поред одушевљених клицања династији и држави јесте повећан број присутних Немаца из Рајха (око 200 у односу на 18 у Секићу) као и немачког војног изасланика, пуковника фон Фабера ди Фора. Као изасланик југословенског краља прослави је овога пута присуствовао пешадијски пуковник Душан М. Петровић, а од осталих представника југословенских власти изасланик бана Дунавске бановине и изасланик начелника среза.²⁷ Ове прославе искоришћене су и за пропагирање повезаности Немаца из Југославије и Рајха.²⁸

Овај идиличан однос између југословенских војних власти и немачке мањине почео се мењати након аншлуса и судетске кризе 1938. године када је у југословенском војном врху почело је да расте изузетно неповерење према припадницима немачке и осталих несловенских националних мањина. До првих већих тензија дошло је након аншлуса Аустрије. Према извештајима немачког војног изасланика након аншлуса нерасположење становништва граничних области према Мађарској као и према Немачкој било је у порасту. По местима у околини Марибора и Новог Врбаса у којима се највише осећала напетост била је размештена војска.²⁹ Према извештају немачког посланика Виктора фон Херена, одушевљење немачке мањине уједињењем Аустрије и Немачке попримало је фантастичне

и скандирањем краљу Петру II и председнику владе и интонирањем југословенске државне химне.

²⁶ AJ, 74–196–527; *Извештај генерала Милана В. Николића команданту Потиске дивизијске области од 3. августа 1936. године.*

²⁷ AJ, 74–196 – 542; *Извештај пуковника Душана Т. Пешића команданту 7. пешадијског пука „Краља Петра“ од 16. августа 1937. године.*

²⁸ Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921– 1938, II (1930–1938), priredio Živko Avramovski (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1986), 439.

²⁹ Barch, MA RH 2/2922 Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippleskirch, Belgrad, den 23. März 1938.

размере, будући да су сматрали да ће се Трећи рајх одмах позабавити и њиховим положајем у Краљевини Југославији.³⁰ До првих негативних реакција на аншлус на југословенској страни дошло је у Словенији. Одмах након аншлуса у Љубљани су биле организоване антинемачке демонстрације у којима је највише учествовала омладина учлањена у разне организације.³¹ Последица аншлуса била је и та да се примећивао и веома самопоуздан тон у штампи немачке националне мањине у Југославији. Према мишљењу немачког војног аташеа развој ситуације у вези с тим, нарочито у Банату и у Марибору који је означен као немачки град, морао се пажљиво пратити.³² Након аншлуса словеначки Немци као и немачки држављани који су живели у Словенији су непрестано и јавно ширили гласине да ће немачка веома брзо себи присајединити и Словенију.³³ То је и период када је немачка мањинска група из Дравске бановине успоставила прву већу сарадњу са немачким обавештајним службама, док су у Грацу и Клагенфурту пограничне службе имале задатак да прикупљају информације уз помоћ немачке националне мањине која је живела у Југославији.³⁴

Убрзо је уследила и реакција државних органа. У Словенији, је министар унутрашњих послова Корошец забранио тамошњим Немцима јавно окуљање и употребу немачког поздрава са испруженом руком. Корошец се залагао и за забрану доласка немачким туристи-

³⁰ Срђан Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године* (Београд: Службени гласник, 2010), 213.

³¹ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 135.

³² Barch, MA RH 2/2922 Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippleskirch, Belgrad, den 30. März 1938.

³³ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933– 1941*, 140.

³⁴ Приликом Хитлерове посете Грацу, априла 1938. њему се представило неколико руководећих људи Културбунда са територије Словеније. Они су том приликом тражили од Хитлера да исели све Словенце са територије Словеније након што немачка зарати с Југославијом. Агенти из редова локалних Немаца састављали су на основу личног запажања и сопственог политичког искуства и спискове оних словеначких породица које су биле према њима непријатељски расположене и које је требало иселити. Део тих спискови састављао се и допуњавао у Грацу у оквиру делатности Института за Југоисток (Südostinstitut). (Према: Луис де Џонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, (Москва: Издательство иностранной литературы, 1958), 344 – 345).

ма.³⁵ Одговор државе на немачку пропаганду био је разматран и на ужој конференцији у Министарству иностраних послова 25. маја 1938. године, на којој су поред надлежних лица из тог министарства, Опште државне статистике и Централног прес бироа учествовали и генералштабни пуковник Божановић и пешадијски потпуковник Исајловић, као представници Главног генералштаба.³⁶ Поред тога, и Милан Стојадиновић као председник југословенске владе био је принуђен да својим потчињеним органима, а посебно бану Дунавске бановине препоручи примену репресивних мера против „турбулентних пронацистичких елемената у држави“ јер су Фолксдојчери отпочели агитацију да се немачка национална група у Југославији угледа на Судетске Немце у Чехословачкој.³⁷

До новог заоштравања нарочито на територији Дравске бановине дошло је након Минхенског споразума. Према немачким извештајима Фолксдојчери на територији те бановине били су изложени последњих месеци 1938. године у више наврата нападима који нису престајали.³⁸ Скоро свакодневно је долазило и до демонстрација приликом којих су узвикиване паролe: „Доле Хитлер!“, „Доле Мусолини!“, „Доле Стојадиновић!“, „Живео Бенеш!“, „Живела Чехо-

³⁵ Barch, MA RH 2/2922, Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 5. Mai 1938.

³⁶ С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, 216.

³⁷ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 1 (Beograd: Narodna knjiga, Ljubljana: Partizanska knjiga, Titograd: Pobjeda, 1984), 192; С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, 217.

³⁸ Извештај за то стање окривљује словеначку интелигенцију која се по мржњи према Немцима могла поредити само са Чесима, док је већина становништва (сељаци, занатлије и радници) била аполитична и опредељивала се за ону државу у којој ће им по њиховом мишљењу бити боље. Они су били пријатељски настројени према Хитлеру. Често се догађало да су се међусобно поздрављали са „Живео Хитлер“ и држали поред распећа Хитлерову слику исечену из неког од илустрованих часописа. Та ситуација и осећање ниже вредности узроковали су према мишљењу Немаца код словеначке полуинтелигенције осећај мржење према свему што је немачко, што је достигло врхунац у данима решавања Судетске кризе, када су локални Немци били свакодневно вређани, батинани и хапшени. У лошем односу према Немцима су се међусобно такмичиле обе међусобно супротстављене словеначке политичке групације: клерикална Словенска људска странка југословенског министра унутрашњих послова Антона Корошца и чешкофилска либерална организација Соколи. Док је Корошец као експонент Католичке акције по Немцима водио политику сличну Шушнику у Аустрији, словеначки Соколи су у Бенешу видели свог духовног вођу.

словачка!“, „Живео панславизам!“, „Живео Саљин!“. Овакве демонстрације одржаване су по правилу у близини границе са Рајхом и у њима су готово увек учествовали и југословенски официри у униформи. Нарочито је Немцима упадало у очи да се много младих Словенаца у време решавања Судетске кризе пријавило у добровољце за чехословачку војску.³⁹

Превентивне мере југословенских војних власти против потенцијалне субверзивне делатности припадника немачке мањине

И када је југословенска војска у питању до нарочитог раста неповерења према немачкој мањини дошло је баш у периоду након Судетске кризе. Тако је, према мишљењу команданта I армијске области, преседан са Чехословачком морао привући пажњу свих држава које у својим границама имају анационалних мањина које би могле иступити са захтевом да се на основу чехословачког преседа на присаједине матичној држави.⁴⁰ Први елаборат на ту тему упутио је начелник главног генералштаба армијски генерал Душан Т. Симовић министру војном армијском генералу Милутину С. Недићу већ 19. октобра 1938. године. У елаборату је дата исцрпна анализа ситуације у Европи (појава фашистичке Италије као одлучујућег

³⁹ PA AA, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Die Lage des Dutschtums in Drau-Banat; Der Reichsminister des Innern an das Auswärtige Amt, VI b 3910/38, Berlin, den 11. Januar 1939.

⁴⁰ ВА, П-17, К-21, 1/2, р.б. 2. Предузимање мера за колонизацију Бачке и Баната; Штаб I армијске области, Стр. Пов.Ђ.Бр. 1183 од 23. Октобра 1938 – начелнику Главног генералштаба (Обавештајно одељење). Према оценама из Штаба I армијске области у Новом Саду таква је била и Краљевина Југославија која је имала доста припадника немачке и мађарске мањине, нарочито у Бачкој где су оне биле и компактне. И ако су се Мађари и Немци држали углавном мирно, према најновијим извештајима обавештајне природе који су пристизали они су гајили наду да није далеко дан кад ће и њима као и њиховим сународницима у Чехословачкој доћи дан ослобађања од југословенске владавине. Из I армијске области били су мишљења да би се тренутна политичка ситуација могла погоршати уколико би се припаднице немачке и мађарске националне мањине споразумели да у заједничком фронту траже право самоопредељења. Југословени би у том случају представљали мањину у бачкој према мађарско-немачком елементу па су се залагали за колонизацију и промену етничке структуре Бачке и северног Баната.

фактора у централној и јужној Европи, снажење ревизионистичких захтева Мађарске, Бугарске и Албаније према Југославији, долазак „моћне и експанзивне“ Немачке на југословенске границе, слабљење Чехословачке и њено нестајање као значајног политичког фактора у средњој Европи, могућност да се Југославија нађе у рату против удружених Немаца и Мађара), која је послужила као полазна основа за почетак војне али и политичке припреме земље за рат за који је Симовић сматрао да је само одложен. Генералштаб је тада почео све више да разматра питање политике према припадницима националних мањина, које су насељавале залеђе граничних фронтова, а уз то, према постојећим законским прописима, улазили равноправно са осталим држављанима Краљевине Југославије у остале ратне јединице. Организационо одељење Главног генералштаба је децембра 1938. проследило генералу Симовићу реферат о националним мањинама у Краљевини. На крају је дат предлог о поступку према „опасним мањинама“ који је обухватао три могућности: да се опасне мањине (Мађари, Немци, Арнаути) уопште не користе за попуну борачких јединица, већ само за радове у радничким јединицама у дубокој унутрашњости земље; да се потпуно распореде по свим јединицама првенствено борачким, образујући од њих чак и компактне јединице (нпр. само од Арнаута), с тим да се употребе на оним фронтовима где нису у питању њихови саплеменици; да се распореде само у извесној мањој сразмери у борачке и неборачке јединице, како је до тада била пракса, при чему треба узети у обзир поступак са нераспоређеним обвезницима, то јест њихову евакуацију у ближу или даљу унутрашњост земље. Да се не би толико велики број припадника "опасних мањина" (око 85.000) држао без користи на окупу, могли би се употребити у првом реду за попуну насталих губитака како би се, према реферату, „што више истрошили“. Посебна пажња у реферату била је посвећена питању постављања и ангажовања активних и резервних официра и подофицира мањинских народности, којима су постојећи законски прописи омогућавали стицање и виших чинова. Као „најбоље“ решење предлагано је „да се они уопште не стварају више“, али је, као једина у том тренутку могућа, узета у обзир варијанта систематског отежавања добијања чинова“.⁴¹

⁴¹ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 77 – 70. Према: ВА, П-17, К-20, Ф-1, п.б. 32.

Повећање интересовања за активности припадника националних мањина довело је до серије извештаја о њиховој антидржавној делатности. С тим у вези је начелник Генералштаба генерал Симовић 27. децембра 1938. упутио министру Војске и Морнарице генералу Милутину Недићу опширан елаборат у коме га је обавестио о деловању немачке, мађарске, бугарске и албанске мањине „против наших националних интереса“. На почетку, министар је извештен о томе да је Немачка после аншлуса, потпомогнута од Мађарске, Бугарске и Албаније, отпочела са све јачом пропагандом против Краљевине Југославије и да су војни органи „дуговременом опсервацијом са позитивношћу констатовали, да су главни духовни и морални актери на овом пољу дејства сви припадници поменутих држава (истакао Д. Д.) који живе на нашој територији, док им је обилна финансијска подршка потпуно обезбеђена од стране њихових држава.“

У истом елаборату као најопаснија оцењена је делатност припадника немачке мањине, којој је и посвећена највећа пажња. Прво је детаљно обрађен „историјат развоја немачке пропаганде и рад немачке мањине код нас до аншлуса“, при чему су под посебну лупу стављене активности „Културбунда“, у коме је „окупљено цело пангерманско вођство“, и „Народне обнове“ (тзв. обновитеља), покрета на чијем челу се налазио Јакоб Авендер, лекар из Панчева. Истицано је да је вођство „Народне обнове“ основало и организацију „Камершафт“ (скуп другова), која је у целости копија организације јуришних чета у Рајху. Затим је у делу извештаја који се бавио немачком пропагандом и „радом немачке мањине“ после аншлуса, истицано како је „национал-социјалистички покрет захватио све делове наше државе у којима живе немачке мањине“, што је довело до тога да се, до тада завађене, све немачке групе уједине у „Немачки народни јединствени фронт“. Уз то систематски је дејствовала и спољна пропаганда преко „разних немачких друштава и удружења, гимназија и основних школа, Евангелистичке цркве, штампе, летака и брошура, радиоемисија, разних прослава и приредаба, као и преко приватних лица разних професија“. Споменута је и пропагандистичка и шпијунска делатност немачких туриста који су слободно шетали по Краљевини, а посебно по Словенији, снимајући војна и привредна постројења. Уз констатацију да су „немачка про-

паганда и национал-социјализам узели толико маха код нас да то задаје озбиљне бриге“, у извештају је дат низ примера такве делатности припадника немачке мањине. Министар Војске и Морнарице је обавештен да на разним свечаностима Немци облаче своје народне ношње, да чланови „Културбунда“ и „Обновитеља“ носе специјалне униформе и значке, а да омладинске организације „одају изглед јуришних одреда“ по угледу на исте такве у Немачкој. Указивано је и на уску повезаност Немачког саобраћајног бироа у Београду, на чијем челу је био инжињер Франц Нојхаузен, са вођама немачке мањине, којима је он био главни извор финансијских средстава, али и главни координатор целокупне активности. Такође, пажња је посвећена и одлуци водећих немачких личности да приступе оснивању „Штурмбтајлунга“ (јуришних одреда), чија је централа требало да буде у Новом Саду, с тим да се у сваком месту са немачком већином организују месне организације. Министар је обавештен и о покрету за што јаче груписање припадника немачке мањине „у циљу што лакшег постизања културне и административне аутономије“, као и о зближавању између немачке и мађарске мањине „у циљу стварања заједничког мањинског фронта“. Дата је и оцена Генералштаба о карактеру немачког изласка на изборе за југословенски парламент 11. децембра 1938, када су своје гласове дали владиној листи чији је носилац био др Милан Стојадиновић: „По наређењу из Берлина наши Немци су сложено гласали на изборима за владину листу. То нису учинили стога што су желели да помогну југословенску Владу, но да изврше неку врсту пробног плебисцита и смотру снаге уједињене немачке мањине. Број и проценат немачких гласова имао је да покаже компактност и унутрашњу дисциплину новог јединственог фронта..." У елаборату се даље каже да се не треба заваравати но гледати истини право у очи и помирити се са стварношћу: да су овога пута наши Немци били изашли на изборе као сврстана и компактна мањинска група, која је све изборне послове водила сама, самостално и независно. „Повећана активност немачких мањинских група увек претходи појачаној политичкој активности и експанзији Рајха. Стога измирење и уједињење наших Немаца, пробање њихове снаге и компактности, треба схватити као симптоме: да ће ускоро и нама би-

ти постављени нови захтеви, али са више права и више одлучности но до сада, који ће, по свима знацима судећи, обухватити потпуну школску и културну аутономију, а можда и неке привредне предности. Наши одговорни на то треба да буду спремни. Увек се треба опомињати да је правац немачке експанзије управљен на југоисток“. Елаборат се дотакао и непријатељске делатности мађарске, албанске и бугарске мањине, а његов творац генерал Симоновић предложио је и низ дискриминаторских мера са циљем да се „деликатно стање у поменутих крајевима“ измени уз оправдање да „ниједан припадник мањина не воли Југославију и свим силама ради на њеном распарчавању“.⁴² Захтевано је између осталог да се изврши „јаче насељавање Бачке нашим живљем сиромашног стања из разних крајева“, како би се на тај начин ојачао „фронт“ према мађарској и немачкој мањини, као и да се спроведе низ мера које би успориле економски развој припадника националних мањина. Као извори за ова запажања послужили су подаци добијени од Министарства унутрашњих послова, као и коаманданата армија и војно-обавештајних органа.⁴³ С обзиром на порекло ових обавештајних информација, скупљених у најве-

⁴² Као мере које треба применити наведене су просветна политика (брзо уклонити све професоре, учитеље и свештенике-мештане, смањити број мањинских школа), доводити национално исправне људе за учитеље и професоре, поставити за сваку православну цркву свештеника, те да се омогући што чешћи додир народа са свештеницима ради националног утицаја (мере за јачање националног рада у Македонији – прим . Д.Д.), формирати врло јак и моћан биро за ширење националне пропаганде, у угроженим крајевима повећати број гарнизона у циљу подизања националног духа, отежати и ограничити добијање улазних и излазних виза, одузети радио апарате национално и политички непоузданим лицима, или подићи јаке емисионе станице за ометање пријема емисија из Немачке, Мађарске и Бугарске, затим потпуно одстранити или ограничити сваки утицај мањина на вођење државне политике, укидањем (ограничавањем) бирачког права за државни парламент, а оставити само бирачко право за самоуправна тела. На тај начин остале би државној управи слободне руке у спровођењу најефикаснијих мера у циљу сузбијања националне свести и економског напретка националних мањина. Раселити и уклонити све што је анационално без икаквог милосрђа и погодби...Из државне службе уклонити све што је незадовољно, што ровари, бушка и штети државним интересима.

⁴³ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 79 – 82. Према: ВА, П-17, К-94, Ф-3, р.б. 4. *Извештај од 27. 12. 1938. године.*

ћој мери од разних локалних доушника и плаћених извршилаца, чији је циљ био да сумњају у све и свакога, може се изразити прилична сумња у тачност дела навода изнетих у елаборату, навода да су према Југославији непријатељски настројени баш сви припадници националних мањина, као и уочити тенденција да се непријатељска делатност тражи и у таквим видовима понашања као што је ношење народне ношње или колективно гласање за владину листу. Томе треба додати и чињеницу да су бар када су Немци у питању „Обновитељи“ однели превагу у Културбунду и почели да га преуређују у нацистичком духу тек средином 1939, дакле пола године након настанка овог елабората.⁴⁴

У складу са предлозима изнетим у реферату с почетка децембра 1938, Организационо одељење Главног генералштаба је током јануара 1939. израдило податке о броју војних обвезника, активних и резервних официра и подофицира по националностима, а у оквиру тога и о броју старешина по свим родовима и службама из редова мањинског становништва. Укупно војних обвезника из редова националних мањина са територије Потиске, Косовске и Вардарске дивизијске области, где их је било и највише, износио је 145.790.⁴⁵ Као главне особине активних и резервних официра из редова мањина којих је било 476 односно 2.786, наведене су непоузданост и несигурност за употребу у рату. То је био и разлог због кога се поново предлагало да се резервни официри (и војни чиновници) и обвезници не-Словени не распоређују у штабове оперативних јединица, команде позадине и штабове обласних команди, као ни у јединице за везу, противавионске и специјалне јединице. У вези с тим предлозима, министар Војске и Морнарице је 22. марта 1939. наредио да се у основи спречи појава увалачења војника припадника националних мањина у више штабове и установе и у специјалне јединице.⁴⁶

Како је националсоцијалистичка пропаганда међу Фолксдојчерима била све више присутна, с тим у вези је 13. априла 1939. године начелник југословенског Главног генералштаба армијски гене-

⁴⁴ Z. Janjetović, „O nacifikaciji vojvođanskih Švaba“, *Tokovi istorije* (1-4), 1999, 249.

⁴⁵ ВА, П-17, К-20, Ф-1. Р.б. 32/1; Главни генералштаб, Организационо одељење, Стр.Пов.Б.Ор.Бр.3042/38 од 10.01.1939. године.

⁴⁶ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 83.

рал Душан Симовић скренуо пажњу немачком ваздухопловном аташеу фон Шенебеку на постојеће крајње раздражљиво стање становништва и изразио бојазан да би агитовање међу Фолксдојчерима у Војводини које се однедавно повећавало могло довести до инцидента који би озбиљно нашкодили немачко-југословенским односима. Немачки посланик добио је обавештење од руководиоца Културбунда да су се припадници покрета Обновитеља недавно прилично експонирали у свом раду на агитацији и наговорили су да следе инструкције из Берлина. Немачки посланик у Београду Виктор фон Херен је био мишљења да је у том тренутку свако неспокојство било политички непожељно и предложио да се Управа Фолксдојчера (*Volksdeutsche Mittelstelle* – *VOMI*) обавести с тим у вези.⁴⁷ Да ове Симовићеве жалбе нису биле без основа сведочи и телеграм од истог датума упућен из Граца Канцеларији Рајха у коме је испред вођства Кочевских Немаца Мартин Штурм писао да је након стварања Великог немачког Рајха и италијанске пенетрације у Албанији сваком Словенцу постало јасно да југословенској држави предстоји распад. Он је изнео забринутост Немаца и Словенаца за случај да потпадну под Италију и изразио уверење у име Немаца из Кочевја и Јужне Штајерске да ће их Хитлер прикључити Рајху истичући да ће они у сваком тренутку испунити све своје обавезе. Са садржином овог телеграма упознат је и Хитлер, док на њега по наређењу фон Рибетропа није одговорено. Телеграм је прослеђен на знање и у *VOMI*.⁴⁸

Неповерење према несловенским мањинама још се више појачало након избијања Другог светског рата. Ако је веровати не-

⁴⁷ *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I, (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969, 172 – 173); Dokument br. 39: Izveštaj nemačkog poslanika u Beogradu od 13. aprila 1939. o izjavi jugoslovenskog načelnika generalštaba da bi agitovanje među folksdojčerima u Vojvodini moglo da nanese štetu nemačko jugoslovenskim odnosima; Југословенски Фолксдојчери остваривали су легалне везе са званичним органима немачке државе још од времена Вајмарске републике. Након доласка Хитлера на власт на раду са југословенским Фолксдојчерима најпре су највише биле ангажоване организације које су стајале под контролом SS-а. Реч је о организацијама VDA (Verein für das Deutschtum im Ausland) и VOMI (Volksdeutsche Mittelstelle) који су вршили „духовну мобилизацију“, индоктринацију и идеолошку обраду припадника немачке мањине (О томе видети више: Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918 – 1941)* (Нови Сад: Матица српска, 2019), 439 – 444).

⁴⁸ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Abschrift, Telegramm aus Graz, Berlin, den 13. April 1939.

мачким обавештајним органима, ситуација је постала још тежа након завршетка немачко-пољског рата. Према њиховим подацима, 2. септембра 1939. почела је у Југославији делимична мобилизација, која је спроведена према одредбама Закона о Војсци и Морнарици као позив на војну вежбу, да се не би изазивало узнемирење у околним земљама. Том приликом су на вежбу много више позивани Фолксдојчери и домаћи Мађари него Срби, Хрвати и припадници осталих словенских народа. Такође када је била у питању реквизиција коња и возила нарочито су на удару били Немци, а посебно они за које се знало да су национално свесни и припадали вођству организације Фолксштурм. Расположење и понашање према Фолксдојчерима било је од првог дана како од стране официра и подофицира тако и од војника словенског порекла изузетно непријатно. Нетрпељивост, мржња према Немцима и готово свакодневни изливи неповерења били су према том извештају међу Србима много више изражени него међу Хрватима. Последњи би тек пребацивали Фолксдојчерима само то да су као део немачког народа одговорни због тога што су их све позвали на вежбу. Иначе свуда су вређани Немци, Рајх и посебно Хитлерова личност, док су Фолксдојчери најчешће називани „Хитлеровске свиње“. То се дешавало и током занимања. У акту су се даље наводили појединачни антинемачки испади старешина и примери малтретирања резервиста немачке националности.⁴⁹

Након избијања ратног сукоба Министарство војно и морнарице и Главни ђенералштаб предузели су низ мера које су биле срачунате на то да се потенцијална субверзивна делатност недовољно поузданих мањинских елемената, укључујући Немце, што више предупреди и умањи. Једна од тих мера било је и наређење министра војног и морнарице генерала Милана Недића с краја септембра 1939. године да се резервним официрима Немцима и Мађарима додели ратни распоред у командама које се не мобилишу на територији I и IV армијске области. Истим актом било је наређено командантима армијских области да одмах

⁴⁹ PA AA, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Der Reichsminister des Innern an das Auswärtige Amt, VI b 3910/38, Berlin, den 2. Dezember 1939.

прикупе строгоповерљивим путем податке о свим резервним официрима и обвезницима не-словенима који су се својим држањем испољили као непоуздани.⁵⁰ Актом министра Војске и Морнарице од 8. октобра 1939, године у вези са новом организацијом југословенске војске било је између осталог предвиђено и да се изврши темељна ревизија командног елемента на разним командантским положајима као и најстрожа селекција резервних официра. Циљ је био да се из војске елиминишу како активни тако и резервни официри бивше аустро-угарске војске који су некада били у зеленом кадру, као и резервни официри мањинских народности, а уколико би се морали и они узети, онда да то буде у најмањем могућем броју. Идеја је била да војска задржи само онај старешински кадар који даје гаранције да ће у потпуности одговорити својим дужностима. Све остале активне официре и подофицире требало је предложити за пензионисање, а резервне за разрешење од тих дужности.⁵¹ С тим у вези, према немачким обавештајним изворима око 140 резервних официра немачке националности било је деградирано због националне припадности.⁵²

Убрзо су донете и мере усмерене на ограничавање стварања резервних официра из редова мањина. Из Министарства војног и морнарице је тако актом од 22. октобра исте године било предвиђено да се ђаци не-Словени, укључујући ту и Немце, по ступању у школе за резервне официре подвргну најстрожем усменом и писменом испиту из државног језика (српско-хрватског или словеначког), будући да је Привременим правилом о регрутовању младића за стални кадар било предвиђено да се у школе за резервне официре не могу упућивати ђаци који не знају државни језик, али да до тада команданти војних округа то правило нису стриктно примењивали, па се број резервних официра из редова не-словенских мањина до

⁵⁰ ВА, П-17, К-526, Ф-5, р.б. 6; Стр.Пов.Ђ.Бр.6265 од 28. септембра 1939. године. Оперативни отсек Генералштабног одељења МВиМ – Команданту IV армијске области.

⁵¹ ВА, П-17, К-135, Ф-3, р.б. 37; Министарство Војске и Морнарице, Генералштабно одељење, Оперативни отсек – Начелнику Главног генералштаба; Стр.Пов.Ђ.Бр. 6871 од 8. октобра 1939.

⁵² V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 1, 199.

краја 1939. године увећао изнад планираног броја.⁵³ Према извештајима Абвера (Немачка војна обавештајна служба - Amt Ausland/Abwehr прим. Д.Д.), ти испити из знања државног језика спровођени су тако да они који су их полагали никада нису имали прилику да добију на увид резултате теста. Према Немцима циљ овог испита био је да се школе за резервне официре темељно очисте од нежељених елемената немачког и мађарског порекла. У току децембра су према немачким сазнањима из обе сарајевске школе за резервне официре сви Фолксдојчери (осим једног који се презивао Либман и за којег се претпостављало да је Јеврејин) и Мађари, њих око 60 упућени у јединице у провинцији као обични војници. Расподела је вршена тако да се водило рачуна да ни у ком случају два Немца не служе у истом пуку. До прекоманди је дошло на основу наређења министра војног, а на предлог команданата школа и по одлуци Инспектора пешадије или артиљерије.⁵⁴

На предлог Главног ђенералштаба, а са циљем да се још више смањи проценат не-словенског елемента у јединицама наређењем од 31. октобра 1939. било је предвиђено да сви резервни официри и војни чиновници не-Словени (укључујући ту и Немце) морају да добију ратни распоред, с тим да нису могли бити распоређивани у штабове (команде и управе) ранга дивизије па на више, у јединице за везу, мотомеханизоване јединице, све јединице и штабове Ваздухопловства и Територијалне ваздушне одбране, све јединице Морнарице, све противавионске и противоклопне јединице, у батерије брдске артиљерије, митраљеске чете (свих видова), рефлекторске чете, мерничке чете, чете пратећих оруђа, стрељачке и митраљеске ескадроне, делове за заштиту од поплава, цензурне отсеке, цензуру филма и обавештајне центре. Такође они се нису требали распоређивати ни на положаје командира и више положаје у борацким јединицама. Требало их је распоређивати само у јединице које се попуњавају претежно обвезницима Словенима и то првенствено у пешадијске борацке јединице. При томе је требало водити рачуна да

⁵³ ВА, П-17, К-526, Ф-15, р.б. 64; Стр.Пов.Ђ.Бр.7268 од 22. октобра 1939. године. Оперативни одсек Ђенералштабног одељења МВиМ – Команданту IV армијске области.

⁵⁴ РА АА, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Entfernung der Deutschstämmigen u. Madjaren aus Offiziersschulen; J.Nr. 850, Sarajewo, den 15. Dezember 1939.

број резервних официра не-Словена не пређе 5% за борачке делове, односно 10% за неборачке делове и да их у једној основној јединици не буде више од једног. Нарочито је требало тежити да резервни официри (војни чиновници) не-Словени не буду на челу јединице-установе, него само потчињено особље. Такође резервне официре не-Словене из I и IV армијске области (већином Немци и Мађари) требало је распоређивати у јединице III армијске области (Вардарска бановина), а резервне официре не-Словене из III армијске области (већином Албанци и Турци) у јединице I и IV армијске области (Дунавска, Дравска и Савска бановина).⁵⁵

Ова наређења, иако строго поверљива нису остала тајна ни за југословенске резервне официре из редова немачке мањине. Њих су са садржајем тих наређења упознавали официри хрватске националности који су припадали екстремној франковачкој струји (усташе – прим. Д.Д), а тим путем мере су биле познате и припадницима немачке обавештајне службе.⁵⁶ Због дискриминације на коју су наилазили југословенски резервни официри из редова немачке националне мањине Врховна команда Вермахта тражила је да немачко Министарство иностраних послова преко посланика у Београду о томе обавести југословенску владу. Крајем фебруара немачки посланик је обавестио Берлин да је по том питању већ више пута интервенисао. Југословенски министар иностраних послова је у више наврата обећао да ће се то решити па се након тога могло приметити неко побољшање у њиховом третману. И руководство немачке мањине у Југославији такође се по том питању обратило влади. Међутим до фебруара 1940. било је мало учињено на томе да официри немачког порекла не буду дискриминисани по питању њиховог распоређивања на дужности, и тешко да се ту по проценама Абвера, ишта могло и учинити. Према схватањима Абвера, те мере против повратка Немаца у војску су се предузимале због великог неповерења према Фолксдојчерима које је подхрањивано многим шпијунским

⁵⁵ ВА, П-17, К-135, Ф-2, р.б. 4, лист 87 – 88; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Наређење Стр.Пов.Ђ.Бр. 7747 од 31. октобра 1939. године.

⁵⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 448; *Документ бр.143*: Извештај немачког повереника од новембра 1939. О стању у неким јединицама југословенске војске и о неким политичким и привредним проблемима у Југославији.

аферама у које су ови били умешани. Немачко Министарство иностраних послова предлагало је с тим у вези да би се могло доћи до успеха уколико би југословенска влада пристала да те официре који су удаљени из војске ослободи у потпуности војне службе као и да се сви Фолксдојчери ослободе војне обавезе и молило је у вези с тим мишљење. Абвер је био става да се такав корак не препоручује јер би се након тога неповерење према Фолксдојчери-ма још више појачало и да би се вероватно завршио без успеха.⁵⁷

И поред протеста са немачке стране са овим мерама се наставило. Како је средином 1940. године било примећено да су се у Барутански и Пиротехнички батаљон упућивали ђаци не-Словени на шестомесечну припрему ради полагања испита за резервног официра односно резервног нижег војног чиновника артиљеријско-техничке струке, што је било у супротност са претходним наређењима, министар војни је поново наредио да се ни у ком случају ђаци не-Словени не упућују у Барутански и Пиротехнички батаљон и да се такви ђаци без обзира на школске квалификације не карактеришу за артиљеријско-техничку, инжењеријско-техничку и ваздухопловно-техничку струку.⁵⁸

Немачки преовлађујући интерес ипак било је из економских разлога одржавање што бољих односа са Краљевином Југославијом. На фону те политике било је и мишљење немачког војног изасланика у Краљевини Југославији од 1935. до 1939. године, пуковника и касније генерала Фабера ди Форџа који је у свом завршном извештају из јула 1939. године изнео „уколико је мање мешања са немачке стране у питање мањине, у толико ће се поузданије испунити жеља да једна јака Југославија буде наш савезник и само у таквој Југославији припадник немачке мањине доћи ће до својих пуних права“.⁵⁹ На показивању добре воље радило се и на југословенској страни, па је, према немачким обавештајним изворима, од око 140 резервних официра немачке националности колико их је било деградирано

⁵⁷ Barch, MA, RW 4/312; Amt Ausl/Abw. Nr. 4084/40 geh. Ausl.I с vom 13.03.1940; Betr. : Volksdeutsche Reserveoffiziere in Jugoslawien.

⁵⁸ ВА, П-17, К-398, Ф-1, р.б. 10; МВиМ, Генералштабно одељење, Организациони одсек – Команданту Инжињерије, Пов.Ђ.Бр.10600 од 25. јула 1940. године.

⁵⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 272; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine,

због националне припадности, до краја јануара 1941. њима тридесеторици био враћен чин.⁶⁰

Када су у питању војни обвезници Немци актом од 31. октобра 1939. године и за њих је као и за остале не-Словене било предвиђено да се не распоређују у штабове (команде и управе) ранга дивизије па на више, у јединице за везу, мотомеханизоване јединице, све јединице и штабове Ваздухопловства и Територијалне ваздушне одбране, све јединице Морнарице и делове за ојачање Жандармерије. Требало их је распоређивати у све остале, а првенствено у пешадијске борачке јединице, с тим да у пешадијским, артиљеријским и коњичким јединицама оперативне и резервне војске њихов број не пређе 5% у борачким и 10% у неборачким јединицама. У пешадијским, артиљеријским и коњичким допунским јединицама број не-Словена могао је бити највише 10% за борачке и 30% за неборачке делове. Такође се водило рачуна да се у случајевима где је постојала могућност да се приликом распоређивања узимају обвезници не-Словени различитих националности, узме од сваке народности само сразмеран број тако да укупно не пређу предвиђени проценат. Обвезнике не-Словене по том наређењу требало је распоређивати првенствено на мање важна формацијска места, као обичне стрелце, тераоце, коњоводце, возаре, болничаре, носиоце рањеника, спроводнике болничара, посилене, сеизе, занатлије (сем пушкарара и бравара), па тек потом за коњанике на мање важна и одговорна места у позадинским командама, јединицама и установама, за резервну послугу итд. За важније позадинске службе обвезнике не-Словене требало је распоређивати само у случају ако не би било довољно обвезника Словена. Наређењем је такође било предвиђено да уколико се поједине јединице не би могле на наведени начин у потпуности попунити, услед недовољног броја обвезника Словена, треба да остану непопуњене. Од преосталих нераспоредених обвезника не-Словена требало је образовати потребан број батаљона и чета у саставу допунских команди и то посебне батаљоне од Немаца, посебне од Мађара и посебне од Албанаца, док је Јевреје требало распоредити у сваки од ових батаљона. За обвезнике не-Словене са територије I армијске области требало је формирати наведене јединице на територији Дринске и Дунавске дивизијске области (сем

⁶⁰ V.Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, I*, 199.

Панчевачког војног округа), за не-Словене са територије III армијске области (Скопље) на територији V армијске области (Ниш), а евентуално за обвезнике са територије Осечке дивизијске области на истој дивизијској области али у местима где иначе нису живели не-Словени дотичне народности. Мобилизацијска места за те батаљоне требало је да одреди надлежни командант армијске области али с тим да води рачуна да то буду места у којима је живео претежно живаљ југословенске националности, да постоје услови за смештај и снабдевање и да та места нису сувише удаљена од територије са којих ће се сви батаљони попуњавати, као и да се у једном месту не мобилише велики број таквих јединица.⁶¹

Позивање обвезника не-Словена на војну вежбу уследило је већ у новембру 1939. године. Обвезници са територије I армијске области (Немци, Мађари и Румуни) распоређивани су у јединице на територији IV армијске области⁶² и III армијске области,⁶³ док су они са територије III армијске области (углавном Албанци) били распоређени на територији I и II армијске области. Са територије I армијске области (Немци, Мађари, Румуни) било је позвано укупно 10.600 лица. Било је предвиђено да им се не издаје оружни прибор и муниција пошто су требали да буду употребљени за радове.⁶⁴

До јанура 1940. године од не-Словена на територији I армијске области била су формирана 52 радничка батаљона са бројним стањем од 775 лица по батаљону. Како је због смањења процента не-Словена у борачким јединицама по наређењу из октобра 1939. било преостало само на територији Потиске дивизијске области око 30.000 нераспоредених обвезника (Немци, Мађари, Румуни) да би се и они распоредили повећано је бројно стање у већ постојећим батаљонима са 775 на 1.135 лица и формирано је још 14 батаљона на те-

⁶¹ ВА, П-17, К-135, Ф-2, р.б. 4, лист 88; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Наређење Стр.Пов.Ђ.Бр. 7747 од 31. октобра 1939. године.

⁶² У 45. пешадијски пук у Марибору, 39. пешадијски пук у Цељу, 1. планински пешадијски пук у Шкофја Локи, 40. пешадијски пук у Љубљани, 44. пешадијски пук у Оточцу, 37. пешадијски пук у Рибници, 2. планински пешадијски пук у Делницама и 11. пешадијски пук у Бенковцу.

⁶³ У 30. пешадијски пук у Призрену, 47. пешадијски пук у Кичеву и 46. пешадијски пук у Битољу.

⁶⁴ ВА, П-17, К-135, Ф-4, р.б. 4; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Наређење Стр.Пов.Ђ.Бр. 8127 од 8. новембра 1939. године.

риторији II армијске области од претеклих око 12.000 обвезника.⁶⁵ На тај начин у 66 радничких батаљона било је распоређено укупно око 71.000 обвезника Немаца, Мађара и Румуна са територије I армијске области (Дунавска бановина).

Средином маја месеца 1940. године, након успеха немачке офанзиве у Француској, а под утиском успеха немачких падобранских јединица које су се убацивале у позадину и у спрези са мањинским становништвом организовале субверзивне активности, југословенски војни врх позабавио се и тим питањима. До тог момента било је предвиђено да се јединице састављене од не-словенског становништва (око 120.000 људи) распореде у Шумадији. Пошто би у садејству са непријатељским падобранским јединицама они могли бити искоришћени за уништење главних југословенских позадинских центара (Крагујевац, Краљево, Крушевац...) из Сталне комисије за утврђивање стигао је предлог да се јединице састављене од мањинског становништва ангажују за извођење радова на утврђивању позадинских положаја. Радове је требало изводити на Подунавском отсеку (подотсеци Пожаревац, Смедерево, Београд), Посавском (подотсеци Шабац, Бијељина, Брчко), Савском (подотсеци Босански Брод, Босанска Градишка, Костајница) и Унско-санском отсеку (подотсеци Бихаћ, Книн, Ливно), док је у циљу извођења радова требало активирати радничке батаљоне од не-Словена и допунске пукове са њиховим штабовима и батаљонима у мобилизацијским местима најближим местима рада, тако да сваки подотсек располаже са једним потпуним допунским пуком и седам радничких не-словенских батаљона. Тиме би се решио и проблем благовремене евакуације не-Словена а кордонским распоредом не-словенских батаљона за радове утврђивања на фронту широком око 750 километара и њиховим удаљавањем од главних југословенских позадинских центара, опасност од садејства падобранских јединица и не-словенских батаљона знатно би се смањила и тиме повећала безбедност позадине. Одређивањем допунских јединица у састав радних подотсека постигло би се држање у шах позицији не-словенских батаљона док би се њихова радна снага најрационалније искоришћавала, а самим тим добило би се и оправдање за њихову евакуацију и предупредила могућност евентуалних дипломатских прете-

⁶⁵ ВА, П-17, К-135, Ф-2, р.б. 4, лист 99; Главни генералштаб, Организационо одељење, Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 6475/39 од 02. јануара 1940. године.

ста заинтересованих држава. Да би се постигла још већа безбедност против евентуалне побуне не-словенских батаљона требало је применити мешовити распоред немачких, мађарских и албанских батаљона, док би ослонац безбедности чинили допунски батаљони југословенске народности. Радничке батаљоне од не-Словена требало је тако распоредити да на сваки подотсек дође три батаљона Немаца, два батаљона Мађара и два батаљона Албанаца. Са овим предлогом сложио се 20. маја министра војни армијски генерал Милан Недић и он је упућен Главном генералштабу на даљу надлежност.⁶⁶ Начелник Главног генералштаба армијски генерал Петар Косић сложио се са предлогом, али је сматрао да не-словенске батаљоне из политичких разлога не би требало одмах употребљавати као радну снагу, већ тек по огласу мобилизације. Недић није прихватио ово мишљење већ је наредио да се одмах приступи извођењу радова.⁶⁷

Југословенски војни врх водио је рачуна и о могућим саботажама и шпијунској делатности. Да би се у случају мобилизације могла предузети мера надзора над чиновницима и стручњацима мањинске националности у Краљевини Југославији, у циљу спречавања саботажа Главни генералштаб је већ крајем децембра 1939. године тражио да му се са територија армијских области доставе спискови мањинаца запослених на железници, у пошти, телеграфу и телефону и индустрији народне одбране. У списку је требало назначити и степен поузданости за сваког чиновника и стручњака појединачно.⁶⁸ За разлику од претходних мера ова се поред не-Словена односила и на припаднике словенских мањина.

Са одмицањем рата све се више и у Краљевини Југославији осећао рад страних обавештајних служби и стране пропаганде, па се на мањинско становништво све више гледало и као на могући објекат вршења шпијунаже. У Министарству Војске и Морнарице веровало се да ће када је војска у питању за прикупљање података у касарни стране обавештајне службе покушати да ангажују војна лица мањинске народности, а нарочито она која су запослена као кури-

⁶⁶ ВА, П-17, К-98, Ф-5, р.б.2; МВиМ, Стална комисија за утврђивање – на личност господину министру Војске и Морнарице, Стр. Пов. Бр. 1666 од 18. 05. 1940.

⁶⁷ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 87.

⁶⁸ ВА, П-17, К-95а, Ф-5, р.б.8; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Пов.Б.Об. Бр. 421578 од 22. децембра 1939. године.

ри, посиљни, ордонаси и писари по штабовима, командама и установама док се за прикупљање података из приватног живота војних лица могла користити послуга стране народности (нарочито немачке и мађарске) на раду код официра и војних чиновника југословенске војске. Због тога је министар војни и морнарице, армијски генерал Милан Недић 8. маја 1940. године издао наређење да се сви курири, ордонаси, посиљни и писари мањинске народности одмах смене из штабова, команди и установа и да се замене потпуно поузданим и исправним војницима југословенске народности, те да сви официри и војни чиновници одмах по истеку законом предвиђеног рока на неупадљив начин и под згодним изговором отпусте из службе сву своју послугу мањинске народности (немачке и мађарске) и у будуће запошљавају само послугу из редова југословенског живља. Наређење је важило и за подофицире који су имали такву послугу.⁶⁹ Ипак треба истаћи да и поред све њихове дискриминарности наведене мере према немачком и осталом не-словенском становништву ипак нису прелазиле ограничења законских прописа и југословенског устава.

Југословенски контраобавештајни органи и субверзивна делатност немачке националне мањине

Због ситуације на фронту у Француској неповерење према немачкој мањини нарочито заострило. Томе на руку ишле су донекле и активности званичног Берлина. Наиме, у марту 1940. године наредбом Адолфа Хитлера др Сеп Јанко, председник Културбунда постављен је за вођу народносне групе (Volksgruppenführer) у Југославији. Тим наименовањем дошла је и формално до израза повезаност југословенских држављана немачке националности са Трећим рајхом.⁷⁰ Југословенски контраобавештајни органи скренули су већ у првој половини маја пажњу на гласине које су се шириле међу мањинским становништвом да је у немачким организацијама у Југо-

⁶⁹ ВА, П-17, К-87а, Ф-1, р.б.25; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Стр. Пов. Ђ. Бр. 4697 од 8. маја 1940. године.

⁷⁰ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), (Beograd: Uprava državne bezbednosti, 1955), 100.

славији формиран већи број група, од којих је свака добила тачно одређен задатак, који треба да изврши у додељеном реону у року од четири часа по пријему наређења, односно уговореног знака. Ти задаци односили су се према информацијама оперативаца Другог обавештајног одељења Главног генералштаба на саботаже и рушења важних саобраћајних објеката и телефонско-телеграфских веза у случају да и Краљевина Југославија буде увучена у рат. Према истом извору те акције требале су бити усмерене првенствено на железничке пруге. С тим у вези потребан број група требало је да оне способи пругу код Винковаца ради прекида везе између источних и западних делова земље, затим код Лапова ради прекида везе са јужним крајевима и да се искористи за рушење пруге уског колосека Краљево – Сарајево. Такође је требало посећи и све телеграфске и телефонске везе на свим важнијим правцима, а нарочито на правцима споменутих пруга. Те групе добиле су наводно и тачна упутства и нацрте, где и шта треба да поруше на свом додељеном реону.⁷¹ Бојећи се да ће у случају рата доћи до крвавих инцидената, већ крајем маја 1940. представници немачке националне мањине у Југославији обратили су се Берлину са молбом да их снабде оружјем, али тој молби због веома сложене политичке ситуације није било удовољено.⁷² У јуну 1940. југословенски војнообавештајни органи почели су да указују на активности немачке мањине на формирању „пете колоне“ у Југославији. Тада је из „М“ отсека (тајна војна контраобавештајна служба – прим. Д.Д) Главном генералштабу упућен извештај према коме је под утицајем најновијих немачких ратних успеха немачка мањина у Југославији почела све агресивније да се понаша. Према сазнањима „М“ отсека њене активности биле су дириговане из немачког Саобраћајног бироа преко Културбунда и разних немачких удружења и клубова у Краљевини Југославији. Националсоцијалистичком покрету придруживали су се и они који су се до тада држали по страни, док се опортунизам у вези с тим појављивао свуда, па и код оних који су ту активност требали да спречавају. Према информацијама службе тајно се убацивало и растурало од стране Немачке оружје намењено за немачке држављане у Југо-

⁷¹ ВА, П-17, К-95а, Ф-5, р.б. 18; Главни генералштаб, Друго обавештајно одељење, Пов.Ђ.Об.2,Бр. 3140. од 11. маја 1940.

⁷² Л. де Йонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, 346; исто и D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, 252.

славији, док су нарочити људи из немачких редова који су завршили специјалне курсеве за пропаганду и организовање деструктивног заграничног рада обучавали и организовали немачку мањину. „М“ отсек ипак није био сигуран у истинитост наведених података за које каже да се тек „наслућују“, али тврди да се са сигурношћу може тврдити да се и у Југославији образује немачка „пета колона“, чији рад у великом степену потпомаже локално немачко становништво. Као мере рада с тим у вези најчешће се наводе заједнички излети немачких омладинаца са циљем извођења војне обуке, као и ширење национал-социјалистичких организација, Хитлерјугенда, СА и томе слично, те деловање разних нацистичких агитатора. Сви примери који се наводе били су везани за територију Дравске бановине.⁷³

Почетком јула из штаба Дунавске дивизијске области изражена је и сумња у разлоге одласка великог броја Немаца (њих око 900) из немачких села Кулског среза на рад у Немачку. Наводило се да је реч о једном од најбогатијих крајева Југославије као и да Немачка која је у заробљеништву држала милион страних војника не може имати оскудицу у радној снази, па се с тим у вези веровало да је реч о одласку на курсеве на којима ће се припремати за субверзивне активности „пете колоне“.⁷⁴ Тензију су још више подгревале и доказане немачке акције на наоружавању мањинаца у суседним земљама. Тако је у другој половини 1940. године југословенски Главни генералштаб примио извештај из поузданог извора да се у последње време вршило кријумчарење великих количина оружја из Немачке у све подунавске земље са циљем наоружавања припадника немачке мањине и немачкој наклоњених елемената. За ту намену коришћена су скровишта у лађама или петролејске цистерне које су се празне враћале из Немачке било Дунавом, било железницом преко Мађарске и Југославије за Румунију. У извештају се наводило да је румунским властима пошло за руком да открију веће количине митраљеца и другог оружја које је било скривено у вагонима-цистернама који су се празни вратили у Плоешти преко румунске пограничне станице Куртичи на мађарско-румунској граници. То оружје

⁷³ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 721 - 725; Dokument br. 248: Obaveštenje Glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije od juna 1940. o aktivnosti nemačke manjine i organizovanju pete kolone u zemlji.

⁷⁴ ВА, П-17, К-36, Ф-4, р.б 35. Штаб Дунавске дивизијске области – Гарнизонару Земунске гарнизонске управе, Пов.Ђ.Об.бр.666 од 2. јула 1940. године.

требало је да прими немачко петролејско друштво „Петролблок“ у Плоештију и да га тајним каналима растури на одређена места.⁷⁵ Захваљујући овим извештајима и без консултација релевантне немачке грађе, послератна југословенска историографија пренаглашавала је значај обавештајног рада фолксдојчера, иако је у тај рад био укучен врло мали број њих, док су много значајније информације прикупљане из других извора.⁷⁶

Од јесени 1940. године, са почетком израде превентивног ратног плана против Југославије,⁷⁷ у раду са Фолксдојчерима се врло активно појавио и Абвер, који је као обавештајна организација оружаних снага Трећег рајха, био надлежан да спроведе одговарајуће организационе мере у складу са војним плановима.⁷⁸ Темељи на терену су постављени у новембру,⁷⁹ да би у периоду јесен пролеће 1940/41, под руководством Абвера била изграђена „Организација Јупитер“ за одбрану од саботажа против немачких интереса, као главна немачка субверзивна организација која се ослањала на Фолксдојчере.⁸⁰

Активности Абвера биле су примећене и од југословенских контраобавештајних органа, пошто је цео њихов рад био усмерен против сила Осовине.⁸¹ Крајем октобра 1940. године из Главног ге-

⁷⁵ ВА, П-17, К-21, Ф-3, р.б.46; Пов.Ђ.Об.2. бр.4890/40; Кријумчарење оружја из Немачке ради наоружања мањина.

⁷⁶ Зоран Јањетовић, „Националне мањине као изговор за агресију нацистичке Немачке и њених савезница на Краљевину Југославију 1941. године“, *80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и страдања града Крагујевца: нови помаци или ревизија историје*, ур. Дмитар Тасић, Лела Вујошевић (Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад САНУ Универзитета у Крагујевцу, Београд: Институт за новију историју Србије, 2021), 349; Видети и: Далибор Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941.“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2010), 35–36.

⁷⁷ Д. Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*, 577.

⁷⁸ *Немачка обавештајна служба*, II (Немачка обавештајна служба у старој Југославији), 573.

⁷⁹ Угљеша Поповић, *Deseti po redu – tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine* (Београд: издање аутора, 1976), 80.

⁸⁰ *Немачка обавештајна служба*, II (Немачка обавештајна служба у старој Југославији), 367–368.

⁸¹ Д. Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918 – 1941.“, 35–36.

нералштаба су тврдили да се већ дуже времена из Немачке кријумчарило оружје за немачке мањине у Југославији. У питању су биле пушке и аутоматска оруђа, која су се преносила растављена. Пренос се вршио бродовима чији су власници били Немци – југословенски држављани. Сматрало се да је центар те акције Апатин.⁸² Децембра 1940. је председник Културбунда др Сеп Јанко поново тражио оружје преко VOMI, под изговором да власти у Дунавској бановини нису извршавале указе премијера Драгише Цветковића те да су формирана четири батаљона четника, који нису били под владином контролом. Он је тражио 1.000 пушака, 300 аутоматских пиштоља и понеки мираљез за наоружавање функционера Културбунда. Препорука SS била је да се југословенским Фолксдојчерима испоручи наоружање, али стране производње, да се Трећи Рајх не би компромитовао. Како су тада били актуелни преговори са Југославијом о приступању Тројном пакту немачко Министарство спољних послова заузело је одбојан став, пошто је по њима наоружавање Фолксдојчера имало смисла само у случају да им је претило физичко уништење. Министарство спољних послова упозорило је Културбунд да би наоружавање Немаца изазвало велико узнемирење код југословенских власти, будући да су југословенске војне власти већ располагале информацијама о појединим случајевима набавке оружја.⁸³ У децембру 1940. и јануару 1941. локални Немци почели су ипак са формирањем полувојних организација типа јуришних одреда за заштиту сопствених насеља у случају ескалације конфликта.⁸⁴ Војничко организовање локалних Немаца изазивало је узнемиреност код југословенских цивилних и војних власти, као и код становништва. У фебруару је из Штаба IV армијске области јављено да је под видом курса за обуку из пољопривреде у селу Сарваш код Осијека одржан курс за младиће немачке националности на коме је учествовало њих 53 из Сарваша, Барање и других околних места. Организација курса била је спроведена на војничкој основи. Ујутру је извршено постројавање, предаја рапорта, поздрав са „Хајл Хитлер“, затим гим-

⁸² ВА, П-17, К-36, Ф-4, р.б.38; Штаб Дунавске дивизијске области – Гарнизонару Земунске гарнизонске управе, Пов.Ђ.Об.бр.61137 од 14. новембра 1940. године. Рад немачке мањине у Славонији и кријумчарење оружја за њих.

⁸³ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 252–253.

⁸⁴ Л. де Йонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, 346.

настика, војничка обука итд.⁸⁵ Све више су јачале сумње и на припрему субверзивне делатности међу припадницима немачке мањине. Тако је 13. марта 1941. из Команде Жандармерије упозорено Министарство Војске и Морнарице да се у немачким селима Оџачког среза стварају ратне ћелије од три члана са револуционарним задатком у случају сукоба између Југославије и Трећег Рајха. Према наводима Команде Жандармерије биле су образоване и женске тројке са тачно одређеним задацима у случају сукоба.⁸⁶ Немачка мањина у Југославији активно је употребљена као „пета колона“, тек након пуча од 27. марта 1941. године. Тада је руковођење њоме прешло искључиво на Абвер.⁸⁷ Наиме, након Хитлерове одлуке да нападне Југославију начелник штаба Врховне команде Вермахта одобрио је да се немачко оружје убади у Југославију преко југословенско-мађарско-румунске границе. Абвер је о томе склопио споразум са мађарским и румунским војним властима. Канал за убацивање оружја је ишао преко Темишвара. Крајем марта су те пошиљке оружја почеле да се пребацују уз асистенцију и обезбеђење мађарских и румунских граничара. Групе организације „Јупитер“ су пред немачки напад на Југославију код Жомбоља прешле југословенско-румунску границу, поделиле оружје Фолксдојчерима и извршили мање саботаже у чему су им се прикључили и локални Немци.⁸⁸ У исто време тајне радио станице Фолксдојчера у Београду, Новом Саду, Вршцу, Загребу, Марибору и другим местима непрекидно су обавештавале тих дана центар Абвера у Бечу о свим важнијим збивањима у вези са мерама које је предузимало руководство југословенске војске. Путем ових радиостаница јављано је и које објекте треба бомбардовати и у која места треба бацити оружје за припаднике „Организације Јупитер“.⁸⁹

⁸⁵ ВА, П-17, К-11, Ф-5, р.6.25. Штаб IV армијске области, Генералштаб – Начелнику Главног генералштаба, Друго обавештајно одељење, Пов.Б.Об.Бр. 399 од 21. фебруара 1941. године. Курс из војне обуке немачких младића из с. Сарваш, среза Осијечког.

⁸⁶ ВА, П-17, К-11, Ф-5, р.6.30; Команда Жандармерије – министру Војске и Морнарица (Генералштабно одељење), Пов.Ј.Б.Бр. 1132 од 13. марта 1941. године.

⁸⁷ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 291 - 292.

⁸⁸ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 253.

⁸⁹ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, 25.

Ипак мере које су спроводиле југословенске војне власти допринеле су томе да се југословенска војска, барем када је мањинско становништво у питању, у доброј мери ослободи од веће опасности од субверзивне делатности. Тако на пример инструкција Хитлера да се југословенски Немци скривају од мобилизације у југословенску војску „пошто би у противном случају могло доћи до тога да многи од њих буду случајно убијени у борби“⁹⁰ углавном није имала ефекта, пошто је велики број Фолксдојчера већ био мобилисан током делимичне мобилизације коју су претходних месеци спроводиле југословенске војне власти. Тако је у Банату и Бачкој било мобилисано око 70% војноспособних Фолксдојчера, а у Срему њих 90%.⁹¹ Такође, број припадника немачке националне мањине међу активним и резервним официрима југословенске војске пред сам рат био је изузетно мали. Пошто се радило о лицима углавном у нижим чиновима (нарочито када се радило о резервним официрима) који су у најбољем случају могли командовати само нижим основним тактичким јединицама (вод и чета), чак и у случају да су били непријатељски расположени према југословенској војсци они нису могли много утицати на њену борбену готовост. На руку југословенским војним властима ишла је и званична политика Трећег Рајха према Фолксдојчерима, чије је Министарство спољних послова готово до самог напада Вермахта на Југославију, водило умерену и суздржану политику о том питању. Његова улога била је да обузда усијане фолксдојчерске главе, које су својим непромишљеним акцијама могле да покваре у основи добре односе на привредном плану, за које је Берлин првенствено био заинтересован.⁹²

Када је рат међутим почео, активности Фолксдојчера које је усмеравао Абвер углавном су се сводиле на обавештавање и разоружавање већ деморалисаних јединица југословенске војске и на запоседање важних војних објеката, како би их неоштећене предали немачким оружаним снагама. Према свакако претераним подацима Јохана Вишта априла 1941. чланови немачких грађанских стража само на територији Бачке и Барање разоружали су око 90.000 југословенских војника. У многим местима као на при-

⁹⁰ Л. де Ђонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, 349.

⁹¹ Р. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, 25.

⁹² Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, 386 - 388.

мер у Петровграду (Зрењанин) наоружани Фолксдојчери сукобили су се са јединицама југословенске војске, док су у многим деловима Дунавске бановине преузели власт и пре доласка јединица Вермахта. У Осијеку су наоружани Фолксдојчери напали и заузели главну пошту и спречили уништење мостова на Драви, док су у Вуковару, Руми, Бешки, Инђији, Новој Пазови и Бежанији наоружани одреди немачких маншафта нападали југословенске јединице из позадине.⁹³ Једна од највећих акција Фолксдојчера било је заузеће Земунског аеродрома ујутро 12. априла 1941. године. Војни аеродром је заузет са неоштећеним авионима, хангарима и цистернама за бензин. Том акцијом су југословенски пилоти били онемогућени да узлећу на борбене задатке, док су пилоти који су се у тренутку напада налазили у ваздуху, одмах по спуштању били заробљавани.⁹⁴ До акције је дошло по налогу Рајхсмаршала Хермана Геринга по коме је требало да се разори 60 авиона типа *Messerschmidt 109* на аеродромима Земун и Загреб. Акцију је требало је извести још пре отпочињања ратних дејстава.⁹⁵ Она је међутим успела тек када се југословенска војска већ увелико нашла у русулу и када је са територије северно од Саве и Дунава већ био повучен највећи део оперативних јединица њене I армије, а јединице Вермахта се налазиле пред Земунем. Ове акције предузимане су тек онда када је процењено да неће бити веће опасности од сукоба са југословенском војском. Смањеном обиму ових активности свакако је допринела и претходна мобилизација великог броја обвезника немачке националности у Југословенску војску. Стога се можемо сложити са закључком др Зорана Јањетовића по коме, иако су допринели југословенском сло-му, допринос Фолксдојчера био је далеко од тога да буде одлучујући.⁹⁶

⁹³ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 265.

⁹⁴ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd, 1991, 26.

⁹⁵ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 694–695.

⁹⁶ З. Јањетовић, "Националне мањине као изговор за агресију нацистичке Немачке и њених савезница на Краљевину Југославију 1941. године", 350.

Закључак

У периоду између два светска рата, немачка национална мањина у Краљевини СХС/Југославији чинила је око 3,5% од укупне популације. С обзиром на чињеницу да се југословенска држава није граничила са Немачком све до 1938. године, ова мањина, изузев у Словенији сматрала се поузданом. То се видело и из чињенице да је у односу на остале не – словенске мањине, не рачунајући Јевреје, проценат резервних официра из редова немачке националне заједнице у југословенској војсци био два пута већи. Након аншлуса Аустрије и окончања Судетске кризе, југословенске војне власти показивале су све веће неповерење према домаћим Немцима. Са избијањем рата југословенски војни врх донео је низ мера усмерених на сузбијање потенцијалног субверзивног рада припадника "непријатељских" мањина међу којима се на првом месту нашла немачка. Ове мере биле су усмерене на регрутацију припадника мањина у неборачке јединице, њихово процентуално мање учешће у борачким јединицама, постављање на мање поверљиве и одговорне дужности и томе слично. Употреба немачке мањине за субверзивну делатност од стране Трећег рајха није била толико изражена као што се обично мисли. Југословенима је у вези с тим ишла на руку чињеница да Трећи рајх није био заинтересован да квари односе са Југославијом на мањинском питању због њеног економског значаја за немачку ратну привреду. Организован агентурни рад са на широј основи са припадницима немачке мањине отпочео је тек последњих месеци 1940. године, да би активно деловање претходно изграђене организације отпочело тек након извођења пуча од 27. марта 1941. године. И поред изузетно добро организованог рада Абвера, пре свега захваљујући претходно спроведеним мерама југословенских војних власти, субверзивни рад немачке мањине са којим се рачунало у југословенском Главном генералштабу није ни у ком случају био један од главних фактора брзог пораза југословенске војске у краткотрајном Априлском рату. Од много већег значаја биле су акције Абвера у вези са масовним субверзивним деловањем усташа и доброг дела хрватског становништва против којег се нису могле спроводити активне мере из политичких обзира.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив, Београд, Пописник 17

Bundes Aarch, Militär Archiv, Freiburg im Breisgau

Politisches Archive des Auswärtigen Amtes, Berlin

Објављени извори

Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, I, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, II (1930 – 1938), priredio Živko Avramovski, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1986.

Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf: Bundesminister für Vertriebene, 1961.

Закон о устројству Војске и Морнарице, Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1923.

Литература

Bešlin, Branko. „Nemci u Vojvodini 1918–1941“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1999), 207 – 239.

Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Bjelajac, Mile. *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*. Beograd: Udruženje za duštvenu istoriju, 1999.

Bjelajac, Mile. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.

де Йонг, Луис. *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1958.

Денда, Далибор. *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Нови Сад: Матица српска, 2019.

Денда, Далибор. „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941.“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2010), 20–40.

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, II. Београд: Стубови културе, 1996.

Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

Janjetović, Zoran. *Nemci u Vojvodini*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

Janjetović, Zoran. „Односи Срба и Немача у Војводини (XVII–XX век)“, *Tokovi istorije*, 1–2 (1996), 55–70.

Janjetović, Zoran. „О нацификацији војвођанских Шваба“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1999), 240–260.

Janjetović, Zoran. „Духовни профил војвођанских Шваба“, *Tokovi istorije*, 1–2 (2000), 55–67.

Јањетовић, Зоран. "Националне мањине као изговор за агресију нацистичке Немачке и њених савезница на Краљевину Југославију 1941. године", *80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и страдања града Крагујевца: нови помаци или ревизија историје*, ур. Димитар Тасић, Лела Вујошевић. Крагујевац: Центар за научноистраживачки рад САНУ Универзитета у Крагујевцу, Београд: Институт за новију историју Србије, 2021, 341–359.

Nemačka obaveštajna služba, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji). Beograd: Uprava državne bezbednosti, 1955.

Popović, Uglješa. *Deseti po redu – tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*. Beograd: izdanje autora, 1976.

Suppan, Arnold. *Hitler–Beneš–Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. 3 Bde. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.

Kačavenda, Petar. *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991.

Крчмар, Филип. „Изградња идентитета Подунавских Шваба у Војводини 1918–1933“, *Култура сећања на војвођанском простору* – тематски зборник, ур. Момир Самарцић. Нови Сад: Филозофски факултет, 2017, 137–197.

Мићић, Срђан. *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*. Београд: Службени гласник, 2010.

Nemačka obaveštajna služba, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji). Beograd: Uprava državne bezbednosti, 1955.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 1. Beograd: Narodna knjiga, Ljubljana: Partizanska knjiga, Titograd: Pobjeda, 1984.

Tešić, Dragan. „Војска Кралевине Југославије и националне мањине у годинама уочи другог светског рата“, *Istorija 20. veka*, 2 (1996), 75–91.

Colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow
Strategy Research Institute, Belgrade
e-mail: dalibor.denda@mod.gov.rs

THE YUGOSLAV ARMY AND THE GERMAN NATIONAL MINORITY (1918 – 1941)

(Summary)

During the interwar period Kingdom of SCS/Yugoslavia was inhabited with some 500.000 members of German national minority. Up to 1938 they were considered as loyal subjects of Yugoslav Kingdom. Having in mind the previous experience regarding the subversions of minority elements in Czechoslovakia, Yugoslav General Staff changed its attitudes towards local Germans. After the WWII broke up in Europe, Yugoslav military authorities implemented measures with the aim to paralyze potential subversive activities of German minority in case of war. German Military Intelligence (Abwehr) started to act actively with the local Germans from the late 1940, but they activate subversive organization just after the Coup d'Etat in Belgrade on March 27th 1941. Previously implemented measures of Yugoslav High Command gave the result during the short April war in 1941. Thanks to them the subversive activities of German minority were not the crucial reasons that contributed to hasty Yugoslav defeat.

KEY WORDS: *Yugoslavia, army, German national minority, interwar period, April war 1941.*

355:929 Дерок Ј.
94(497.11)"1941"

Оригиналан научни рад
Примљен: 10. јун 2021.
Прихваћен: 22. септембар 2021.

Др Немања Девих, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
е-mail: nemanjadevic4@gmail.com

КАПЕТАН ЈОВАН ДЕРОК (1912-1941), БИОГРАФИЈА

АПСТРАКТ: Капетан Јован Дерок представља једну од истакнутих личности устаничког покрета (војно-четничких одреда) у Србији 1941, како током ослободилачке борбе тако и у првим данима грађанског рата. Његово име помиње се у сећањима великог броја мемоариста, пре свега оних који су учествовали на кључном ратишту српског устанка око Краљева. Овај рад представља покушај да се његова биографија сачини на основу архивске грађе и других до сада непознатих историјских извора: његовог официјерског досијеа, емигрантске грађе, документације Специјалне полиције, грађе из локалних архивских и музејских збирки. Биографија Јована Дерока уједно говори о предратној грађанској елити и њеним поделама из 1941, окупацији и отпору, грађанском рату и његовим првим жртвама. У фокусу истраживања су лето и јесен 1941. и кључни догађаји у којима је капетан Дерок узео учешћа, због чега је око његовог имена настала својеврсна ратна легенда.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: немачка окупација, устанак, грађански рат, 1941, Краљево, Југословенска војска, четници, партизани

Увод: породица Дерок(о) и Јован Дерок пре 1941.

Од времена Плутарха, преко средњовековних житија, све до савремених мултидисциплинарних „историја у јединици“, *историјска биографија* прешла је дуг развојни процес и несумњиво остала важан историографски метод.¹ Кроз стављање једне историјске личности у фокус истраживања, модерна биографија највећи научни допринос даје у погледу извођења закључака о општим тенденцијама у једној држави и друштву. Тиме се кроз студије случаја појединачних личности даје прилог проучавању целовите друштвене, економске и политичке ситуације у оквиру одређене историјске епохе.² У случају нашег истраживања, покушај осветљавања значаја и улоге породице Дерок(о) у српској историји наводи нас неминовно и на анализу сложених процеса крајем XIX и почетком XX века, вредновање доминантних идеја и заблуда елита и друштва Краљевине Југославије, дела њихових савременика и средине у којој су оставили трага, пре свега у периоду Другог светског рата у Југославији. Тако, животна прича Јована Дерока и његове породице не може представљати тек микроисторију или једну засебну биографију – већ прилог за реконструкцију једног бурног историјског периода српске историје.³

Први подаци о породици Дероко (Derocco) датирају из XVIII века и везују се за њихово пресељење из Венеције у Дубровник. До њиховог везивања за Београд дошло је 1850, када је професор начертанија и краснописа Јован Дероко започео каријеру предавача на Лицеју. Радило се о периоду досељавања већег броја странаца у Кнежевину/Краљевину Србију и њиховог професионалног остваривања у њеној престоници; поред породица Леко, Вајферт, Винавер, Штурм и многих других, и породица Дероко се трајно везала за нову средину.⁴ Недуго по доласку, запослењу и добијању држав-

¹ Nigel Hamilton, *Biography: A Brief History* (Cambridge: Harvard University Press, 2007), 1–5.

² Prue Chamberlayne, Joanna Bornat, Tom Wengraf, *The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative issues and examples* (London: Routledge, 2000), 33–52; B. Possing, „Biography: Historical“, *Scientific paper*, Copenhagen 2008, 1–13.

³ Милош Тимотијевић, Звонко Вучковић, *Ратна биографија (1941–1944), расправа о проблемима прошлости и садашњости* (Београд: Службени гласник, 2015), 25–28.

⁴ Рајко Голубовић, *Родослов породице Дероко* (Београд: издање аутора, 2004), 3–8.

љанства, Јован Дероко је примио и православну веру и за славу узео Светог Марка. У браку са Катариниом Вуковић оставио је бројно потомство, од чега нам пажњу привлачи судбина њиховог сина Владислава Дерока (1871–1944), српског официра и војног дипломате. Пре свега, он и његов брат Никола (потоњи генерал и војни писац), а након једног скраћивања у службеним документима, званично мењају презиме у Дерок. Тако ће једна грана породице у Београду задржати презиме Дероко (међу њима касније и архитекта Александар Дероко), док ће потомци ова два официра такође наставити презиме Дерок – због чега ће касније често долазити до забуна и грешака у идентификацији.⁵ Друга важна чињеница из биографије Владислава Дерока везана је за његов породични живот, будући да је оженио Наталију, кћи др Владана Ђорђевића, српског политичара и државника, а једно време и председника Министарског савета Краљевине Србије.⁶ Интересантно је да је породица Дерок важила за лојалну и блиску династији Обреновића, али да су своју каријеру и друштвени успон наставили и касније под Карађорђевићима. Као члан комисије за пријем оружја при министарству војном, Владислав Дерок је 1907–1912. у два наврата дуже, практично годинама, боравио у Француској. Ту му се родио и најстарији син Јован, док ће у наредним годинама добити и кћи Јоланду и сина Милана.⁷

Јован Дерок се родио 20. априла 1912. у Крезу у Француској. Потом се селио са породицом, за потребама очеве војне службе. Према службеним подацима из његовог персоналног војног досијеа, основну школу и два разреда лицеја завршио је у Француској, а потом шест разреда реалке у Љубљани – у слободној и увећаној отаџбини. Потом се одлучио да школовање настави кроз упис војне академије у Београду.⁸ Победнички дух српског војника из Првог светског рата, али и породичне традиције (поред оца и стрица,

⁵ Milan Derok, *By the Pen, Sword and Dagger: biography of Captain Derok, a Leader of the 1941 Uprising in German occupied Serbia* (Paris: Marie Renee Morin, 1997), 12–16.

⁶ Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 305, 309.

⁷ Р. Голубовић, *н. д.*, 23–27.

⁸ Војни архив (даље: ВА), Досијеи персоналних података официра Југословенске војске (даље: ДПП), К-148/542.

Јован Дерок је пред собом имао и слику ујака-официра, Милана Ђорђевића, ослободиоца и првог управитеља Дубровника 1918)⁹ без сумње су утицали на избор животног позива шеснаестогодишњег младића. Од 1928. до 1931. похађао је 56. класу Ниже школе војне академије у Београду; било је то потпуно ново окружење за Србина-космополиту који никада није живео у Србији, чији је први језик био француски, а писмо латинично – и који није делио много заједничких елемената идентитета са својим вршњацима из Шумадије или Старе Србије. Исту класу похађао је већи број потоњих официра ЈВуО, међу којима и Вучко Игњатовић, Иван Ружић, Милић Раусављевић, Божидар Миладиновић, Душан Радовић Кондор. Завршио је као један од најбоље ранжираних (13. у класи) питомаца по свим параметрима.¹⁰ Његово школовање поклопило се са зенитом политичке кризе и заостравањем националних односа у Југославији, која је окончана Шестојануарском диктатуром из 1929, децентрализацијом земље и њеном поделом на бановине, те избором владе на челу са генералом Петром Живковићем и доношењем октроисаног устава 1931. године. Исте године и Јован Дерок је произведен у чин артиљеријског потпоручника Југословенске војске, а за место службе одређен му је Загреб, где ће се налазити на дужности водника 4. батерије 30. артиљеријског пука „краљевића Томислава“.¹¹

Напредовао је уобичајеном динамиком, са унапређењима на четири године: 1. октобра 1935. унапређен је у чин поручника, а 1. октобра 1939. у чин капетана II класе. У међувремену, током 1934. на Превлаци је завршио курс за гађање ваздухопловних циљева. Потом га 1934–1936. налазимо и на дужности водника у 4. противаеропланском дивизиону. Од 1936. до 1938. са успехом је завршио и Вишу школу војне академије, да би се током 1939. на неколико месеци нашао на служби у Главном ђенералштабу. Наредних годину дана провео је као водник у 5. противавионском дивизиону у Краљеву, при чему је након активирања јединица због ратних збивања у Европи обављао више командних дужности, од водника до командира батерије. За успехе у служби је 1933.

⁹ С. Рајић, *н. д.*, 314–316.

¹⁰ *Службени војни лист* (СВЛ), 1931. година, 1735.

¹¹ ВА, ДПП, К-148/542.

одликован златном медаљом за ревносну службу, а 1940. медаљом за војничке врлине.¹²

Могло би се рећи да је управо 1940. година представљала прекретницу у каријери Јована Дерока. У 28. години живота и напону животне снаге, млади официр после неколико публицистичких текстова објављује и књигу, у којој подвлачи значај четничких јединица и герилског отпора у случају немачког напада. Књига *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918. године* објављена је у највећем успону нацистичке Немачке и непосредно након њеног заузимања Француске и у том смислу је била врло актуелна.¹³ У пет поглавља, на нешто мање од 120 страна, Дерок даје слику важних догађаја током Великог рата у Србији, где долазе до изражаја не само његова војна знања, већ и врло питака стил.¹⁴ Историографски део ове књиге није толико значајан колико њена актуелност у предвечерје новог рата, коју се ни аутор није устручавао да порекне. „Ако упоредимо догађаје с онима који су претходили кобној 1914, видимо да су веома слични“, пише Дерок.¹⁵ Он је сматрао да је Топлички устанак био преурањен и да се као таква акција српских герилаца може различито вредновати, али да је подвиг устаника био непорецив: „Налазим да је ово било дело великог броја храбрих људи, дело читавог народа, који је више волео смрт него ропство и мучење. (...) Такви су били четници, који су с песмом умирали, стављајући своје животе на жртвеник слободне отаџбине.“¹⁶ У закључцима су преовладали свест о близини новог рата, те оптимизам младог официра и његова идеја о примени герилског отпора и у плановима одбране земље. Скретао је пажњу на „тајанствену снагу четничког ратовања“, али и слободарство читавог српског народа, на које се треба ослањати у идејама о отпору. Цитирајући Његоша, завршио је књигу драматичним речима усмереним ка будућности: „Име нам је остало неокаљано и чисто, остало је онако како је било пре Косова, како је било на Косову, и како је остало после њега. А ако буде требало, поново ће

¹² Исто.

¹³ М. Derok, *n. d.*, 92.

¹⁴ Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917* (Нови Сад: Прометеј, 2017), 99.

¹⁵ Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918. године* (Београд: Просвета, 1940), 116.

¹⁶ Исто, 114.

бити такво. Жилав је наш народ у усташању.¹⁷ Ове идеје капетана Дерока заиста су одударале по смелости и иновативности, али нису сачувани подаци о реакцијама које су изазвале.

Баш у то време рат се увелико приближавао и југословенским границама. После мартовског пуча 1941. постало је јасно да је отпочињање сукоба само питање времена. По ратном распореду, капетан Дерок је био одређен за командира 10. батерије 10. артиљеријског пука Босанске дивизије. Добивши распоред у Тузли где се јединица мобилисала, на дужност се јавио 2. априла.¹⁸ Након 6. априла и званичног отпочињања рата, Дерокова јединица је кренула на концентрацијску просторију у реону Винковаца. Због наступајућих околности, услед немачког брзог напредовања и побуна хрватских војника у више гарнизона, ове снаге Југословенске војске нису ни стигле на одређену позицију; заустављени су недуго по преласку Саве и наређен им је повратак назад.¹⁹ Тада долази до сусрета ове јединице са снагама под командом пуковника Драгољуба Драже Михаиловића код Брчког (где је успостављена линија одбране), за који би се могло рећи да је за капетана Дерока био судбински. Опис ноћи 11/12. априла 1941. оставио је сведок, капетан Миодраг Вуковић: „Дража је до поноћи лично прихватио јединице које су пролазиле преко моста и одмах их је распоређивао. Мене је пробудио тачно у поноћ, рекавши ми када наиђе нека комплетна јединица да га одмах пробудим јер му је потребна за борбу. Око три сата ујутру наишао је један артиљеријски дивизион са топовима и карама у потпуном реду. На челу дивизиона млади артиљеријски капетан Јован Дероко кога сам добро познавао. Пробудих одмах пуковника Михаиловића. Он устаде, изађе и рукова се са капетаном Дероком. Честитао је капетану на уредном повлачењу и довођењу јединице и упитао га како је успео у овом општем расулу. Капетан Дероко му је одговорио: 'Врло лако. Завео сам строгу дисциплину и успео сам да доведем скоро цео дивизион. Хрвате који су напустили батерије, заменио сам Србима'. Пуковник Михаиловић је наредио капетану Дероку да распореди своје батерије позади моста и да ујутру отвори ватру на Гуњу, удаљену

¹⁷ Исто, 117.

¹⁸ Milan Derok, *n. d.*, 116–117.

¹⁹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, knjiga 2 (Beograd: Partizanska knjiga, 1984), 349, 364.

5 до 6 километара од Брчког коју су усташе заузеле и успоставиле власт.²⁰ То је и једино што се са сигурношћу може рећи о учешћу капетана Дерока у Априлском рату 1941. године; на основу ове епизоде може се закључити да је своју војничку дужност извршавао прецизно и храбро. По породичном сећању, након Априлског рата он се на кратко појавио у Београду, да би потом отишао у непознатом правцу. У то време његови отац и брат водили су се као нестали – били су заробљени од окупационих снага и потом одведени у заробљеничке логоре у Немачкој.²¹

Одисеја Јована Дерока се наставила и након капитулације војног врха и окупације земље. За реконструкцију његовог кретања 1941. важни су и записи поручника Звонка Вучковића, који пише да га је почетком маја затекао у Херцег Новом, на територији коју су окупирале италијанске снаге. Дерок је тада био у друштву неколицине официра и националних првака који су планирали да продуже отпор окупатору и који су наду полагали у снаге око пуковника Михаиловића, за које се пронео глас да воде борбе у Босни. Последњи пут Дерок и Вучковић срели су се крај манастира Савина, где му је овај поверио своје амбициозне замисли да уз италијанске лажне исправе пређе из Боке у Италију, а оданде у Француску, где би преко Пиринеја могао да се домогне Мадрида или Лисабона – и ту успостави контакт са савезницима или неким органом југословенске владе у избеглиштву. Каснији развој догађаја показао је да му то није пошло за руком: на француско-италијанској граници (код Вентимиље) Дерока су заробили карабињери, али је он ипак успео да им једног момента измакне и некако се пробије у Србију.²²

Капетан Јован Дерок у догађајима од отпора до грађанског рата

За период 1939–1941. мало је архивских извора на основу којих би се могла реконструисати биографија Јована Дерока.

²⁰ Миодраг Вуковић, „Са пуковником Дражом Михаиловићем од 06. до 14. априла 1941.“, *Гласник СИКД Његош*, св. 34 (1975), 43.

²¹ М. Derok, *n. d.*, 118–119.

²² Звонимир Вучковић, *Од отпора до грађанског рата* (Лондон: Наше дело, 1984), 59–60, 107.

Празнине попуњавају бројна сведочења сведока и савременика, који су се са овим официром сретали од Априлског рата до првих устаничких дана. Сведок његовог кретања у лето 1941. био је поручник Јакша Ђелевић. Према његовим записима, Дерок, поручник Станоје Летица и он окупили су се најпре у стану капетана Серафима Неготинца, у то време заменика команданта војне организације Равногорског покрета у Београду који је био и задужен за сакупљање људства и њихово слање на Равну гору.²³ Пошто су се упознали са циљевима покрета и укључили у његове активности у Београду, почетком септембра сва тројица официра упућени су на терен. „За сваког од нас, на једној шеснаестини табака, било је откуцано: име и презиме, чин, и примедба: 'упућује се на теренски рад.' (...) морали смо научити напамет правац кретања и успутне станице, с именима водича. Требало је да се користимо возом до најдаље могуће тачке. Саветовано нам је да оружје не носимо“, сведочи Ђелевић. Сва тројица путовали су возом до Краљева, где се Дерок издвојио, а њих двојица наставили пут Равне горе.²⁴

Није јасно када је Дерок стигао на Равну гору и срео се са Михаиловићем први пут након Априлског рата. У прво време био је укључен у штабске активности, да би се у септембру појавио и као иследник на суђењу једном немачком шпијуну.²⁵ Његова необична појава, достојанствено држање и чудно презиме код многих његових сабораца створили су утисак да се радило о Словенцу. Брзо је стекао наклоност пуковника Михаиловића, који га је већ истог месеца послао на терен и одредио му командну дужност. Ипак, та одлука у Михаиловићевом окружењу није наишла на једногласну подршку. Јакша Ђелевић се у својим мемоарима осврнуо и на те догађаје и атмосферу која је владала на Равној гори: „Ја сам га први пут видео у Београду за време конспиративног рада. Достојанственог изгледа, бледуњав, лепих манира и доста тих у говору, одавао је правог џентлмена. Имао сам утисак да су многи могли да

²³ Раде Ристановић, *Београдски равногорци. Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет у окупираном Београду 1941-1944*, (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 91.

²⁴ *Књига о Дражи*, књига 1, приредили Радоје и Живан Кнежевић (Виндзор: Српска народна одбрана, 1956), 179.

²⁵ *Први Дражин ађутант Јакша В. Ђелевић*, приредила Биљана Ђелевић (Виндзор: издање писца, 1994), 70, 109.

га надговоре и јачином гласа подвлаче своје аргументе, али то њему није сметало да сачека и мирно изнесе своје мишљење. У томе је умео бити упоран, а да никог не увреди. (...) Била је то велика вест и изненађење кад је Дероко био одређен да прими команду четничког одреда око Краљева, јер се то сматрало као велики и одговоран положај, а он је тек недавно дошао из Београда. Рецимо да је било и мало љубоморе, јер, сећам се, неко је од официра протурио причу о Дероку, како је он као 'девојка', 'мамин син' и да му је тешко било да води батерију, а како ће тек водити народ где још нема дисциплине ни касарни и да је тешко да ће га одреди прихватити као команданта. Другим речима, зашто Дероко а не ја...²⁶

Прва командна дужност капетана Дерока, заправо, била је везана за подручје Чачка. У периоду зенита устанка против окупатора и сарадње војно-четничких и партизанских одреда (проистеклог након првог сусрета и преговора пуковника Михаиловића и Јосипа Броза Тита), он је био задужен за координацију одреда и вођење операција око овог града. Сви околни градови већ су дејствима устаничких одреда били ослобођени. План за напад на Чачак постигнут је последњег дана септембра у Мрчајевцима, а као ударна снага предвиђен је Јелички војно-четнички одред под командом поручника Јована Бојовића, уз помоћ Чачанског НОП одреда. Након извршене мобилизације, за учешће у акцијама било је предвиђено око 2.000 устаника.²⁷ Изјутра 1. октобра 1941. регистровано је неколико сукоба на прилазима Чачку, али су се немачке снаге у оквиру стратегије прегруписавања већ налазиле у повлачењу. У град су победоносно умарширали најпре војно-четнички одреди, а неколико сати после њих и партизани који су се налазили у залеђу града. Дочек ослободилаца у граду под Јелицом био је свечан – чинило се као да ће у њему вековати.²⁸

Одјек ослобођења Чачка као последње урбане средине на путу према Краљеву (у западној Србији у то време остало је окупирано само Ваљево које се налазило под опсадом) био је велики и могло би се рећи да је улио значајно самопоуздање у устаничким

²⁶ Исто, 109.

²⁷ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1 (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 116.

²⁸ Немања Девић, *За партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941–1944*. (Београд: Службени гласник, 2021), 236–237.

редовима. У оквиру војног плена, посебно је било значајно проналажење четири топа система *Шнајдер* из 1912, видно оштећених будући да су им недостајале нишанске справе. Међутим, већ после неколико дана били су оправљени и као важно ојачање устаницима упућени на краљевачко бојиште. Дероково везивање за те топове у наставку рата показало се као судбинско.²⁹ У наредним данима преостало је да нове власти у граду реше сва отворена питања, пре свега око поделе ратног плена, разграничења у дељењу власти, снабдевања и кључних проблема за живот становништва. Као представници војних команди два покрета одређени су испред равногораца Јован Дерок и испред партизана Ратко Митровић, политички комесар Чачанског одреда. У сећањима савременика обојица су означени као умеренији припадници ових двају идеолошких групација. Већ тада, међутим, долазило је до првих искри несллагања и појединачних инцидената између четника и партизана, па су у граду установљене две засебне команде.³⁰ Недуго затим, капетан Дерок упућен је на терен Краљева.

Као предодређен да смирује страсти међу подељеним устаницима, али и да се нађе на свим кључним местима ослободилачке борбе, Дерок је тих дана (прва недеља октобра) ушао у заједнички оперативни штаб за опсаду Краљева. „Опаљеног лика (ваљда због тога што је цело лето провео напољу) и не баш тако глатко избријан – разумљиво. Није никада носио браду. Имао је неки пругасто-плави капут. Чакшире од шајка, шумадиског кроја. Гојзерице и сељачке вунене чарапе – невезене. Шајкача са артилериском кокардом. Кошуља ни бела ни жута. (...) Наш сељак је, ипак, волео да види како кроз његово село пролази млад официр у пуној униформи. Вероватно због тога Јован је носио своју униформу – али никада у акцији“, описује га савременик.³¹ Штаб који је објединио све одреде партизана и четника на том простору чинили су мајор Радослав Ђурић и капетан Дерок са стране четника и Момчило Радосављевић и Ратко Митровић као представници партизана. Са

²⁹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, књига 1 (Чачак: Народни музеј, 2002), 234.

³⁰ Исто, 201–210.

³¹ Приватна архива Миломира Коларевића (Лондон), *Сећања на Јована Дерока*, у поседу аутора, документација уступљена добротом г. Радомира Коларевића из Краљева.

војним знањима и искуствима герилске борбе, официри су суштински руководили војним припремама: Ђурић је заузимао позицију команданта, а Дерок његовог начелника штаба.³² Политички, клима је била повољнија него у Чачку, па је и командант Краљевачког НОП одреда Павле Јакшић у сећањима оставио белешку да је у заједничком штабу и средином октобра „владала крајње пријатељска борбена атмосфера“.³³

За Немце је, као привредно средиште у долини Ибра и место рачвања путева и пруга (са железничком артеријом Београд–Краљево–Ниш–Солун), Краљево са околином било циљ од прворазредног значаја и из стана опуномоћеног главно-командујућег генерала Франца Бемеа наређена је одсудна одбрана града. Наређење подређенима било је кратко и јасно: „Краљево се мора безусловно одржати“.³⁴ Према подацима К. Николића, у утврђеном граду се тада од немачких снага налазио штаб 749. пешадијског пука с једним батаљоном; 6. и 7. чета 2. батаљона 737. пешадијског пука; 670. артиљеријски дивизион; 522. одељење минера из 714. дивизије, као и снаге које су се повукле из Ужица, Пожеге и Чачка. Уз то, биле су ојачане и ескадрилом авиона на градском аеродрому.³⁵

Интензивнији сукоби око Краљева регистровани су већ 4. октобра.³⁶ Према сећању учесника борби, капетан Јован Дерок је у овим догађајима имао истакнуту улогу, не само кроз командне ду-

³² *Књига о Дражи*, књига 1, 136; К. Николић, *н. д.*, 145.

³³ Pavle Jakšić, *Nad uspomutama* (Београд: Rad, 1990), 159.

³⁴ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (даље: Зборник НОР), XII-1 (Београд: Војноисторијски институт, 1977), 546.

³⁵ К. Николић, *н. д.*, 145.

³⁶ О новим научним погледима о борбама око Краљева више код: *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, ур. Коча Јончић (Београд: Народна књига, Краљево: Историјски архив, 1985); Милош Тимотијевић: „‘Храбри’ партизани и ‘зли’ четници. Историографија Чачка о опсади Краљева 1941. године“, у: *Краљево октобра 1941. године*, ур. Драган Драшковић (Краљево: Народни музеј, 2003); Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1 (Београд: Завод за уџбенике, 2014); Драган Драшковић, Силвија Крејаковић: *Краљевачки октобар 1941* (Краљево: Народни музеј, 2011); Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2013).

жности у оперативном штабу, већ и кроз непосредне акције које је предводио. Капетан Миломир Коларевић, учесник борби и касније командант Златиборског корпуса ЈВуО, у својим сећањима назива га „душом опсаде“. У више наврата укопчавао се у немачке телефонске везе и на немачком језику успевао да непријатеље наведе на криви траг; саставио је и раширио и летак „Хитлерове слуге“ на немачком језику којим је команда опсаде, помало наивно, рачунала да ће окупационе снаге навести на предају.³⁷ У три наврата лично је са својим војницима вршио упаде у град, али је надмоћним снагама одбране био натеран у повлачење. Тада настаје и ратна легенда о Јовану Дероку, о чему сведочи више његових сабораца и савременика.

По Јакши Ђелевићу, непосредно после његовог примања командне дужности и одласка на терен, „почеле (су) да стижу незваничне приче, преко курира или других са терена око Краљева, о чудима које Дероко лично тамо ствара, како разоружава Немце и да њима и само име Дероко утерује страх у кости. (...) Као што само у народу може бити, људи су заволели свог команданта и већ почели плести легенде о њему.“ Ипак, све извештаје команди на Равној гори подносио је скромно и самокритично.³⁸ „О мом пријатељу Јовану Дероку, који је у опсади Краљева вршио све могуће дужности, од начелника штаба до нишанције на топу и вође тројке, често су до нас стизали гласови. Дероко је због велике храбрости и ретке проицљивости постао легенда, не само у нашим, него и у партизанским редовима. Да би прикупио податке о непријатељу потребне за планирање офанзивних акција, он је са једном тројком ноћу упадао у Краљево и разоружавао усамљене непријатељске стражаре. дању је, са мајором Ђурићем и партизанским вођама, израђивао план за предстојећи напад на варош и аеродром. Одмарао се једино кад би његове скијашке панталоне, од којих се никад није одвајао, нужно захтевале коју закрпу више.“³⁹ Сличним тоном пише и М.

³⁷ Приватна архива Миломира Коларевића (Лондон), *Сећања на Јована Дерока*, у поседу аутора; *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, прир. Горан Давидовић и Милош Тимотијевић (Чачак: Народни музеј, Историјски архив, Краљево: Народни музеј, 2006), 311-312.

³⁸ Први Дражин ађутант, 110.

³⁹ З. Вучковић, *н. д.*, 130.

Коларевић: „Рано изјутра на путу ка Кесеровићу⁴⁰ у село Драгосињци, преко Мораве превезао нас је један сељак, скелеџија, из села Ратине. Када је сазнао да нас води Дерок он нас сврати на доручак код његове куће. Качамака с кајмаком и сада се сећам. А када му је Дерок рекао да нас увече чека код скеле и превезе натраг, он је одбио уцењујући Дерока да ако код њега не сврати на вечеру неће да га вози. Он је ту 'уцену' тако рекао као да би хтео да каже: ако не сврати на вечеру нити ће имати среће на дому нити ће му летина идуће године добро понети. 'Ја морам да угостим нашег највећег јунака – Дерока', тако на крају заврши. Свратили смо. Вечера је била добра – пасуљ са сланином и кувана ракија. Домаћин је био пун среће и ако су Немци пуцали на све стране. (...) Није марио, а то и рече: 'Е 'вала Вам, г. капетане, што сте ме почаствовали да будете мој гост, па макар Швабе сада дошле и све ово попалили'. Толико је Дерок био популаран.“⁴¹

Околина Краљева, укључујући и уже градско језгро, у међувремену су постали поприште свакодневних сукоба.⁴² У склопу припрема за нападе на град, капетан Дерок је у Матарушкој Бањи у првој половини октобра извршио и посебну обуку за 50-ак одабраних четника и партизана. Они би потом, под његовом командом и по његовој замисли, извршили упад у Краљево са два камиона, као подршка дејствима два устаничка тенка са немачким ознакама – и тако користећи фактор изненађења допринели слому окупаторских снага одбране. Ипак, извештен о Дероковим плановима, пуковник Михаиловић је изменио план акције и командну улогу над „тројанским коњем“ препустио поручнику

⁴⁰ Мајор Драгутин Кесеровић (1896–1945), у то време командант четничких снага у области Копаоника, касније командант Расинско-топличке групе корпуса ЈВуО.

⁴¹ Приватна архива Миломира Коларевића (Лондон), *Сећања на Јована Дерока*, у поседу аутора. Поред свих акција, Дерок је по сећању савременика написао и неколико чланака за *Слободу или смрт*, централно гласило Равногорског покрета, које је уређивао Драгиша Васић (Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди* (Београд: Институт за савремену историју, 1995), 66-68). „Васић се чудио како Дероко стигне и чланке да напише на време, поред борби, организације и другог. Исто тако му се свиђао и Дероков стил“ (*Први Дражин ађутаџ*, 110).

⁴² Јован Радосављевић, *Мемоари и сећања* (Рача: Манастир Рача, 2018), 143–169.

Сими Узелцу.⁴³ Ноћу 10/11, а потом и 14/15. октобра водиле су се велике борбе у Краљеву; устаници су успели да заузму неколико стратешки важних тачака наомак града, а капетан Дерок се са делом снага, пошто је дигао у ваздух мост на Камиџору, пробио све до аеродрома. Ипак, напади нису успели, а последњи је стајао живота и већи број истакнутих равногораца и њихових команданата, међу којима и Симу Узелца. Партизанска помоћ није им стигла на време и то је био моменат који их је принудио на повлачење и који су они протумачили као издају.⁴⁴ Од 15. октобра десило се још нешто што је унело растројство у устаничке редове: немачке власти у окруженом граду су због претходних губитака (14 мртвих и 10 рањених) прогласиле ванредно стање и увеле у рад преки суд. У наредним данима стрељали су у Краљеву 2.255 цивила. Последице по развој и живот града биле су након 1941. катастрофалне и дугорочне.⁴⁵

Догађаји из Мачве, Краљева и Крагујевца – масовне одмазде немачког окупатора над српским таоцима у односу 100:1 – суштински су променили односе између два покрета отпора. Док је комунистичко вођство остајало на линији бескомпромисних напада на окупаторе (за које без помоћи војно-четничких одреда нису имали снаге), пуковник Михаиловић је почео да указује на штетност таквих акција и фронталних борби. Упркос томе, сарадња се наставила, бивајући додатно потврђена на преговорима два вођства у Брајићима 26. октобра. Продужени су и напади на Краљево.⁴⁶ Неколико сачуваних писама капетана Јована Дерока датирају управо из овог периода и говоре о примарном равногорском фронту против окупатора. Узалуд је 22. октобра тражио свеже снаге из обе војске, јер се опсада била „отегла а у позадини има пуно људи са оружјем, који би овде били неопходни.“⁴⁷ У исто време четничког команданта Чачка молио је да му прикупи млађе официре „да дођу овамо да учествују – мало

⁴³ Приватна архива Миломира Коларевића (Лондон), *Сећања на Јована Дерока*, у поседу аутора.

⁴⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 259-261.

⁴⁵ С. Крејаковић, *н. д.*, 92.

⁴⁶ К. Николић, *н. д.*, 138-139.

⁴⁷ Међуопштински историјски архив Чачак (даље: МИАЧ), Четничка архива (ЧА), к. 1, 1301-7.

нас је па ја водим од бојне патроле до отсека опсаде – тешко је стићи свуда.“⁴⁸

Партизанска команда имала је у то доба друге планове и већ од 23. октобра неочекивано је започела повлачење снага Чачанског НОП одреда са краљевачког фронта. Како је закључено, „партизани су упућивани у позадину, за један нови рат који се припремао“. Последње нападе на Краљево вршили су скоро само четнички одреди и они су забележени 1. новембра, када су на Немце дејствовали и тенковима и артиљеријом. У хроникама револуције овај моменат је готово по правилу избегаван у интерпретацији догађаја с јесени 1941, иако се он може посматрати и као један од кључних за избијање грађанског рата. Историчар Венцеслав Глишић је још крајем 1980-их година скренуо пажњу да ниједан члан Политбироа или Главног штаба за Србију није обишао ратиште код Краљева, нити опсаду ма ког града у Србији. Штавише, престанак напада на Краљево и напуштање опсаде нису изведени самоиницијативно или према одлуци локалних партијских функционера – већ према наредби Врховног штаба, а преко инструктора Покрајинског комитета КПЈ који је деловао на терену.⁴⁹

Упечатљиво сећање о капетану Јовану Дероку, последње у низу оних која се односе на догађаје око Краљева, односи се баш на те дане и његову доследну борбу против Немаца. Изнео га је Миломир Коларевић: „После тог трећег напада на Краљево ја сам посетио Јована сутрадан увече. Он таман стигао са Ружића брда. Био је необично уморан и врло нерасположен. Нисам остао дуго. Само га укратко обавестио (или рапортирао) о стању на том фронту. Поново сам дошао к њему сутрадан. Још увек је био нерасположен и ћутљив. Рекао ми је да прекосутра иде за Мрчајевце. (...) И то јутро, када је пошао за Мрчајевце, ја га испратим кроз с. Опланиће. Стигнемо близу тих Игрутиновића кућа. Један немачки авион кружи над селом, наш стари двокрилни 'Бреге' и баца неке мале бомбе од 5 кг. Бар тако мени Јован објасни да су те тежине. Избијемо на један брежуљак и видимо како Иво са својим шошом пуца на тај 'Бреге'. Око њега неколико сељака: 'Не

⁴⁸ МИАЧ, ЧА, 1301-14.

⁴⁹ Н. Девећ, *н. д.*, 243.

Иво, кумим те Богом, попалиће нам куће', преклињу га неки од њих. Дотле тужан и ћутљив, Јован се разгоропади. Први пут сам га тада видео као неуздржљивог и темпераментног. Скоро одгурну Ива од митраљеза: 'Дајде га мени Иво, мајку му швапску ј...' Клекну поред митраљеза и сручи цео реденик на тај авион. Приметио сам на његовом лицу, док је пуцао, неку врсту задовољства које се код човека јавља када му се оследи и хоће да се свети. Жели да нешто из срца истражи. (...) И ту је Јован имао свој последњи 'флинг' на Швабе. Три-четири дана касније погинуо је. Судбина му није дала ни једно тако мало задовољство да сазна како је, ипак, имао погодак.⁵⁰ Доступни документи из корпуса немачке грађе не дозвољавају нам тренутно да проверимо тврдњу М. Коларевића о обарању авиона (премда се једна потврда може наћи и у мемоарској грађи учесника рата из Краљева)⁵¹, али његово сведочанство наводимо као један од детаља за скицу Дероковог портрета у данима када је дотадашња заједничка борба устаника склизнула у српско-српски рат.

Смрт капетана Дерока

Када је главно бојиште српског ослободилачког покрета постало позорница раскола и унутрашњих сукоба, капетан Јован Дерок ће се као некада једна од централних личности устанка наћи међу кључним фигурама у првим данима грађанског рата. После повлачења партизанских снага са опсаде Краљева и четничко-партизанских сукоба у околини Ужица, рат се пренео у све локалне средине које су се до тада налазиле под заједничком управом. Мајор Радослав Ђурић, командант опсаде и уједно најстарији по чину међу равногорцима у области Краљева, добио је 2. новембра од своје команде наређење о постепеном повлачењу војно-четничких одреда из залеђа тог града. Са тим одредима требало је кренути ка Чачку, заузети га и ослободити присуства комуниста. Сазнавши за његове планове (Ђурић је сам показао наређење партизанским командантима у Чачку), партизанске

⁵⁰ Приватна архива Миломира Коларевића (Лондон), *Сећања на Јована Дерока*, у поседу аутора.

⁵¹ Народни музеј Краљево, Збирка архивалија о Другом светском рату (нерегистровано).

снаге су преузеле иницијативу и већ од 3. новембра започеле разоружавање и хапшење четника у граду. Након низа локалних инцидената, који су изазвали и прве жртве, мајор Ђурић се истог дана коначно одлучио на спровођење наредбе и започео је регруписавање снага са Краљева према Чачку. Почетне сукобе две стране су током 5. новембра покушале да реше новим преговорима на локалном нивоу, али се читава иницијатива завршила тек на размени заробљеника. Пошто је на Равној гори оцењено да партизани са другим преговорима само желе да добију у времену док им не стигне појачање, војно-четничким јединицама наређено је да „енергично и брзо“ наступе према Чачку – и када га освоје од партизана преузму одбрану од Немаца.⁵²

У четничким редовима у чачанском крају било је доста нејасноћа око тога ко све чини ланац команде и како је он тачно устројен, па је и свако ступање у акцију на овом подручју било лоше координисано. Капетан Богдан Марјановић, који је био овлашћен да командује нападом на Чачак био је за акцију, а старији по чину мајор Ђурић за даље преговоре. Током 6. и 7. новембра Ђурић је упутио више мировних иницијатива партизанским вођима, наивно их позивајући на положену заклетву краљу. Када је коначно и дошао моменат за напад, већина официра војно-четничких одреда настојала је да спречи проливање крви међу сународницима и земљацима које су делиле идеолошке разлике.⁵³ Управо са таквим размишљањима и у тој улози налазимо првих новембарских дана 1941. и капетана Јована Дерока. Посвећен до последњег момента борби против окупатора, Дерок се од 3. новембра невољно нашао у покрету ка Чачку, на новом фронту и у борби против партизанских снага. „Ако се сретнете са партизанима и дође до потрзања оружја, не пуцајте у месо већ преко њих у вис. То су наша браћа која су заведена. Треба их заплашити и они ће се предати“, таква је према сећању савременика била Дерокова инструкција потчињенима пред прве сукобе грађанског рата. Ипак, његови последњи преговори са

⁵² Архив Србије (Железник), Ж-35, *Стенографске белешке са састанка са Ђурићем одржаног 2. јула 1959. године у Београду*, 14; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 284–295.

⁵³ Осветљавање истине, 388–393.

партизанима Средоја Урошевића у Мрчајевцима претворили су се у оружани сукоб, у којем је група партизана на крају разбијена и разоружана. У каснијим интерпретацијама, обе стране су за изазивање сукоба оптужиле своје конкуренте.⁵⁴

Током 5. и 6. новембра, пошто су партизанско-четнички преговори пропали, Дерока лоцирамо у зони Прељине, као команданта десне нападне колоне равногорских снага, које ће одатле правцем Коњевићи–Љубић–Чачак дати допринос сломену комунистичких снага на овом простору. За премоћ у борби требало је да им послуже топови, раније употребљавани у борби против Немаца крај Краљева. Четници су очекивали брзу партизанску капитулацију, али су већ 7. новембра доживели непријатно изненађење: снаге Љубићког батаљона Чачанског НОП одреда, под командом Средоја Урошевића који је само који дан раније преговарао с њима, зашле су им иза леђа. Користећи одсуство заштитнице, из два правца (из Чачка и из Прељине) извршиле су напад на јединицу Јована Дерока која се била стационира на Љубићу. Та јединица, иначе неспремна за борбу са својим сународницима, акценат је ставила у одбрану из правца Прељине, али је напад који је долазио одатле био само демонстративан; главни удар дошао је из слабо брањеног правца из Чачка. У краткој и оштрој борби која је уследила већи број четника је избачен из строја, а њихова јединица потиснута са Љубића, чиме је суштински одлучен и исход даљих борби око Чачка. У руке партизана пали су и четнички топови, који је требало да буду њихов главни адут у борби. У наредних неколико дана четнички обруч око Чачка је у потпуности разбијен.⁵⁵

Капетан Дерок је после борбе на Љубићу са мањим бројем људи гоњен према селу Ракова, где је блокиран на реци Чемерници. Ту је и погинуо. Његови последњи дани, у погледу датума, локације и начина смрти дуго су били непознаница. Детаљно и касније званично тумачење у социјалистичкој историографији дао је на основу мемоарске грађе (изјава појединих учесника борбе са партизанске стране)⁵⁶ Јован Радовановић: „Четници су били уклештени са две стране. После

⁵⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, 296-298, 306.

⁵⁵ *Исто*, 311-312.

⁵⁶ Архив Југославије, фонд 516, Мемоарска грађа, МГ/1596.

кратке борбе почели су бежати. Велик број их је био брзо похванат, а топови су заплењени. Остатак четника је бежао према Чемерници. Љубићани су их јурили и хватали. С групом је бежао и капетан Дерок. Митраљески рафал га је стигао баш када је загазио у Чемерницу. Био је само рањен, па се вратио на обалу и почео псовати партизане, који су наступали. И баш тада је пристигао Милутин Милошевић, шеснаестогодишњи партизан из Прислонице. Изненада је скочио на Дерока и у гушању га убио, отевши му притом пиштољ.⁵⁷ За епоху у којој је ова прича испричана подвиг је био вишеструк: четничке снаге су потучене тако да је једног од њихових најбољих команданата могао да усмрти ни мање ни више но малолетни партизан – и то у борби прса у прса. Термин „гушање“ је пак створио одређене контроверзе око начина Дерокове погибије. У писаном стваралаштву српске политичке емиграције појавиће се верзија о његовом заробљавању и свирепој ликвидацији ножем: „Имао је 38 убода камом. Затим су га бацили у р. Чемерницу.“ Таква верзија више касније је некритички преузета и у неким домаћим публицистичким радовима, па се јавила и у историографији.⁵⁸ Такође, у постојећој литератури и мемоаристици јављају се дилеме о датуму (7. или 8. новембар) и локацији (шума Осоје, Љубић, река Чемерница, Прељина) погибије Јована Дерока. Решавају их недавно откривени извори првог реда.

Пре свега, црквена књига умрлих храма Светог Јоакима и Ане у Прељини садржи упис о погибији Јована Дерока; „капетан 2. кл. из Београда“ је дефинитивно убијен, односно „погинуо у борби против комуниста“ 7. новембра 1941. године.⁵⁹ О локацији и начину његовог убиства опширније говори (раније непознато) сведочење једног од партизана који су учествовали у егзекуцији. Према прецизном исказу који је јануара 1942. дао бивши партизански борац Живота Гвозденовић из Ракове приликом

⁵⁷ Јован Радовановић, *67 дана Ужичке републике* (Ужице: Вести, Чачак: Чачански глас, 1983), 169.

⁵⁸ Сергије Живановић, *Генерал Михаиловић и његово дело*, књига 3 (Чикаго: пишчево издање, 1962), 73; Миломир Јовановић, *Злочини без казне* (Чачак: пишчево издање, 2009), 87.

⁵⁹ Црквена књига умрлих храма Светог Јоакима и Ане у Прељини, уписи за новембар 1941.

ислеђивања код српских власти под окупацијом, Дерок је у селу Ракова стрељан као заробљеник. „После завршене борбе са четницима, после које су се четници разбегли, једна патрола наше чете, а затим и први стрељачки строј, наишла је код обале реке Чемернице на рањеног капетана Дурока, који се противу нас борио са четницима. Када смо га нашли, Крупез Славко⁶⁰, који је тада био политички комесар наше чете, наредио нам је да га понесемо, пошто је Дерок био рањен у стомак. Из чете су се издвојили Ристановић Војислав и Комадинић Драго, па су понели капетана Дурока ка селу Ракови. (...) Ристановић и Комадинић су спустили капетана Дурока на земљу, а затим га усправили. После овога сва тројица смо се одмакли од капетана Дурока и наперили пушке на њега. Пре него што смо опалили пушке, капетан Дерок нам је рекао: 'Немојте браћо да ме убијете', док му је Ристановић одговорио: 'Нама је Славко Крупез наредио да те убијемо, и ми то морамо учинити'. После овога сва тројица смо опалили пушке, и капетана Дурока на месту убили. Када смо извршили ово, Ристановић је узео пушку капетана Дурока, а затим смо се сва тројица вратили у штаб чете. Када смо улазили у кућу, Ристановић је рекао партизанима: 'Убисмо ону цукелу Дурока', док су му неки од партизана одговарали: 'Алал ти вера.'"⁶¹

Упркос каснијим идеолошким наносима, савременици и са једне и са друге стране били су мишљења да је његовим убиством уклоњен један од најхрабријих бораца против окупатора и најодлучнијих противника грађанског рата.⁶² „Судбина је хтела да мој пријатељ, капетан Јован Дуроко, буде прва жртва братоубилачке борбе. Погођен у потиљак, пао је лицем у Мораву човек који се од свију нас најодлучније залагао за сарадњу четника и партизана“, најексплицитније је изнео тај закључак Звонко Вучковић.⁶³ Са њим се, по запису у ратном дневнику, слагао и Ђорђе Ђоко Миловановић, један од партизанских команданата из

⁶⁰ Славко Крупез (1912-1943), пољопривредни инжењер и предратни члан КПЈ из Ракове код Чачка, командир 2. љубишке чете Чачанског НОП одреда.

⁶¹ Историјски архив Београда (ИАБ), УГБ, СП-IV-282/20.

⁶² П. Јакшић, *н. д.*, 166; *Први Дражин ађутант*, 110; *Зборник докумената из заоставштине Младена Ј. Жујовића*, приредила Теодора Жујовић (Врњачка Бања: Интерклина-графика, 2004), 130.

⁶³ З. Вучковић, *н. д.*, 146.

Чачка, који је закључио да је Дероковом погибијом нестало један од последњих људи који је „мирио страсне четнике и партизане“.⁶⁴

Легенда о Дероку

Од његовог имена, порекла и живота, до ратних догађаја у којима је учествовао, судбина Јована Дерока као да је била предодређена да инспирише настанак једне легенде. Навели смо да је она почела да се формира још за његовог живота и устаничких напада на Краљево. Мученичка смрт тој је легенди дала само нову димензију. „Дража је био врло задовољан Дероковим радом и подвлачио је да се квалитет официра у потпуности показује тек у тешким и специјалним ситуацијама и да је Дероко један од маркантних примера. Тешко му је пала Дерокова погибија као и свима нама“, записао је поводом овог догађаја један од официра из блиског Михаиловићевог окружења, поручник Јакша Ђелевић.⁶⁵ Сличне утиске изнео је и Драгослав Страњаковић: „Сећам се када сам, средином 1943, у једном разговору с Драгишом Васићем поставио питање који су, по њему, најтежи губици међу равногорским командантима које је он знао. Одговорио ми је без двоумице: Бошко Тодоровић, Јован Дероко и капетан Младеновић.“⁶⁶ Равногорске командне структуре до краја су сачувале успомену на свог трагично настрадалог официра, указујући му у више наврата достојна признања за ратне заслуге: указом Врховне команде ЈВуО у јуну 1942. постхумно је одликован Карађорђевог звездом са мачевима IV степена⁶⁷, крајем 1943. једна летећа бригада Другог равногорског корпуса добила је име по њему⁶⁸, у пролеће 1944. уврштен је у списак палих старешина ЈВуО из читаве Југославије које је недељом и празницима требало помињати на служби у црквама.⁶⁹ У народној традицији Дерок је посебно признање добио непосредно након погибије, кроз опевавање у песми „Са Краљева“ (касније позната под именом „Над Краљевом жива ватра сева“). У опису трагичних догађаја из октобра и новембра 1941, Дерок се помиње са Симом Узелцем: „Нема

⁶⁴ МИАЧ, Ратни дневници, Ђоко Миловановић, *Ратни дневник*, р. бр. 54.

⁶⁵ Први Дражин ађутант, 111.

⁶⁶ *Књига о Дражи*, 313.

⁶⁷ ВА, ЧА, к. 9, док. 1/1.

⁶⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, књига 2, 296.

⁶⁹ ВА, ЧА, к. 94, док. 23/2.

Симе, нема нам Дерока, обадва су погинула момка. Нашег Симу убили су Немци, пресекли га митраљески меци. А Дерока храбра капетана мучки уби банда партизана“.⁷⁰ Песма се убрзо раширила по Србији и пренела у више генерација.

На терену, у ратним условима, од гроба Јована Дерока створена је нека врста култног места за присталице Равногорског покрета. Он је, са места где је првобитно био сахрањен на месту погибије крај реке Чемернице, ексхумиран и у организацији легализованих четничких одреда свечано сахрањен на Љубићу.⁷¹ Читав догађај, који се одиграо 18. јануара 1942, организовао је поручник Предраг Раковић, раније командант Љубићког војно-четничког одреда, тада легализован у оквиру оружаних снага генерала Недића у Чачку. Поздравном речју, од њега су се опростили и неки од Недићевих официра. Тиме је на Дероковом гробу окупљено више антикомунистичких фракција, до тада неретко супротстављених, које је након овог догађаја требало да се окупе у борби против партизанских снага. Посебан значајна чињеница у овом догађају била је локација сахране, будући да су Дерокови посмртни остаци положени покрај споменика Танаску Рајићу. Тиме је све добило митски значај и симболику: како је прослављени ратник Првог и Другог српског устанка погинуо крај својих топова 1815, тако је 1941. живот изгубио и јунак „трећег устанка“. У налажењу континуитета њихове борбе за слободу, обојица су сахрањени један крај другог, а у сећању савременика је забележено да је нека врста спомен-обележја била подигнута и Дероку. На место вечног починка, поред сабораца, испратио га је и већи број његових познаника и поштовалаца из западне Србије.⁷²

Није познато на који начин је ово место егзистирало 1942–1944. Било каква политичка окупљања крај Дероковог гроба била су онемогућена после поновног одласка његових сабораца у илегалу (П. Раковић ће постати командант Другог равногорског корпуса и више се неће враћати у Чачак), а није потврђено ни да су на том месту надаље одржавани било какви даљи парастоси или

⁷⁰ Драгоје Тодоровић, *Равногорске песме отпора и лободе 1941-1945* (Београд: Сфаирс, 1997), 82; Никола Кордић, *Кроз рат са Дражом* (Београд: Крагуј, 1998), 40.

⁷¹ Црквена књига умрлих Светог Јоакима и Ане у Прељини, уписи за јануар 1942.

⁷² Милка Баковић, *Комунисти и наци-фашисти – они су исти* (Милвоки: издање писца, 1983), 118.

верски обреди. Промена политичких околности, коначно и промена власти до које је дошло крајем 1944. у Србији и чачанском крају, умногоме је изменила и однос према гробном месту Јована Дерока. Комунистичке снаге су током 1945. на више места уклониле спомен обележја и поравнале гробове својих непријатеља у Чачку⁷³, а то је по свему судећи била и судбина посмртних остатака овог равногорског команданта. Спомен-обележје на гробу је недуго након успостављања комунистичких власти уклоњено, а према сећању савременика у исто време су ископани и његови остаци и уклоњени/однети у непознатом правцу.⁷⁴ Данас се не зна ни њихова судбина, као ни првобитна локација сахране на Љубићу, који је у наредним деценијама као меморијална целина изменио своју функцију и изглед.

Деконструкција ратне легенде о Јовану Дероку била је потпуна: најпре је избрисана његова улога у борбама против окупатора око Краљева, а затим и пренаглашен његов антикомунизам и учешће у грађанском рату. За разлику од њихових сабораца који су га у временски ближим догађајима описивали као умереног и помирљивог команданта из конкурентског покрета, хроничари револуције били су према њему немилосрдни – унутрашњи непријатељ морао је бити дехуманизован до краја. Тако ће у конструкцији догађаја из 1977. капетан Дерок бити окарактерисан као „један од највећих четничких зликоваца“.⁷⁵ Требало је да прођу деценије па да, након обнове вишестраначког система 1990-их, кроз реафирмацију песме која говори о њему, оживи и друга страна сећања о њему. Деценију касније, давањем једне улице по његовом имену у Краљеву, дошло је и до симболичног покушаја Дерокове политичке рехабилитације и његовог повлачења из круга „народних непријатеља“ у којем се дуго налазио одлуком ратних победника. У историографији је то већ учињено: у кључним истраживањима Другог светског рата у Србији у последње три деценије Јован Дерок је окарактерисан као један од главних носилаца антинемачког отпора ЈВуО и једна од првих жртава грађанског рата.

⁷³ „Плодан рад Градског одбора у Чачку“, *Слободни глас*, Чачак, 27. 10. 1945.

⁷⁴ М. Баковић, *н. д.*, 118; М. Јовановић, *н. д.*, 87.

⁷⁵ *Прислоница, прилози за проучавање села* (Прислоница: Месна заједница, 1977), 141.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије, Мемоарска грађа
Архив Србије (Железник), Мемоарска грађа
Војни архив (ВА), Досијеи персоналних података официра
Југословенске војске
Војни архив (ВА), Четничка архива
Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда, Специјална полиција (СП)
Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Четничка архива (ЧА)
Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Ратни дневници
Народни музеј Краљево, Збирка архивалија о Другом светском рату
Приватна архива Миломира Коларевића (Лондон)
Црквена књига умрлих Светог Јоакима и Ане у Прељини

Објављени извори

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије даље, том XII, књига 1, Београд: Војноисторијски институт, 1977.

Зборник докумената из заоставштине Младена Ј. Жујовића, приредила Теодора Жујовић, Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004.

Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941, прир. Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, Чачак: Народни музеј, Историјски архив, Краљево: Народни музеј, 2006.

Литература

Баковић, Милка, *Комунисти и наци-фашисти – они су исти*, Милвоки: издање писца, 1983.

Голубовић, Рајко, *Родослов породице Дероко*, Београд: издање аутора, 2004.

Вуковић, Миодраг, „Са пуковником Дражом Михаиловићем од 06. до 14. априла 1941.“, *Гласник СИКД Његош*, св. 34, Чикаго, 1975.

Вучковић, Звонимир, *Од отпора до грађанског рата*. Лондон: Наше дело, 1984.

Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, књига 1. Чачак: Народни музеј, 2002.

Девећ, Немања, *За партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941–1944*. Београд: Службени гласник, 2021.

Дерок, Јован, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918. године*. Београд: Просвета, 1940.

Derok, Milan, *By the Pen, Sword and Dagger: biography of Captain Derok, a Leader of the 1941 Uprising in German occupied Serbia*, Paris: Marie Renee Morin, 1997.

Драшковић, Драган; Крејаковић, Силвија, *Краљевачки октобар 1941*. Краљево: Народни музеј, 2011.

Живановић, Сергије, *Бенерал Михаиловић и његово дело*, књига 3. Чикаго: пишчево издање, 1962.

Jakšić, Pavle, *Nad uspomemama*, Beograd: Rad, 1990.

Јовановић Миломир, *Злочини без казне*. Чачак: пишчево издање, 2009.

Књига о Дражи, књига 1, приредили Радоје и Живан Кнежевић. Виндзор: Српска народна одбрана, 1956.

Кордић, Никола, *Кроз рат са Дражом*. Београд: Крагуј, 1998.

Крејаковић, Силвија, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2013.

Младеновић, Божица, *Топлички устанак 1917*. Нови Сад: Прометеј, 2017.

Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, ур. Коча Јончић. Београд: Народна књига, Краљево: Историјски архив, 1985.

Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, Београд: Завод за уџбенике, 2014.

Први Дражин ађутант Јакша В. Белевић, приредила Биљана Белевић. Виндзор: издање писца, 1994.

Прислоница, прилози за проучавање села, Прислоница: Месна заједница, 1977.

Радовановић, Јован, *67 дана Ужичке републике*. Ужице: Вести, Чачак: Чачански глас, 1983.

Радосављевић Јован, *Мемоари и сећања*. Рача: Манастир Рача, 2018.

Рајић, Сузана, Владан Ђорђевић. *Биографија поузданог обреновићевца*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Ристановић, Раде, Београдски равногорци. *Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет у окупираном Београду 1941-1944*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.

Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, knjiga 2. Београд: Partizanska knjiga, 1984.

Тимотијевић, Милош, Звонко Вучковић, *Ратна биографија (1941–1944), расправа о проблемима прошлости и садашњости*, Београд: Службени гласник, 2015.

Тимотијевић, Милош: „‘Храбри’ партизани и ‘зли’ четници. Историографија Чачка о опсади Краљева 1941. године” у: *Краљево октобра 1941. године*, ур. Драган Драшковић, Краљево: Народни музеј, 2003.

Тодоровић, Драгоје, *Равногорске песме отпора и лободе 1941-1945*, Београд: Сфаирс, 1997.

Chamberlayne, Prue; Bornat, Joanna; Wengraf Tom, *The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative issues and examples*, London: Routledge, 2000.

Hamilton, Nigel, *Biography: A Brief History*, Cambridge: Harward University Press, 2007.

Dr. Nemanja Dević, Research Fellow
Institute of Contemporary History, Belgrade
e-mail: nemanjadevic4@gmail.com

CAPTAIN JOVAN DEROK (1912–1941), BIOGRAPHY

(Summary)

The Derok family from Dubrovnik was one of many who moved to Belgrade in the middle of the 19th century and accepted the Serbian cultural and spiritual identity. Captain Jovan Derok, born in France and raised in Slovenia, was also one of those representatives of the Yugoslav elite who did not separate cosmopolitan, civic and national values. From 1941, this officer joined the national (Ravnogorski) movement of resistance in Serbia and participated in all the key events during the uprising against the Germans and, later, the civil war between the national and communist forces. Through the fate of Jovan Derok, the tragic events that took place in the Serbian people during 1941: during the battles near Kraljevo, where still united rebel forces took part,

he showed feats, and then reluctantly took part in the upcoming Chetnik and Partisan battles near Čačak. That is when the war legend about him was created. Sources say that Derok was one of the biggest opponents of the civil war in Serbia, but he was captured and killed by communist forces in the first days of the conflict. The legend of Derok was suppressed for decades, only to surface again during the 1990's and, above all, through a folk song, revive the memory of the tragically killed commander.

KEY WORDS: German occupation, uprising, civil war, 1941, Kraljevo, Yugoslav army, Chetniks, partisans

94(497.115)"1941/1943"
355.48(497.115)"1941/1943"
94:355.425.2(=18)(497.115)"1941/1943"
COBISS.SR-ID 61192457

Оригиналан научни рад
Примљен: 29. новембар 2020.
Прихваћен: 22. септембар 2021.

Др Игор Вукадиновић, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ, Београд
e-mail: vukadinovicigor3@gmail.com

ИТАЛИЈАНСКЕ И АЛБАНСКЕ ОРУЖАНЕ ФОРМАЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1941–1943)¹

АПСТРАКТ: Рад се бави војним аспектом италијанско-албанске окупације Косова и Метохије у периоду од 1941. до 1943. године. Италијанска војска је приликом напада на Југославију искористила албанске герилске формације за слање и деморализацију југословенских трупа. Након тога, настојала је да ограничи деловање качачких формација пошто су масовни злочини над српским становништвом доводили до јачања покрета отпора. Основни задатак 38. пешадијске дивизије „Пуља“ и карабинијерије на Косову и Метохији било је очување фашистичког поретка и спречавање ширења покрета отпора окупацији. У контроли освојених територија важну улогу су имали албански пукови у саставу Италијанске војске и Фашистичке милиције Албаније, као и добровољне формације албанских сељака вулнетари. Слање позиције Италије у рату довело је до реорганизације

¹ Чланак је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. године број: 451-03-9/2021-14/200170 од 5. 2. 2021.

војних и полицијских снага „Краљевине Албаније“ и формирања нових албанских војних јединица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Косово и Метохија, окупација, карабинијерија, жандармерија, италијанска војска, албанска војска, вулнетари

Увод

Италијанска окупација Албаније 1939. године обележена је настојањем Рима да обезбеди наклоност домицијалног становништва, услед чега су задржани елементи албанске државности. Круна одбеглог краља Ахмета Зогуа додељена је италијанском краљу Виториу Емануелеу III Савојском, тако да су се две земље нашле у персоналној унији.² Основним статуом Краљевине Албаније, донетим указом италијанског краља 3. јуна 1939. године, Албанија је дефинисана као „уставна монархија“, краљ је био носилац извршне власти, док је закондавна власт додељена Врховном већу фашистичких корпорација.³ Виторио Емануеле је своја овлашћења у Албанији пренео на институцију регента, коју је преузео генерал-потпуковник Франческо Јакомини.⁴ Јакоминијев уред, односно намесништво, власт је делио са Саветом министара, у којем су министарске функције заузимали припадници албанске политичке и интелектуалне елите из Тиране.⁵

Главну оружану силу у земљи чинио је 26. армијски корпус Италијанске војске, којим је управљала Врховна команда оружаних снага Албаније (*Comando Superiore Truppe Albania*). Током прва четири месеца италијанског присуства још увек је постојала и Албанска војска, да би 13. јула 1939. године било извршено симболично „уједињавање“ две војске, према којем су албанске војне јединице задр-

² Giovanni Villari, „A Failed Experiment: The Exportation of Fascism to Albania“, *Modern Italy*, XII, br. 2 (2007), 160.

³ Redi Halimi, „L’Albania fascista (1939-1943). Stato della ricerca e piste da seguire“, *Diacronie*, XXXI, br. 3 (2017), 3.

⁴ Франческо Јакомини је претходно обављао дужност италијанског амбасадора у Албанији. Видети: Robert Elsie, ur., *Historical Dictionary of Albania. Second Edition* (Lanham – Toronto – Plymouth: Scarecrow Press 2010), xxvi.

⁵ Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), fondi (f.) 178, Ministria e Financave, Drejtoria e Pergjithshme e Financave, 1919 – Drejtoria e Financave, viti (v.) 1941, dosja (d.) I-2636, njësia arkivore (n.a.) 2, Rregullimi dhe administrimi i shkollave të mesme në Kosovë e Dibër, 12. 11. 1941.

жане до нивоа батаљона и батерија, који су се налазили у саставу италијанских пукова. Проценат албанских официра и војника који су задржани у служби био је прилично висок, преко 70%, што је пре свега имало пропагандни карактер с обзиром на то да Италијани нису ценили квалитет албанског официрског кадра.⁶

Албанске снаге у „уједињеној“ војсци чинило је шест пешадијских батаљона, три артиљеријске батерије и једна противавионска јединица. Најутицајнији Албанац у Италијанској војсци био је Пренк Первизи (1897–1977), који је до 1939. године вршио важне војне и дипломатске дужности код краља Ахмета Зогуа. Имајући у виду Первизијев углед, Италијани су га поставили за командант албанских батаљона у саставу Врховне команде оружаних снага Албаније.⁷ Након пораза у рату са Грчком у октобру 1940. године, Италијани су албанске официре и војнике оптужили за дезертерство и издају, али су албанске војне јединице ипак задржане.⁸ У септембру 1939. године формирана је Албанска фашистичка милиција (*црно-кошуљаши* или *сквадре*) као добровољна војна формација Фашистичке партије Албаније. Фашистичка милиција се састојала из четири легије, у којима су официри били Италијани, док је међу подофицирима и војницима било и Албанаца. Команда трупа налазила се у Тирани, али је била подређена Добровољној милицији за националну безбедност у Риму. Црнокошуљашки батаљона углавном су деловали у оквиру дивизија италијанске војске.⁹

Окупација дела Јужне Србије од стране италијанско-албанске војске

У Априлском рату учествовала су два италијанска корпуса из Албаније, која су на тај простор пребачена у фебруару и марту 1943. године: 14. корпус под командом Ђованија Векија, и 17. оклопни

⁶ Giovanni Villari, „Repressione e resistenze in Albania“, *Qualestoria*, br. 2 (2015), 83.

⁷ Након капитулације Италије 1943. године, Первизи је постао министар одбране у новој влади, организујући борбу против југословенских снага на Косову и Метохији у последњој фази рата.

⁸ G. Villari, „A Failed Experiment...“, 163.

⁹ Leszek Molendowski, „Mozaika narodów Europy. Włoskie jednostki kolonialne i sojusznice w latach 1939–1941 (cz. II)“, *Histmag*, 26. 10. 2007, <https://histmag.org/Mozaika-narodow-Europy.-Wloskie-jednostki-kolonialne-i-sojusznice-w-latach-1939-1941-cz.-II-1569> (Приступљено 17. 8. 2020).

корпус под командом Ђузепеа Пафундија. Док је напад 17. корпуса био усмерен према Боки, Црној Гори и Рашкој, 14. корпус је покривао простор Косова и Метохије и Западне Македоније, у који су италијанске јединице почеле да улазе 7. априла, дан након почетка немачког напада на Југославију. У операцији су учествовале и две легије Фашистичке милиције Албаније, претежно сачињене од Албанаца и италијанских колониста у Албанији. Прва легија деловала је према Косову и Метохији, а друга према Македонији. Важну улогу у албанско-италијанском нападу на Југославију имале су албанске герилске формације, углавном сачињене од избеглих косовскометохијских качака, које су Италијани од 1940. године обучавали у камповима на северу земље. Овим формацијама руководио је Ђузепе Ботаји, кога је Мусолини 4. априла 1941. године именовао за „Генералног инспектора албанских нерегуларних снага“.¹⁰

Почетком априла, информације о нерегуларним албанским качачким формацијама добио је Спасоје Ђаковић, члан Комунистичке партије Југославије, који је 1944. године постао руководилац Озне за Косово и Метохију. Он је од албанских сељака у Ђаковици сазнао да се са албанске стране границе налазе велике групе емиграната у служби Албаније и Италије, спремне да упадну на територију Југославије. Главни задатак ових формација био је да пале насељеничке куће, убијају Србе и шире панику и страх међу српским становништвом, са чиме су наставиле и након окончања Априлског рата.¹¹

Италијани нису успели да заузму простор Косова и Метохије у Априлском рату, већ је тај посао за њих обавио немачки „Вермахт“. Немци су 9. априла избили на Качаничку клисуру, а 11. априла су заузели Призрен. Два пука Косовске дивизије Југословенске војске су у првим данима рата успешно потискивали италијанске снаге и форсирале реку Дрим на северу Албаније. Међутим, након доноше-

¹⁰ О регуларним италијанским војним снагама у Албанији током Априлског рата видети: Marco Cuzzi, „Quando Mussolini costruiva la Grande Albania“, *Limes*, br. 2 (2001), 123–124; О камповима за обучавање албанских качака са Косова и Метохије за борбу против Краљевине Југославије видети: Благоје Павловић, *Страдање Срба 1389–2009* (Београд: БКП, 2010), 49; Milorad Vavić, „Kontrarevolucionarne organizacije na Kosovu i Metohiji 1941–1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (1987), 49–68; *Косово и Метохија 1912–2010. Хронологија* (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 50–52.

¹¹ Архив Југославије (АЈ), фонд 516, Мемоарска грађа, 2400/2, Спасоје Ђаковић: Братство и јединство.

ња одлуке о капитулацији Југословенске војске 15. априла, два пука су се предала италијанским снагама на прилазима Скадру.¹²

Масовни злочини над српским становништвом на простору Косова, Метохије и Македоније почињени су у првим недељама након почетка Априлског рата. Положај српских цивила отежавала је чињеница да се већина одраслих мушкараца налазила на фронту, услед чега су њихове породице остајале незаштићене. Већ 8. априла Албанци из Ђаковичког среза су у селу Беџ заузеле једно од највећих складишта оружја на подручју Косовске дивизијске области.¹³ Албанске нерегуларне формације биле су носиоци погрома над Србима, а придружили су им се локални албански и муслимански главари и политички представници са тог простора: Иљаз Агуши из Приштине, Сефедин-бег Махмутбеговић из Пећи, Гани-бег Криезију из Ђаковице, као и Ферхат-бег Драга и Џафер Дева из Митровице.¹⁴ После краха југословенског војног и државног поретка, косовско-метохијски Албанци су у већини места формирали „добровољне жандармерије“, које су се састојале од лица познатих по проблемима са законом.¹⁵ Италијански дипломата Карло Умилта, који је током лета 1941. године преузео дужност цивилног комесара за новоосвојене територије, навео је да је остао шокиран када је видео количину лешева и порушених српских кућа на путу од Ђаковице до Пећи.¹⁶

Споразумом италијанског министра иностраних послова Галеаца Ђана и немачког шефа дипломатије Јоакима Рибентропа у Бечу 21. априла 1941. године одређене су нове границе и Југославија је подељена између Немачке, Италије и савезних држава Тројног пакта. Највећи део Косова и Метохије додељен је Албанији, док су Зве-

¹² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 101; Далибор Велојић, „Косовска дивизија у Априлском рату“, *Баштина*, св. 36 (2014), 233.

¹³ Владан Виријевић, Златибор Марковић, „Прогон и страдања Срба у Ђаковичком срезу 1941. године“, у *Косово и Метохија у Другом светском рату. Седам деценија касније*, ур: Владан Виријевић, Далибор Елезовић (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2016), 94–95.

¹⁴ Бранко Бошковић, „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941–1945. године)“, *Космет*, I, бр. 1 (1991), 221.

¹⁵ Архив Србије (АС), фонд Безбедносно-информативне агенције, III-139, Реперат о политичком стању у току окупације и после ослобођења, архивска јединица (а.ј.) 55.

¹⁶ Јован Пејин, *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*, (Београд: Архив Србије, 1994); Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година. Ратни злочини* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2017), 266.

чански, Лапски, Вучитрнски и мањи део Грачаничког среза задржани под немачком управом окупирани Србије. То је изазвало незадовољство Италијана и Албанаца, који су наредних месеци дипломатским путем покушавали да код Немаца издејствују померање границе Велике Албаније ка северу.¹⁷

Италијани су током маја 1941. године на територију Западне Македоније, Косова и Метохије распоредили две дивизије 14. корпуса. Косово и Метохију је заузела 38. пешадијска дивизија „Пуља“, заједно са 4. мобилизационим батаљоном Краљевске карабинерије. Западна Македонија потпала је под управу 41. пешадијске дивизије „Фиренца“, која је у Априлском рату освојила Дебар, Стругу и околна места на том простору. Обе дивизије су ускоро издвојене из састава 14. корпуса, који је средином јула 1941. године пребачен у Црну Гору, са задатком да угуши масован народни устанак.¹⁸

Регент Франческо Јакомини формирао је посебан управни орган, „Високи државни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу“, који је имао задатак да окупирани делове Јужне Србије институционално integriше у „Краљевину Албанију“. На челу комесаријата налазио се Карло Умилта, а одређена су му два заменика.¹⁹ Заменик комесара за Косово и Метохију био је Фејзи Ализоти, политичар са вишедеценијским политичким искуством у Албанији и Османском царству. Ализоти је из Призрена надгледао увођење фашистичког система на Косову и Метохији.²⁰ Важну улогу у Комесаријату имао је Тахир Штила, некадашњи дипломата Ахмета Зогуа у Београду.²¹ Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу је укинут 3. децембра 1941. године а део његових дужности је преузело „Министарство осло-

¹⁷ Услед важности рудника „Трепча“ за немачку војску, Берлин је одлучно одбацио захтеве Италијана и Албанаца. Видети: Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943* (Београд: Војноисторијски институт, 1999) 68–70; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату* (Београд: ИНИС, 2002) 45, 181; Milorad Vavić, Đorđe Ličina, Jovan Pavlovski, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov (Загреб: Centar za informacije i publicitet, 1985), 196–197.

¹⁸ M. Cuzzi, *n.d.*, 124.

¹⁹ Federico Goddi, „L’occupazione italiana in Montenegro. Forme di guerriglia e dinamiche politiche del collaborazionismo četnico (1941–1943)“, *Qualestoria*, 2 (2015), 73.

²⁰ Глигор Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија* (Скопље: Мисла, 1975), 18.

²¹ Lucha Micheletta, „Italy, Greater Albania and Kosovo 1939–1943“, *Nuova Rivista Storica*, br. 2 (2013), 524.

бођених крајева“, које је истог дана формирано у Влади Краљевине Албаније. За првог министра изабран је Тахир Штила.²²

Команда дивизије Пуља је 14. јула 1941. године обавестила команду италијанског Четрнаестог корпуса о злочинима над насељеничком српском популацијом: „Последњих дана се на Косову, а нарочито у областима између Пећи и Приштине, догађају силовања, разбојништва, подметања пожара и крађе, које наоружани Албанци чине против Црногораца“. Команда дивизије Пуља је закључила да је циљ ових акција било „заstraшивање и исељавање мирних сељака“. У истом извештају наведено је да су разбојничке акције против српских насељеника „енергично сузбијане“ од стране италијанских војника и карабинијера.²³

Команда карабинијерије је по долаксу на Косово и Метохију распустила албанску „добровољну жандармерију“. Из сваке станице албанске добровољне жандармерије, Италијани су једног или два припадника ангажовали у карабинијерији, како би им служили због доброг познавања терена. Четврти мобилизациони батаљон Краљевске карабинијерије је у тренутку заузимања простора Косова и Метохије имао око 1.000 припадника, а до капитулације Италије 1943. године број карабинијера на Косову и Метохији порастао је на око 5.000.²⁴

Италијанска војска и Фашистичка милиција Албаније

Након проширивања територије на рачун Грчке и Југославије 1941. године, Италијанска војска је извршила свеобухватну реорганизацију у овом делу Балканског полуострва. Врховна команда оружаних снага Албаније (9. армија), покривала је целокупан простор „Велике Албаније“, док је Врховна команда оружаних снага Грчке

²² AQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruarë, v. 1942, d. 2; D. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, 146–147; A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji...“, 46.

²³ Сведочанства команде италијанске дивизије „Пуља“ о злочинима над српским становништвом на Косову и Метохији током Другог светског рата налазе се у Централном државном архиву Албаније, у фонду „Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу“. Видети: AQSH, f. 167, Komisariati i Naltë Civil për Kosovën, Dibrën, Strugën, v. 1941, d. 174, n.a. 5.

²⁴ АС, БИА, III-117, *Реферат о карабињерију*, а.ј. 2; Ali Hadri, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941–1945* (Priština: Zavod za istoriju Kosova, 1973), 102.

(11. армија), са три корпуса покривала италијанску зону окупиране Грчке. Италијанска 9. армија у Албанији била је подељена на три територијалне целине: 4. корпус, са седиштем у Драчу, покривао је простор Западне и Јужне Албаније, док је 25. корпус, са седиштем у Елбасану, деловао у источном делу земље, укључујући и Западну Македонију. Трећу територијалну целину представљао је „Сектор 3“, са седиштем у Призрену, у чијем саставу су се налазили Косово и Метохија и Северна Албанија. На територији Косова и Метохије формиран је подсектор „Косово“, са седиштем у Призрену, којим је управљала пешадијска дивизија „Пуља“.²⁵

Од маја 1941. године до капитулације Италије 8. септембра 1943. године, 38. пешадијска дивизија „Пуља“ са око 7.000 бораца је представљала највећу регуларну војну формацију на Косову и Метохији. Састојала се од 71. и 72. пешадијског пука „Пуља“, 15. артиљеријског пука „Монтенеро“, 115. црнокошуљашког батаљона „Џимино“ и 308. минобацачког батаљона 81 мм. У саставу дивизије налазила се и 38. сигнална чета, 43. артиљеријска чета, 56. санитетска секција и 38. пољска кухиња.²⁶ Командант дивизије био је генерал Алберто Д'Апonte, а начелник штаба потпуковник Ђорђо Милацо.²⁷ Команда дивизије је у априлу 1942. године донела одлуку и о формирању јединице противваздушне одбране на простору Косова, о чему су обавештене префектуре у Призрену, Приштини и Пећи.²⁸

Дуж границе проширене Краљевине Албаније, Италијани су распоредили своје пограничне страже (*Guardia alla Frontiera*), које су биле подељене на секторе и подсекторе. Сектор „Косово“ имао је седиште у

²⁵ Fabrizio Giardini, „L'Esercito italiano nella guerra di Liberazione Albanese“, u: *L'Albania indipendente e la relazioni italo-albanesi (1912–2012)*, urednik Alberto Becherelli, Andrea Carteny. (Roma: Edizioni Nuova Cultura, 2013), 223–224; Alexis Mehtidis, „Italian Army 8 September 1943 – Regio Esercito 8 Settembre 1943 Part X 9th Army, Albania–Kosovo“, 10. https://www.academia.edu/39778728/Italian_Army_8_September_1943_Regio_Esercito_8_Settembre_1943_Part_X_9th_ARMY_ALBANIA_KOSOVO (Пристапљено 26. 8. 2020).

²⁶ Alexis Mehtidis, „Italian Army 8 September 1943–Regio Esercito 8 Settembre 1943 Part X 9th Army, Albania–Kosovo“, 10–12. https://www.academia.edu/39778728/Italian_Army_8_September_1943_Regio_Esercito_8_Settembre_1943_Part_X_9th_ARMY_ALBANIA_KOSOVO (Пристапљено 25. 8. 2020)

²⁷ Милутин Живковић, „Штавички срез током прве године окупације (април – децембар 1941. године)“, *Баштина*, св. 39 (2015), 192.

²⁸ AQSH, f. 160, Komanda Ushtarake, v. 1942, d. 196, Porosi të gjeneralit të divizionit komandantit A. D'Aponte, drejtuar inspektorit të pergjithshëm për Kosovën, mbi masat që duhen marrë për mbrojtjen antiajrore

Призрену, док су подсектори распоређени у срезове који су се налазили на државној граници. Сваки подсектор се састојао од припадника различитих формација, тако да су у раду граничне службе учествовали припадници карабинијерије, Фашистичке милиције Албаније и управа финансијске полиције (*Guardia di Finanza*).²⁹

Упркос лошем искуству са албанским батљонима у рату са Грчком 1940. године, освајање нових територија на Балкану 1941. године и опасност од побуне окупираних народа подстакли су Италијане да изврше ново укључивање Албанаца у регуларне војне снаге. Од остатака албанских војних јединица су почетком 1942. године формирана три лака пешадијска пука, позната под именом „Ловци Албаније“. Основни задатак ових пукова било је сузбијање герилских покрета отпора и учвршћивање контроле над новоосвојеним територијама. Сваки пук се састојао од два батаљона, који су носили називе по планинама у Албанији („Грамос“, „Кората“, „Томори“, „Табарош“, „Каптина“ и „Дајти“), четири артиљеријске батерије и једне митраљеске чете. Број војника у сваком пуку износио је око 2.300 бораца.³⁰

Први пук, у чијем саставу се били батаљони „Грамос“ и „Кората“, првобитно је имао седиште у Корчи на југу земље, али је касније премештен на терен Косова и Метохије, са задатком да дејствује против четника и партизана у склопу 38. дивизије „Пуља“. Други пук са седиштем у Скадру и трећи пук са центром у Елбасану су до краја италијанске окупације деловали на простору „Старе Албаније“.³¹

Због дезертерства и ниске борбене готовости, 2. и 3. пук су 1942. године распуштени, док је 1. пук на Косову и Метохији показао успешност у борбама против партизана. Због тога је 1943. године формиран 4. пук „Ловци Албаније“, у који су регрутовани искључиво косовскометохијски Албанци. Врховна команда оружаних сна-

²⁹ Massimo Coltrinari, *L'8 settembre in Albania. La crisi armistiziale tra impotenza, errori ed eroismo (8 settembre-7 ottobre 1943)*, Roma: Nuova Cultura, 2009, 125; Милутин Живковић, *Између Велике Албаније и окупираних Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941-1944)*, (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018), 60; Живковић, „Штавички срез током прве године окупације“, 194.

³⁰ AQSH, fondi 184, v. 1943, d. 77, n.a. 6, Deposito di reggimenti di fanteria Albanesi, 18. 2. 1942.

³¹ L. Molendowski, „Mozaika narodów Europy. Włoskie jednostki kolonialne i sojusznicze w latach 1939-1941 (cz. II)“, *Histmag*, 26. 10. 2007, <https://histmag.org/Mozaika-narodow-Europy.-Wloskie-jednostki-kolonialne-i-sojusznicze-w-latach-1939-1941-cz.-II-1569> (Приступљено 20. 8. 2020).

га Албаније одлучила је да 1. и 4. албански пук формирају 1. бригаду „Ловци Албаније“.³² Војници пукова „Ловци Албаније“ носили су униформе, које су поред италијанских, садржале и албанске националне ознаке, а формација је имала своју заставу, која је била идентична албанској националној застави.³³

О интегрисаности пука „Ловци Албаније“ и осталих албанских оружаних формација у Италијанску војску сведочи писмо које је албански комуниста Кочо Ташко упутио Коминтерни на јесен 1942. године: „Не постоји разлика између Италијанске војске и Албанске војске, не постоји довољна разлика између оружаних формација Албанаца с једне стране, и оружаних формација Италијана с друге стране“.³⁴ Ташко је ово написао у склопу критике деловања Народноослободилачке војске Албаније, која је у прогласима позивала на неселективно нападање свих окупаторских војних формација, укључујући и оне сачињене од Албанаца, што је негативно утицало на углед НОВ Албаније код албанског становништва.

Контакти између комунистичког покрета на Косову и Метохији и Албанаца у Италијанској војсци интензивирани су 1943. године. Секретар Обласног комитета Боро Вукмировић је заједно са Рамизом Садикуом отишао у Ђаковицу у марту 1943. године, након што је секретар Среског комитета КПЈ у Ђаковици Имер Пуља послао поруку да се једна значјана група албанских војника у Ђаковици спрема да пређе у партизане. До преласка албанских војника у партизански покрет није дошло, а Вукмировић и Садику су 7. априла ухапшени, након чега су стрељани.³⁵ Италијанска војнообавештајна служба СИМ је почеком априла обавестила Врховну команду оружаних снага Албаније да је командант југословенског партизан-

³² AQSH, fondi 184, Komanda e Mbrojtjes së Kufirit dhe e Rojës së Financës, v. 1943. d. 77, n.a. 16–17; Silvia Trani, ur., *L'unione fra l'Albania e l'Italia, censimento delle fonti (1939-1945) conservate negli archivi pubblici e privati di Roma*, (Roma: Direzione generale per gli archivi, 2007), 56.

³³ AQSH, fondi 160, Komanda Ushtarake, v. 1943, d. 15, n.a. 3, 16. 6. 1943.

³⁴ Ndreçi Plasari, Luan Malltezi, prir., *Politike antikombëtare e Enver Hoxhes. Plenumi i 2-të i KQ të PKSH. Berat, 23-27 nëntor 1944. Dokumente* (Tiranë: Drejtoria e pergjithshme e arkivare, 1996), 180.

³⁵ Spasoje Đaković, „KPJ u NOB-u i Revoluciji na Kosovu i Metohiji“, u: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, urednik Gordana Filipović (Beograd: Međunarodna politika, 1989), 121–122.

ског одреда „Емин Дураку“ Фадиљ Хоџа виђен „у друштву“ албанских војникау Ђаковици.³⁶

Фашистичка милиција Албаније (црнокошуљаша) представљала је још једну војну формацију у којој су Албанци чинили значајан удео војника, док је њено деловање било под контролом власти у Риму. Од четири легије црнокошуљаша у Албанији, са седиштима у Тирани, Корчи, Валони и Скадру, за Косово и Метохију је најважнија била 4. легија са седиштем у Скадру, чији 7. батаљон се налазио у Призрену и био у потпуности састављен од косовско-метохијских Албанаца. Високи комесаријат за Косово, Дебар и Стругу је у септембру 1939. године обавестио регента Јакоминија да се наклоност албанског становништва са новоприпојених крајева према власти у Тирани види и кроз масовно приступање Фашистичкој милицији Албаније.³⁷ Као и у случају „Ловаца Албаније“, закључак италијанских власти био је да Албанци са Косова и Метохије у Фашистичкој милицији Албаније дају већи допринос и имају бољи учинак у антигерилској борби од Албанаца из „Старе Албаније“.³⁸

Хапшењима и интернирањима „непријатељских елемената“ руководила је италијанска обавештајна служба – ОВРА (*Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo* – Организација за праћење и сузбијање антифашизма). Регионални руководиоци ОВРА уједно су били инспектори федерата Фашистичке партије Албаније, тако да су на простору Косова и Метохије постојала три регионална центра ОВРА, у Приштини, Призрену и Пећи.³⁹ Војнообавештајна служба СИМ (*Servizio Informazioni Militare*) прикупљала је информације о стању на околним територијама – Бугарској, Црној Гори и Србији под немачком окупацијом.⁴⁰ Руководилац војне службе неретко је издавао наређења и командантима карабинијерије.⁴¹

³⁶ AQSH, Komanda Ushtarake, f. 160, v. 1943, d. 196. Njoftime të bëra nga Zyra e Shërbimit Sekret Ushtarak drejtuar Komandës së Lartë të Forcave të Armatosura në Shqipëri, mbi Fadil Hoxhën që ndodhet në Gjakovë dhe kryetarë të lëvizjes komuniste serbe në Gjakovë, Fonte confidenziale ritenuta attendibile ha riferito all'Arma di Gjakova.

³⁷ AQSH, fondi 167, Komisariati i Nalte civil për Kosovë, Dibër e Strugë, v. 1941, d. 161, n.a. 1, Telegrami i Komisariati i Nalte civil për Kosovë, Dibër e Strugë për Mëkambësisë së përgjithshme.

³⁸ M. Cuzzi, *n.d.*, 126–127.

³⁹ АС, БИА, III-117, *Реферат о префектури*, а.ј. 1–2.

⁴⁰ Ali Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2 (1965), 51.

⁴¹ S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike* (Beograd: Naučna knjiga, 1989), 56–58.

Већ након првих пораза Југословенске војске у Априлском рату започето је формирање „добровољне албанске жандармерије“, сачињене од лица склоних криминалу, која су у том периоду извршила велики број злочина. Италијани су током лета распустили добровољну жандармерију, али су њени припадници у форми „вулнетара“ наставили да играју важну улогу у окупационом апарату. Општине и сеоски кметови су били задужени за спровођење мобилизације албанских сељака у вулнетаре, а председник општине је често предводио локалне вулнетаре у акцијама против четника и партизана. Поред тога, општине су достављале наоружање цивилима који треба да иду у борбу и издавале су наређења да сваки албански цивил мора да набави и купи пушку.⁴²

Вулнетари, који се у неким документима називају и „фашистичка плаћеничка албанска војска“, представљали су најбројнију албанску оружану формацију на тлу Косова и Метохије током рата. У нападу на село Грболе 1943. године, учествовало је неколико десетина припадника карабинијерије и преко шесто вулнетара, предвођених урошевачким потпрефектом Муртезом Шаћиријем. Злочине над српским цивилима најчешће су вршили вулнетари, који су тако остваривали и значајну материјалну добит. Вулнетари из пограничних општина Лапског среза и Приштинске префектуре служили су као додатне пограничне страже на граници окупиране Србије и Краљевине Албаније.⁴³

Општинске власти су имале обавезу да материјално снабдевају вулнетаре.⁴⁴ Албански „добровољци“ на Косову и Метохији исказивали су висок степен лојалности италијанском окупационом апарату до средине 1943. године када је избацивање Италије из рата постало извесно. Забележени су и случајеви да су вулнетари одустали од потере за партизанима, након што су открили да се ради о борцима албанске националности. Командант партизанског одреда „Зејнел Ајдини“ Фадил Хоџа се приликом једне потере коју су против њега покренули Италијани 1942. године, на албанском језику обратио локалним вулнетарима, поручивши да припадници његовог одреда „нису четници, него Албанаци“ и да у то могу и сами

⁴² АС, БИА, V-116, *Списак припадника вулнетара, фашистичке плаћеничке албанске војске у Другом светском рату*, а.ј. 1–3, 8, 50.

⁴³ Исто.

⁴⁴ АС, БИА, III-117, *Реферат о општинама*, а.ј. 16–17.

да се увере. Окупљени Албанци су се након тога разишли не желећи да пуцају на своје сународнике. Пошто су се Италијани повукли у Гњилане, припадници одреда „Зејнел Ајдини“ су од локалних Албанаца добили храну и муницију.⁴⁵

Вулнетари из Дренице предвођени Шабаном Полужом у више наврата су, без сагласности и наређења Италијана, организовали упаде на простор Недићеве Србије. У овим акцијама вршено је етничко чишћење Срба из Ибарског Колашина и Рашке области, уз пљачку њихове имовине.⁴⁶

Карабинијерија и полиција – стуб италијанске власти на Косову и Метохији

Италијанска војно-полицијска формација карабинијерија је у мирнодопским условима била задужена за очување реда и мира, док је за време ратног стања ангажована у војним операцијама. Под влашћу Мусолинија, карабинијерија је била важан елемент репресије према политичким противницима. У окупираним деловима Југославије ова формација је била задужена за сузбијање покрета отпора окупационом режиму. Карабинијери су имали задатак да откривају и разбијају све организације које су биле уперене против Италијанске империје.⁴⁷

Четврти мобилизациони батаљон Краљевске карабинијерије који је 1941. године заузео територију Косова и Метохије првобитно је био потчињен Врховној команди Краљевске карабинијерије Албаније (*Comando Superiore Carabinieri per l'Albania*), са седиштем у Тирани. Краљевска карабинијерија Албаније настала је спајањем италијанске карабинијерије и албанске жандармерије. У октобру 1942. године одлучено је да се карабинијеријске јединице на Косову потчине команди сектора „З“ у Призрену.⁴⁸ На тај начин, карабини-

⁴⁵ АЈ, 516, Србија, МГ 2401, Ђорђевић Драгутин: Партизански одред „Зејнел Тједино“; А. Hadri, *Narodnooslobodilčki pokret na Kosovu 1941–1945*, 254.

⁴⁶ Вучина Добрић, *Стари Колашин у Другом светском рату*, Зубин Поток 2015, 18–22; М. Живковић, *Између „Велике Албаније“ и окупираних Србије*, 79–87.

⁴⁷ АС, БИА, III-118, *Реферат о карабињерији*, а.ј. 6.

⁴⁸ AQSH, f. 152, *Ministria e Punëve të Brendshme*, v. 1942, *Komanda e prapë e karabinjereve mbretore të Shqipërisë. Zyra e rregullimit dhe e mobilizimit*, 3. X 1942.

јерија на Косову и Метохији била је директно потчињена Италијанској војсци.⁴⁹

Четврти батаљон Краљевских карабинијера подељен је на три чете (*компаније*) са седиштима у Призрену, Пећи и Приштини, а постојала је и провизорна чета у Ђаковици. Седишта префектура уједно су била и седишта компанија. Свака компанија била је подељена на неколико водова (*тененци*) тако да је у сваком срезу деловала по једна тененца. У жандармеријским станицама Краљевине Југославије Италијани су формирали „*стађионе*“, које су биле потчињене среским тененцама. Карабинијерија је имала и своју обавештајну мрежу, сачињену од „информатора“. Постојале су три врсте информатора. Они који су врбовани по затворима или пуштани из затвора по појединим задацима, а нису били плаћени, затим људи који су се истакли као пријатељи Италије, док су трећа врста информатора били плаћеници.⁵⁰

Команда карабинијерије углавном је деловала према наређењима италијанских контролних органа у албанском државном апарату, пре свега, инспектора федерата Фашистичке партије Албаније.⁵¹ Надређеност над карабинијеријом имао је и руководилац италијанске војнообавештајне службе СИМ (*Servizio Informazioni Militare*).⁵² Акције карабинијерије и префектуре најчешће су биле координисане и у међусобном сагласју, а карабинијери су префекту подносили редовне извештаје о безбедносној ситуацији на терену. Важнији извештаји прослеђивани су Министарству унутрашњих послова у Тирани.⁵³

Карабинијери су на Косову и Метохији вршили контролу саобраћаја, управљали затворима, вршили контрашпијунску делатност

⁴⁹ АС, БИА, III-118, *Реферат о карабинијерији*, а.ј. 6; Марилена Века, *Изгубљено Косово* (Београд: Хришћанска мисао, 2004), 118–123.

⁵⁰ АС, БИА, III-118, *Реферат о карабинијерији*, а.ј. 6; Gojko Medenica, „Peć i okolina u okupacionom sistemu 1941-1944“, u: *Metohijski NOP odred 1941, urednik Gojko Medenica* (Beograd: Sekcija boraca Prve kosovsko-metohijske proleterske brigade, 1997), 47.

⁵¹ АС, БИА, III-118, *Реферат о карабинијерији*, а.ј. 1.

⁵² S. Đaković, *Fadilj Hodža i Enver Hodža*, 56–58.

⁵³ Г. Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија 1941–1944. Италијански и албански документи во превод на македонски јазик* (Струга: Друштво за наука, култура и уметност "Браќа Миладиновци", 2003), 99.

и надгледали локално становништво.⁵⁴ Поручник карабинијерије је имао надзор над вулнетарима у срезу. У пограничним срезовима, карабинијерија је учествовала у контроли граничних прелаза.⁵⁵ Командант карабинијерије оверавао је личне карте, које су од априла 1942. године морали да поседују сви становници „Велике Албаније“ неалбанске националности, старији од 14. година.⁵⁶

Италијанске власти нису желеле да се у окупираним подручјима Југославије припојеним Великој Албанији спроводи прекомеран терор, страхујући да би то могло да доведе до распламсавања покрета отпора. Зато су италијанска војска и карабинијерија у косовскометохијским селима некада представљале препреку за злочине Албанаца над српским цивилима. Према сведочењима косовскометохијских Срба, дешавало се да локални Албанци карабинијерији и италијанској војсци лажно доставе податке да се у неком српском селу крију четници или партизани, како би Италијани напали то село.⁵⁷

Италијанска војска и карабинијерија примењивале су сурове методе према лицима осумњиченим за учешће у неком од покрета отпора. Када су власти Приштинске префектуре почетком 1943. године откриле план КПЈ за заузимање Липљана и подизање устанка у Грачаничком срезу, организована је рација у селу Суви До, у којој је учествовало око 1.500 припадника италијанске војске, карабинијерије и албанских вулнетара, а војне јединице и вулнетарске групе су довођене и из Пећке и Призренске префектуре. Становници села су одведени у некадашњу школу, која је током рата имала функцију затвора. Уследила су мучења са циљем откривања завере, а захваљујући политичком комесару Косовског одреда и секретару Средског комитета КПЈ у Грачаничком срезу Аци Марковићу Кошћи, који

⁵⁴ *Handbook on the Italian Military Forces* (Washington: Military Intelligence Service, 1943), 12–13.

⁵⁵ AQSH, f. 166, Ministria e Tokave të Liruarë, d. 9, Telegram prefekturave qarkore nën prefekturave; AC, БИА, III-117, Реферат о карабинијерији, а.ј. 1.

⁵⁶ AQSH, f. 149, Kryeministria, v. 1942, d. VI/63, Urdhër qarkor e inspektorit epror të KKM dërguar Kryeinspektoriatit të Përgjithshëm për Kosovën dhe prefekturave Prizren, Prishtinë, Pejë, mbi pajisjen me letërnjoftim personat me kombësi joshqiptare, 10. IV 1942.

⁵⁷ Радојко Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе* (Косовска Митровица: Градска библиотека „Вук Караџић“, 2009), 166.

је, мучен до смрти, одбио да ода имена сабораца, избегнуто је потпуно разоткривање партијске организације на овом терену.⁵⁸

У центрима префектура, Приштини, Призрену и Пећи, формирана је редовна полиција, која се у југословенским изворима назива *квестура*. У сваком од центара префектуре деловало је између тридесет и четрдесет припадника полиције, не рачунајући њене агенте и сараднике.⁵⁹ За разлику од карабинијерије, полиција није имала станице у осталим среским седиштима и општинама. Полиција није била директно потчињена Риму, већ се налазила у саставу државног апарата Краљевине Албаније. Ипак, поред команданта полиције који је био Албанац, постојала је и функција саветника, коју је по правилу заузимао Италијан. На тај начин, рад полиције у три косовско-метохијска града био је под чврстом италијанском контролом до септембра 1943. године.⁶⁰

Извештај италијанског саветника у Призренској полицији упућен главном полицијском саветнику из октобра 1942. године указује на незадовољство Италијана због начина на који су Албанци управљали државним полицијским институцијама:

„Они не познају ни праксу администрације, ни најосновнија, општа правила полиције, принципе закона или кривичне поступке; чине грубе грешке у вези с дефиницијама злочина, изостављају оверавање пријављених злочина и парница, ослобађају људе криве за злочине, да би их касније ухапсили тек након што су поново ухваћени на делу“.⁶¹

Полиција је оперативно била подређена префекту, којем је свака 24 часа достављала извештаје о стању на терену града. Када је долазило до несугласица између префекта и полиције, министарство унутрашњих послова у Тирани је слало инспектора да посредује у решавању спора.⁶²

⁵⁸ АЈ, 516, Србија, МГ 2341, Бошковић Василије: „Сећање на напад фашиста на Суви До 14. 1. 1943. године и херојску смрт друга Аце Маровића Кошће“; Miodrag Nikolić, *Priština: Grad heroj* (Beograd: Narodna armija, 1980), 40–45.

⁵⁹ A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941–1944“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 2 (1965), 49.

⁶⁰ АС, БИА III-118, *Материјали о префектурама за време рата (1941 – 1945)*, Префектура, а.ј. 17.

⁶¹ Цитирано према: G. Villari, „A Failed Experiment: The Exportation of Fascism to Albania“, 165.

⁶² АС, БИА, III-118, *Материјали о префектурама за време рата (1941–1945)*, Префектура, а.ј. 17.

Војно-полицијске формације играле су важну улогу у политичком апарату Велике Албаније. Команданти карабинијерије и полиције, као и команданти места у Приштини, Пећи и Призрену уједно су били и чланови „ужег одбора“ федерата Фашистичке партије Албаније у Приштинској, Призренској и Пећкој префектури. Овај орган, у чијем раду су учествовали и префекти, потпрефекти, управници школа и председници општина, разматрао је најважнија политичка питања на нивоу префектуре. Команда карабинијерије давала је мишљење о сваком кандидату за чланство у Фашистичкој партији Албанији.⁶³

Реорганизација војних јединица у условима слабљења италијанског утицаја у Албанији

Слабљење италијанских позиција у рату почетком 1943. године довело је до јачања елемената албанске државности и самосталности. Франческо Јакомини је, након четири године обављања дужности регента, у априлу 1943. године напустио ту позицију. Власти у Риму су закључиле да Јакоминијеве репресивне мере према албанском покрету отпора нису дале резултате, тако да је на његово место постављен генерал Алберто Париани, који је заступао политику уступака албанским националним захтевима, како би фашистички режим сачувао подршку већине становништва. У сарадњи новог регента и фашистичких влада Малићија Бушатија и Екрема Либохове, на пролеће 1943. године обновљена су поједина страна дипломатска представништва у Тирани, а Фашистичка милиција Албаније замењена је Гардом Велике Албаније. Посебним декретима поново је формирана албанска жандармерија, која је 1939. године била укинута и замењена карабинијеријом. У састав обновљене албанске жандармерије ушли су сви карабинијери албанске националности, али је примат у војно-полицијским операцијама и даље имала карабинијерија.⁶⁴

Пошто су јединице косовскометохијских Албанаца у италијанској војсци показале боље резултате од осталих албанских оружаних формација, у априлу 1943. године формиран је још један пук – 4.

⁶³ АС, БИА, III-117, *Реферат о федерату*, а.ј. 6.

⁶⁴ S. Trani, *n.d.*, 58. G. Villari, „Repressione e resistenze in Albania“, 96.

пук „Ловци Албаније“, који је заједно са 1. пуком чинио новоформирану 1. бригаду „Ловци Албаније“. Ова бригада постала је важан војни ослонац на Косову и Метохији, док су 71. и 72. пешадијски пук дивизије „Пуља“ више ангажовани на простору Старе Албаније против албанског партизанског покрета. Дивизија „Пуља“ је додатно ојачана, укључивањем у њен састав 108. минобацачког батаљона и неколико митраљеских чета.⁶⁵

Врховна команда оружаних снага Албаније је 1. јуна 1943. године променила име у „Команда 9. армије“. Тада је извршена реорганизација италијанских снага на Балкану. Формирана је Група армија Исток, са седиштем у Тирани, у чијем саставу сеналазила Команда 9. армије, 14. армијски корпус стациониран у Црној Гори, 6. армијски корпус стациониран у околини Дубрвника, и италијанске снаге у Грчкој. На челу Групе армије Исток налазио се генерал-пуковник Ецио Роси.⁶⁶

Средином јуна Команда 9. армије направила је план додатног укључивања косовскометохијских Албанаца у Италијанску војску. До 15. октобра 1943. године планирано је формирање новог пука „Ловци Албаније“, једног батаљона „Гарде Велике Албаније“ и батерије „Семан“. Косовскометохијским Албанцима намењена је посебна улога у организационим и кадровским реформама у војсци. Планирано је да до краја децембра 1943. године, део официра из „Старе Албаније“ буде отпуштен из службе и замењен новим официрима, углавном из Метохије, Косова и Западне Македоније. Планирано је да се у саставе 4. и 25. корпуса, као и сектора „3“ први пут укључи и 1.300 Срба и Македонаца.⁶⁷

После пада Мусолинија 8. августа 1943. године дошло је до губитка утицаја Италијана у државној политици Албаније.⁶⁸ Жандармерија је додатно учвршћена, док је карабинијерија почела да убрзано губи ауторитет. Жандармерија Краљевине Албаније је у најве-

⁶⁵ Alexis Mehtidis, „Italian Army 8 September 1943-Regio Esercito 8 Settembre 1943 Part X 9th Army, Albania-Kosovo“, 11–12. https://www.academia.edu/39778728/Italian_Army_8_September_1943_Regio_Esercito_8_Settembre_1943_Part_X_9th_ARMY_ALBANIA_KOSOVO (Приступљено 28. 8. 2020),

⁶⁶ Velimir Ivetić, „Kapitulacija Italije i razoružavanje italijanskih oružanih snaga u Jugoslaviji 1943. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (1984), 375.

⁶⁷ AQSH, fondi 184, Komanda e Mbrotjtjes së Kufirit dhe e Rojës së Financës, v. 1943. d. 77, n.a. 15.

⁶⁸ A. Hadri, *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941–1945*, 104.

ћој мери преузела организациону структуру одлазеће италијанске карабинијерије.⁶⁹ Прво су формиране окружне команде жандармерије у Пећи, Приштини и Призрену, које су имале директну везу са Владом у Тирани. Потом су формиране среске команде у потпрефектурама, и на крају жандармеријске станице у општинама.⁷⁰ Жандармерија је имала разгранату обавештајну делатност преко агената и сарадника, од којих је добијала податке о припадницима и симпатизерима НОП-а. На основу добијених података, жандармерија је организовала акције у којима су често вршени злочини над цивилима.⁷¹ Структура и персонални састав полиције су остали исти, с тим што је укинута функција италијанског „саветника“ у полицијским станицама, која је Италијанима омогућавала контролу рада ове институције.⁷² Полиција је могла да хапси и води истрагу против ухапшених, али је у року од 24 сата о томе морала да обавести префекта и тужиоца, којима је оперативно била подређена.⁷³

Немачке трупе почеле су да улазе у Албанију још током јула и августа 1943. године, како би превентивно спречиле евентуално савезничко искрцавање на албанској обали. Након 8. септембра и капитулације Италије, Немци су војно заузели целокупно подручје „Краљевине Албаније“ и приступили мерама формирања албанских државних и војних установа како би војни трошкови на запоседнутој територији били што мањи.⁷⁴ Нова влада у Тирани је 14. октобра 1943. године прогласила „независност Албаније и ослобођење од италијанске окупације“.⁷⁵

⁶⁹ АС, БИА III-117, *Извештај опуномоћства Удбе у Истоку окружном одељењу Удбе у Пећи, 20. септембар 1946*; Милутин Фолић, „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945.“, у: *Други светски рат – 50 година касније I*, уредник Владо Стругар (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 1997), 565.

⁷⁰ АС, БИА III-117, *Реферат о жандармерији*, а.ј. 10.

⁷¹ АС, БИА III-117, *Реферат о жандармерији*, а.ј. 8.

⁷² АС, БИА, III-139, *Државни апарат на КиМ за време окупације и непосредно после Другог светског рата, Реферат о државној полицији*, а.ј. 20.

⁷³ АС, БИА, III-117, *Државна полиција*.

⁷⁴ ВА, НОВЈ, к-223, ф-10, д-19; Милутин Живковић, „Интегрисање Велике Албаније. Албанско-муслимански напади на Србе у Штавичком, Дежевском и Сјеничком срезу у јесен 1943. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 185–187; Ana Lalaj, „Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943 - 2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar“, *Studime historike*, br. 1-2 (2011), 140–214; Paskal Milo, *Shqiptarët në Luftën e Dytë Botërore* (Tiranë: Toena, 2014), 286–300.

⁷⁵ Глигор Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија* (Скопје: Мисла, 1975), 20.

Одлазак Италијана и долазак немачких трупа погоршали су безбедносно стање српског становништва на Косову и Метохији. Пукови „Ловци Албаније“ и вулнетари су током септембра 1944. године нападали и разоружавали преостале италијанске јединице, чиме су демонстрирали лојалност новим немачким заштитницима. Вође албанских вулнетарских јединица тада су постали команданти жандармеријских станица. Командант среске жандармерије имао је кључну улогу у функционисању ове установе. Мехмет Чауши у Источком срезу и Хамдија Јашаревић у Урошевачком срезу посебно су се истицали у терору и злочинима након одласка Италијана. Урошевачка жандармерија под командом Хамдије Јашаревића је након окршаја са Италијанима у септембру 1943. године стрељала тридесет Срба из Урошевца, због њихове наводне помоћи италијанским војницима. Источка жандармерија је у октобру 1943. године ухапсила и стрељала шездесет Срба у селу Ракош, као одмазду за два убијена немачка војника.⁷⁶

* * *

Прва фаза окупације Косова и Метохије обележена је терором и злочинима почињеним од стране качака из Албаније. Персонални састав државног апарата се у потпуности променио, док су нерегуларне формације из Албаније и „добровољне жандармерије“ формиране од косовскометохијских Албанаца чиниле масовне злочине над српском популацијом. У складу са италијанско-немачким споразумом, током лета и јесени 1941. године на највећем делу Косова и Метохије успостављене су институције и државна организација „Краљевине Албаније“. Стуб италијанске контроле овог простора представљала је пешадијска дивизија „Пуља“ и Краљевска карабинијерија. Најчешћи вид репресије била су масовна хапшења и мучења лица осумњичених за учествовање у покретима отпора. Албанско учешће у војсци огледало се у 7. батаљону 2. легије Фашистичке партије Албаније и 1. пуку „Ловци Албаније“ у саставу дивизије „Пуља“, а локалне власти су имале задатак да од албанских сељака формирају добровољачке формације – „вулнетаре“.

Италијанске војне власти су биле задовољне учинком 1. пука „Ловци Албаније“, који је деловао на Косову и Метохији, због чега су

⁷⁶ АС, БИА, III-117, *Реферат о жандармерији*, а.ј. 13; АС, БИА, V-9. *Балистички покрет. Реферат о злочину окупатора и свих квислинга у времену окупације*, а.ј. 25,

1943. године од косовскометохијских Албснсвс формирале и 4. пук „Ловци Албаније“, а планирано је да се до краја године успоставе нове војне јединице састављене од Албанаца, као и прве италијанске војне јединице састављене од Срба и Македонаца. Спровођење ових планова прекинуто је избацивањем Италије из рата у септембру 1943. године.

Долазак немачке војске у Албанију довео је до брисања бројних елемената италијанске власти у тој земљи. Фашистичка партија Албаније замењена је Бали комбетаром, Фашистичка милиција Албаније замењена је Албанском добровољном милицијом, а италијанска карабинијерија и квестура замењене су албанском жандармеријом и полицијом. Италијанску војску и обавештајни апарат замениле су немачке војне и безбедносне структуре.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Arkivi Qendror Shtetëror

Fondi 152, Ministria e Punëve të Brendshme

Fondi 160, Komanda Ushtarake

Fondi 166, Ministria e Tokave të Liruar

Fondi 167, Komisariati i Naltë Civil për Kosovën, Dibrën, Strugën

Fondi 178, Ministria e Financave, Drejtoria e Pergjithshme e Financave

Fondi 184, Komanda e Mbrojtjes së Kufirit dhe e Rojës së Financës

Архив Југославије

Фонд 516, Мемоарска грађа

Архив Србије, Београд

Фонд Безбедносно-информативне агенције

Војни архив

Фонд Народноослободилачке војске Југославије

Објављени извори

Јовановић, Радојко. *Бело светло на митровачке црвене записе*. Косовска Митровица: Градска библиотека „Вук Караџић“, 2009.

Ndreçi, Plasari, Malltezi, Luan, *prir. Politike antikombëtare e Enver Hoxhes. Plenumi i 2-të i KQ të PKSH. Berat, 23-27 nëntor 1944. Dokumente*. Tiranë: Drejtoria e pergjithshme e arkivare, 1996.

Тодоровски, Глигор, *ur. Окупацијата на Западна Македонија 1941–1944. Италијански и албански документи во превод на македонски јазик*. Струга: Друштво за наука, култура и уметност „Браќа Миладиновци“, 2003.

Trani, Silvia, *ur. L'unione fra l'Albania e l'Italia, censimento delle fonti (1939-1945) conservate negli archivi pubblici e privati di Roma*. Roma: Direzione generale per gli archivi, 2007.

Handbook on the Italian Military Forces. Washington: Military Intelligence Service, 1943.

Литература

Антонијевић, Ненад. *Косово и Метохија 1941–1945. година. Ратни злочини*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2017.

Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд: ИНИС, 2002.

Бошковић, Бранко. „Преглед специфичности народноослободилачког покрета на Косову и Метохији (1941–1945. године)“. Приштина 1991, *Космет*, 1 (1991), 211–281.

Vavić, Milorad. „Kontrarevolucionarne organizacije na Kosovu i Metohiji 1941–1945. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (1987), 49–68.

Vavić, Milorad, Ličina, Đorđe, Pavlovski, Jovan. *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985.

Века, Марилина. *Изгубљено Косово*. Београд: Хришћанска мисао, 2004.

Велојић, Далибор. „Косовска дивизија у Априлском рату“. *Баштина*, св. 36 (2014), 223–242.

Villari, Giovanni. „A Failed Experiment: The Exportation of Fascism to Albania“. *Modern Italy*, 12, 2 (2007), 157–171.

Villari, Giovanni. „Repressione e resistenze in Albania“. *Qualestoria*, 2 (2015), 81–98.

Виријевић, Владан, Марковић, Златибор. „Прогон и страдања Срба у Ђаковичком срезу 1941. године“. У: *Косово и Метохија у Другом светском рату. Седам деценија касније*. Уредник Владан Виријевић, Далибор

Елезовић, 89–107. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2016.

Giardini, Fabrizio. „L'Esercito italiano nella guerra di Liberazione Albanese”. U: *L'Albania indipendente e la relazioni italo-albanesi (1912–2012)*. Urednik Alberto Becherelli, Andrea Carteny, 223–238. Roma: Edizioni Nuova Cultura, 2013.

Goddi, Federico. „L'occupazione italiana in Montenegro. Forme di guerriglia e dinamiche politiche del collaborazionismo četnico (1941–1943)”. *Qualestoria*, br. 2 (2015), 65–80.

Добрић, Вучина. *Стари Колашин у Другом светком рату*. Зубин Поток: Стари Колашин, 2015.

Đaković, Spasoje. „KPJ u NOB i revoluciji na Kosovu”. U: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*. Urednik Gordana Filipović, 118–131. Beograd: Međunarodna politika, 1989.

Đaković, Spasoje. *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*. Beograd: Naučna knjiga, 1989.

Elsie, Robert, ur. *Historical Dictionary of Albania. Second Edition*. Lanham – Toronto – Plymouth: Scarecrow Press, 2010.

Живковић, Милутин. *Између Велике Албаније и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу, 2018.

Живковић, Милутин. „Интегрисање Велике Албаније. Албанско-муслимански напади на Србе у Штавичком, Дежевском и Сјеничком срезу у јесен 1943. године”. *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 185–203.

Живковић, Милутин. „Штавички срез током прве године окупације (април – децембар 1941. године)”, *Баштина*, св. 39 (2015), 189–208.

Ivetić, Velimir. „Kapitulacija Italije i razoružavanje italijanskih oružanih snaga u Jugoslaviji 1943. godine”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (1984), 367–386.

Lalaj, Ana. „Konferenca e Bujanit, 31 dhjetor 1943 - 2 janar 1944, një analizë e rivlerësuar”. *Studime historike*, br. 1-2 (2011), 135–160.

Micheletta, Lucha. „Italy, Greater Albania and Kosovo 1939–1943”. *Nuova - Rivista Storica*, 2 (2013), 521–542.

Milo, Paskal. *Shqiptarët në Luftën e Dytë Botërore*. Tiranë: Toena, 2014.

Medenica, Gojko. „Peć i okolina u okupacionom sistemu 1941–1944”. U: *Metohijski NOP odred 1941*. Urednik Gojko Medenica, 44–54. Beograd: Sekcija boraca Prve kosovsko-metohijske proleterske brigade, 1997.

Nenezić, Dragan. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1999.

Nikolić, Miodrag. *Priština: Grad heroj*. Beograd: Narodna armija, 1980.

Павловић, Благоје. *Страдање Срба 1389-2009*. Београд: Б.К. Павловић, 2010.

Павловић, Момчило, ур. *Косово и Метохија 1912–2010. Хронологија*. Београд: Институт за савремену историју, 2011.

Пејин, Јован. *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*. Београд: Архив Србије, 1994.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Тодоровски, Глигор. *Окупацијата на Западна Македонија*. Скопље: Мисла, 1975.

Фолић, Милутин. „Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945“. У: *Други светски рат – 50 година касније I*, Уредник Владо Стругар, 561–573. Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 1997.

Hadri, Ali. *Narodnooslobodilčaki pokret na Kosovu 1941–1945*. Priština: Zavod za istoriju Kosova, 1973.

Hadri, Ali. „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941–1944“. *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2 (1965), 39–60.

Halimi, Redi. „L’Albania fascista (1939-1943). Stato della ricerca e piste da seguire“. *Diacronie*, 31, br. 3 (2017), 1–13.

Coltrinari, Massimo. *L’8 settembre in Albania. La crisi armistiziale tra impotenza, errori ed eroismo (8 settembre-7 ottobre 1943)*. Roma: Nuova Cultura, 2009.

Cuzzi, Marco. „Quando Mussolini costruiva la Grande Albania“. *Limes*, br. 2 (2001), 123–129.

Интернет

Leszek Molendowski, „Mozaika narodów Europy. Włoskie jednostki kolonialne i sojusznicze w latach 1939–1941 (cz. II)“, *Histmag*, 26. 10. 2007, <https://histmag.org/Mozaika-narodow-Europy.-Wloskie-jednostki-kolonialne-i-sojusznicze-w-latach-1939-1941-cz.-II-1569> (Приступљено 17. 8. 2020).

Alexis Mehtidis, „Italian Army 8 September 1943-Regio Esercito 8 Settembre 1943 Part X 9th Army, Albania-Kosovo“, 10. https://www.academia.edu/39778728/Italian_Army_8_September_1943_Regio_Esercito_8_Septembre_1943_Part_X_9th_ARMY_ALBANIA_KOSOVO (Приступљено 26. 8. 2020).

Dr. Igor Vukadinović, Research Fellow
Institute for Balkan studies, SANU, Belgrade
e-mail: vukadinovicigor3@gmail.com

ITALIAN AND ALBANIAN MILITARY FORMATIONS IN KOSOVO AND METOHİJA (1941–1943)

(Summary)

During the attack on Yugoslavia in 1941, the Italian army used Albanian guerrilla formations to weaken and demoralize Yugoslav forces. After the end of April war, Italians tried to limit the activities of the Albanian guerrilla, since the mass crimes against the Serbian population led to the strengthening of the resistance movement. The main task of the 38th Infantry Division "Puglia" and the Carabinieri units in Kosovo and Metohija was to preserve the fascist order and prevent the spread of the resistance movement. In the control of the conquered territories, the Albanian regiments within the Italian army and the Fascist militia of Albania played an important role, as well as the voluntary formations of Albanian peasants - the Vulnetars. The weakening of Italy's position in the war led to the reorganization of the military and police forces of the "Kingdom of Albania" and to the formation of new Albanian military units. In the middle of 1943, the Italian command in Albania made a plan to form units composed of Serbs and Macedonians, however, this did not happen due to the capitulation of Italy in September 1943.

KEY WORDS: *Italian army, Yugoslavia, Kosovo and Metohija, Albanian army, Second World War, Albanian Fascist Milita.*

327(497.1:450)"1947/1948"
94:327.5(450.361)"1947/1948"
COBISS.SR-ID 61193737

Оригиналан научни рад
Примљен: 31. јул 2021.
Прихваћен: 25. октобар 2021.

Пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
e-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТИЈА У РЕШАВАЊУ ТЕРИТОРИЈАЛНОГ КОНФЛИКТА. ПОКУШАЈ ИЗБОРА ГУВЕРНЕРА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ ТРСТА 1947/1948.

АПСТРАКТ: У чланку се анализира ангажовање југословенских дипломатских представника током процеса који је требало да доведе до постизања договора о избору гувернера Слободне територије Трста. Чланак је писан на основу необјављене архивске грађе из Архива Југославије, Дипломатског архива Министарства спољних послова у Београду, објављених нормативних докумената, мемоара и литературе на српском и словеначком језику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Италија, Тршћанска криза, Стални статут Слободне територије Трста, гувернер Слободне територије Трста, Савет безбедности Уједињених нација.

Током Другог светског рата настављен је стари територијални спор између Југославије и Италије који је настао након Првог светског рата.¹ Ревизија северозападних граница (према Италији и Аустрији) и

¹ *Rapalski ugovor i sporazumi i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1923). Grga Novak, Italija prema stvaranju Jugoslavije (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925).*

поновно дефинисање статуса Јулијске крајине, представљали су један од главних спољнополитичких циљева деловања како краљевске владе у Лондону, тако и југословенских комуниста у окупираној Југославији.² На крају Другог светског рата сукоб за превласт над територијом Јулијске крајине настављен је уласком југословенских снага у Трст 1. маја 1945. године. Тиме је почела криза између Југославије и западних савезника, која је убрзо изазвала и сукоб између великих сила.³ Иако је Југославија била победник у рату, југословенска влада је под међународним притиском била приморана да прихвати неповољну граничну линију дефинисану потписивањем споразума у Девину 20. јуна 1945.⁴

Након потписивања Девинског споразума, премијер Черчил (Winston Leonard Spencer Churchill) и председник Труман (Harry S. Truman) одлучили су да даље решавање питања статуса Јулијске крајине и града Трста буде настављено у оквиру припрема за мировну конференцију на конференцији у Потсдаму, одржаној од 17. до 25. јула и од 28. јула до 2. августа 1945. године.⁵ Југословенски амбасадор у Лондону, Љубомир Леонтић алармирао је Министарство иностраних послова својим телеграмом од 9. јула 1945. у коме је указао да је прави тренутак за хитно деловање југословенске дипломатије, јер постоји опасност да Трст буде претворен у интернационалну територију сличну Данцингу, што би Великој Британији и САД омогућило изградњу сопствених бродоградилишта и индустрије.⁶ Расправа о Трсту и Јулијској крајини ипак није вођена у Потсдаму, већ су на предлог новоизабраног британског министра спољних послова Ернеста Бевина (Ernest Bevin), сва питања у вези са Југославијом пренета у надлежност Савета министара спољних послова

² Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivurečnosti 1941-1944* (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 73. О питањима jugoslovenskih granica 1940-1943. godine видети: Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948* (Šabac, Beograd: Zaslon, 1991), 10-25.

³ Uroš Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovenske IV armije* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978). Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947* (Beograd: INIS, 2012), 65-80.

⁴ Миљан Милкић, „Споразуми о Јулијској крајини 1945“, у: *1945. крај или нови почетак?* Уредник Зоран Јањетовић, (Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, 2016), 141-160.

⁵ Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947* (Beograd: INIS, 2012), 108.

⁶ Архив Југославије, ф. 836 (Кабинет маршала Југославије), I-3-d/27.

пет великих сила који је формиран на конференцији.⁷ У току припрема за конференцију Савета министара спољних послова у Лондону, Привремена народна скупштина Демократске Федеративне Југославије усвојила је 26. августа 1945. године *Резолуцију о захтеву Југославије да јој се призна право на земље које су мировним уговорима после Првог светског рата прикључене Италији*.⁸ Владама САД, Велике Британије, Совјетског Савеза и Француске предат је *Меморандум владе ДФЈ о питању Јулијске крајине и других југословенских територија под Италијом* у којем југословенска влада званично тражи припајање Словеначког приморја, Бенешке Словеније, Трста, Истре, Ријеке Задра, острва Ластово и Палагружа, а поред тога Меморандум је 17. септембра 1945. објављен у Лондону у облику књиге.⁹ Истог дана требало је да почне и заседање Савета министара, али је на молбу југословенске делегације, предвођене потпредседником владе Едвардом Кардељем, одложено за сутрадан.¹⁰ Према унапред договореној процедури, југословенски представници и представници британских доминиона, могли су бити присутни све време на заседању, док су италијански представници позвани само да изложе своје ставове и одмах напусте заседање. Супростављени ставови југословенских и италијанских представника довели су до тога да је Савет министара спољних послова 19. септембра 1945. одлучио да помоћници министара на основу извештаја Комисије експерата размотре проблем југословенско-италијанске границе, као и да поднесу извештај о могућности успостављања интернационалног режима у луци Трст, којим би било обезбеђено коришћење луке у трговинске сврхе под једнаким условима за Италију, Југославију и остале државе средње Европе.¹¹ Даље активности југословенске владе биле су усмерене на адекватну дипломатску припрему за долазак Комисије за разграничење у

⁷ Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947* (Beograd: INIS, 2012), 108, 109.

⁸ Исто, 110.

⁹ Исто, 111. У Архиву Југославије, фонд 836 (КМЈ), I-3-d/24, сачувани су примерци Меморандума на енглеском и руском језику. Меморандум садржи 50 страна и географске карте у прилогу.

¹⁰ Дипломатски архив Министарства спољних послова, Политичка архива, 1945, ф. 24, бр. 4387. Југословенска делегација је због проблема са авионом провела два дана у путу, тако да је почетак заседања одложен због умора чланова југословенске делегације.

¹¹ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 35, бр. 8529. Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941-1945* (Београд: Клио, 1998), 480.

Јулијску крајину, као и њен дочек на терену.¹² Комисију су у Трсту 7. марта 1946. дочекали протести комуниста који су захтевали прикључење Трста Југославији, док је до најтежег инцидента дошло 10. марта испред цркве у тршћанском предграђу Шкедењ (Servola) када је цивилна полиција пуцала и убила двоје, а ранила 17 демонстраната.¹³ Комисија је свој извештај предала 29. априла Савету министара спољних послова који је своју конференцију одржао у Паризу од 25. априла до 16. маја 1946. године.¹⁴ Ставовe својих влада изложили су Савету министара 3. маја Едвард Кардељ и италијански премијер Алџиде де Гаспери (Alcide de Gasperi).¹⁵ Током заседања Савета министара спољних послова од 15. јуна до 15. јула 1946. године формулисана је гранична линија која није одговарала Југославији и формирана је Комисија за израду сугестија о Статуту Слободне територије Трста.¹⁶ У циљу припрема за мировну конференцију и давања аргументације због чега југословенска влада не прихвата решење четворице министара, Алеш Беблер, помоћник министра спољних послова, је одлучио да посети амбасадоре и посланике сваке од 21 државе учеснице Мировне конференције.¹⁷ У вези са статусом Трста, Беблер је заступао став да је он географски и економски саставни део Југославије, да су Италијани само етничка мањина и да свако решење треба да обезбеди тесну економску повезаност Трста са Југославијом.

Алеш Беблер и др Милан Бартош, обавештени су током разговора са британским чланом комисије за Статут Трста, оксфордским професором права Валдоком (С. Н. М. Waldock), да је намера британске владе да у Трсту неограничену власт најпре успостави гувернер, кога би именовао Савет безбедности, а који би имао право да сам именује цео чинов-

¹² Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947* (Beograd: INIS, 2012), 116–121.

¹³ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 37, бр. 2691. Извештај Јоже Вилфана из Трста Министарству иностраних послова, 11. март 1946. године.

¹⁴ Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945* (Београд: Клио, 1998), 481–482.

¹⁵ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 150.

¹⁶ Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945* (Београд: Клио, 1998), 483, 484. Секретар амбасаде у Паризу С. Б. Тодоровић доставио је 19. јула 1946. године Министарству иностраних послова препис ноте коју је Амбасади упутио Савет министара спољних послова, као и препис одлуке Савета министара од 3. јула 1946. која се односи на Устав слободне територије града Трста. ДА МСП, ПА, 1946, ф. 35, бр. 9066.

¹⁷ ДА МСП, ПА, 1946, ф. 35, бр. 8405.

нички апарат и да спроведе изборе за уставотворну скупштину.¹⁸ У извештају који је послао 13. јула 1946. министру иностраних послова Станоју Симићу, Беблер је навео да је Валдок неколико пута поновио да би гувернер требао да буде Данац, Норвежанин или Холанђанин. На основу пројекта Статута међународне територије Трста, који је југословенска делегација израдила почетком јула 1946. на захтев совјетске делегације и за њихову интерну употребу, предвиђено је да гувернера на предлог Југославије именује Савет безбедности, а његова власт сводила се на суспензивни вето.¹⁹ На седници Комисије за израду сугестија о статуту Слободне територије Трста 18. јула саслушани су ставови југословенских и италијанских делегата.²⁰

Дипломатску борбу за границе у Јулијској крајини и статус Трста, југословенска делегација наставила је током одржавања пленарне седнице Мировне конференције од 29. јула до 15. октобра 1946. године у Луксембуршкој палати у Паризу.²¹ Изражавајући неслагање са британским и америчким, а делимично и француским предлогом Статута Трста, шеф југословенске делегације Едвард Кардељ је 7. септембра 1946. године на XVI седници Политичко-територијалне комисије за Италију рекао да је суштина ових предлога да Уједињене нације обезбеде самоуправу, демократска права, националну равноправност и мир становницима, а да се у Трсту заведе једна инострана власт, која ће држати у „дисциплини“ локално становништво.²² Локална влада би према том ста-

¹⁸ Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947* (Београд: INIS, 2012), 128–129. Раније истог дана Беблер је обавестио министра Симића да је дотадашњи шеф британских експерата и професор историје лондонског универзитета Тојнби (Arnold Joseph Toynbee) опозван као дотадашњи члан комисије за статут Трста. Према Иванову, он је био релативно пристojан и није био наклоњен Италији. На његово место постављен је оксфордски професор права Валдок, који је, према информацијама које је имао Беблер, био човек британске обавештајне службе.

¹⁹ Исто, 129. Беблер из Париза министру Симићу, 13. јула 1946. „У пропратној ноти објаснили смо совјетској делегацији да је ово техничка сарадња са њима која не значи наше прихватање тезе интернационализације.“

²⁰ Исто, 131–132.

²¹ Владимир Дедијер, *Париска мировна конференција* (Београд: библиотека „Тридесет дана“, 1947). О Париској мировној конференцији: Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 158–175.

²² Кардељ наводи да је француски предлог био најбољи, „уколико се о најбољем уопште може и говорити“, од свих западних предлога, „а ипак далеко од онога што је било право наших народа, пре свега словеначког и хрватског“, кад је реч о мировном уговору са Италијом. Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznaje i nezavi-*

туту била извршни орган гувернера, а законодавна скупштина саветодавно тело, чије одлуке гувернер може увек анулирати. Резултат би био тај да Трст буде база оне државе која успе да обезбеди свој утицај на гувернера.²³ Сумирајући ставове југословенске делегације, Кардељ је рекао да је за Југославију неприхватљив предлог Савета министара у погледу границе између Југославије и Италије, као и у погледу границе између Слободног Трста и Југославије, јер такозвана француска линија значи, с једне стране, нарушавање етничке линије, а с друге стране, није верна ни своме сопственом принципу етничке равнотеже, јер она оставља на истоку (укључујући Ријеку, Задар и острва) око 90.000 Италијана, а на своме западу више од 200.000 Југословена. Као значајан уступак са југословенске стране, Кардељ је навео да је Југославија спремна да се сагласи са посебним интернационалним статутом Трста као слободног града, али с тим да његове границе буду сведене на подручје Трста и његове најнепосредније околине и под условом да Трст буде у довољној мери економски повезан са Југославијом и другим земљама његове позадине, којима он може да служи као међународна лука.

На основу одлуке која је усвојена на XVIII седници Политичко-територијалне комисије за Италију 10. септембра 1946. основана је Поткомисија за статут Трста Париске конференције са задатком „да размотри Статут Трста и што пре поднесе Комисији извештај“.²⁴ У Поткомисију су ушли представници Аустралије, Велике Британије, САД-а, Француске, СССР-а, Холандије, Пољске и Југославије. Специјална комисија за статут Слободне територије Трста упутила је 13. септембра извештај Париској конференцији.²⁵

Југословенска делегација је 13. септембра 1946. на XXI седници Политичко-територијалне комисије за Италију поднела амандман на члан 16, Нацрта мировног уговора с Италијом који се односио на Нацрт сталног статута Слободног града Трста.²⁶ У овом првом амандману „Стални статут слободног града Трста“ садржи *Одељак 1, Територија*, у коме је дефинисана територија Слободног града Трста; *Одељак 2, Опште одредбе*, у оквиру којих је Трст независан

snost nove Jugoslavije 1944-1957 (Beograd, Ljubljana: NIRO Radnička štampa, Državna založba Slovenije, 1980), 88.

²³ Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947* (Beograd: INIS, 2012), 135-136.

²⁴ Исто, 137.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, 138, 139.

град (члан 3), који је у стварној вези са ФНРЈ (исти члан), положај града и његове територије не могу се мењати без претходне одлуке Савета безбедности и пристанка ФНРЈ (исти члан), територија града је демилитаризована и неутрална (члан 4); *Одељак 3, Високи комесар и гувернер*: високог комесара и његовог заменика именује на пет година Савет безбедности уз претходно консултовање са владама ФНРЈ и Италије. Високи комесар и његов заменик не могу бити грађани ни ФНРЈ, ни Италије, ни Слободног града Трста (члан 6). Високи комесар „треба да се уздржи од сваке активности која не би била у складу са његовим положајем међународног функционера“. Гувернера Слободног града Трста одређује влада ФНРЈ (члан 9). *Одељак 4, Законодавна и извршна власт*: „Народ је носилац суверенитета на територији Слободног града Трста.“ (члан 11).

Члан југословенске делегације Моша Пијаде говорио је 20. септембра у Поткомисији за статут Трста Париске конференције о правима гувернера, док је 25. септембра говорио о демократским основама статута Трста. На предлог Моше Пијаде, а уз сагласност совјетске и пољске делегације, на крају рада Поткомисије за статут Трста 28. септембра југословенски ставови су додати извештају који је Поткомисија за статут Трста поднела Политичко-територијалној комисији за Италију.²⁷

На XXXVII седници Политичко-територијалне комисије за Италију 28. септембра Едвард Кардељ је дао три изјаве о југословенским захтевима.²⁸ Последњи амандман југословенске делегације на Париској конференцији на текст члана 16 Нацрта мировног уговора с Италијом предат је 1. октобар 1946. године. Моша Пијаде је 2. октобра говорио о предлогу статута Трста на XL седници у Политичко-територијалној комисији за Италију. Југословенска влада је 6. новембра 1946. предала Савету министара спољних послова предлог члана 16 мировног уговора с Италијом.²⁹ Конференција министара, одржана од 4. новембра до 12. децембра 1946. у Њујорку, имала је за циљ да припреми коначне текстове мировних уговора с Италијом и европским сателитима Осовине.

²⁷ Исто, 140.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

Уговор о миру са Италијом потписан је 10. фебруара 1947. у Паризу и ступио је на снагу 15. септембра исте године.³⁰ На основу члана 21. Уговора о миру са Италијом формирана је Слободна територија Трста, која је призната од стране „Савезничких и Удружених сила и од стране Италије“, док је њену територијалну целину и независност обезбеђивао Савет безбедности Уједињених нација. У члану 4. Уговора одређена је граница између Италије и Слободне територије Трста.³¹ У члану 22. дефинисана је граница између Југославије и Слободне територије Трста.³² Дужина копнене границе са

³⁰ Momir Stojković, *urednik, Balkanski ugovorni odnosi 1976-1996, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, III tom (1946-1996)* (Beograd: Službeni list SRJ, 1999), 59-87.

³¹ *Службени лист ФНРЈ*, 29. август 1947, „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом“, 1001-1085. „Граница између Италије и Слободне територије Трста одредиће се на следећи начин: став 1, нова граница почиње од тачке која се налази на административној међи која дели покрајине Горицу и Трст, отприлике 2 km североисточно од села Штивана (San Giovanni) и отприлике 0,5 km северозападно од коте 208 ДА која представља тромеђу између Италије, Југославије и Слободне територије Трста и иде у правцу југозапада до тачке поред главног друма бр. 14 која се налази отприлике на 1 km северозападно од раскрснице главних друмова бр. 35 и 14 који воде из Горице односно из Тржича (Монфалконе) за Трст; став 2, даље гранична линија иде у јужном правцу до тачке у Тржичком заливу (Golfo di Panzano), која се налази на истом одстојању од Рта Здобе (Punta Sdobba) код ушћа реке Соче (Isonzo) и од Девинског града (Castello Vecchio) код Девина (Duino) отприлике на 3, 3 km јужно од тачке где она напушта обалу приближно на 2 km северозападно од града Девина. став 3, даље граница излази на отворено море идући линијом која се налази на истом одстојању од италијанске обале и од обале Слободне територије Трста. Карта на коју се односи овај опис налази се у Прилогу 1.“

³² „Граница између Југославије и Слободне територије Трста одредиће се на следећи начин: тачка 1, Нова граница почиње од тачке на административној међи која сели покрајине Горицу и Трст, отприлике 2 km североисточно од села Штивана (San Giovanni) и отприлике 0,5 km северозападно од коте 208 која чини тромеђу између Југославије, Италије и Слободне територије Трста, она иде том административном међом до Волника (Monte Lanaro) (кота 546) и одавде у југоисточном правцу до Кокоша (Monte Cocusso) (кота 672) преко коте 461 Медвеђака (Meducia) (кота 475), Голог Врха (Monte dei Pini) (кота 476) и коте 407 секући главни друм бр. 58 који иде из Трста за Сежану (Sesana) отприлике на 3, 3 km југозападно од тог града, остављајући источно село Вогље (Vogliano) и Орлек (Orle) и отприлике 0,4 km западно од села Цол (Zolla); тачка 2, Од Кокоша гранична линија иде према југоистоку остављајући село Гроцану (Grozzana) на западу достиже Голич (Monte Goli) (кота 621) ДА одатле упућујући се према југозападу сече пут Трст – Козино (Cosina) код коте 455 и железничку пругу код коте 485 прелази преко кота 416 и 326 остављајући у Југославији села Беку (Beca) и Кастелец (Castel) сече пут Осп (Ospro) – Габровица (Gabrovizza d'Istria) отприлике на 100 m југоисточно од Оспа, одатле прелази реку Рижану (Risina) и сече пут Декани (Villa Decani) – Рижан (Risano) у тачци која се налази отприлике 350 m западно од Рижана остављајући у Ју-

Југославијом износила је 84 km, а са Италијом 4 km. Површина територије Слободне територије Трста обухватала је 738 km², англоамеричка зона 222, а југословенска 516 квадратних километара. Слободна територија Трста имала је 128 километара морске обале. На овом простору је живела италијанска већина, а места која нису била међусобно етнички повезана насељавао је словенски живаљ.³³ Уговором о миру је гарантована једнакост свих народности и као званични језици су одређени италијански и словеначки, а у појединим случајевима и хрватски као трећи званични језик.

Статус Слободне територије Трста дефинисан је Прилозима VI (Стални статут), VII, (Инструмент о привременом режиму Слободне територије Трста), VIII (Инструмент о слободној луци Трста), IX (Техничке одредбе о Слободној територији Трста) и X (Економске и финансијске одредбе о Слободној територији Трста) Уговора о миру.³⁴ Слободна територија Трста имала је све атрибуте државности и могућност вођења самосталне спољне политике. Дефинисана је као демилитаризована, неутрална и независна област под влашћу међународног гувернера и надзором Савета безбедности Уједињених нација. У члан 5. „Инструмента о привременом режиму Слободне територије Трста“ одређен је укупан број војних трупа смештених на овој територији који није смео да прелази 5.000 војника Ве-

гославији село Рожар (Rosario) и пут Рижан – Чрни кал (San Sergio); одатле гранична линија достиже раскрсницу путева која се налази отприлике 1 km североисточно од коте 362 прелазећи преко кота 285 и 354. Тачка 3, Одавде гранична линија достиже тачку која се налази отприлике 0,5 km источно од села Церовца (Cernova) секући реку Драгоњу (Dragogna) отприлике 1 km северно од тог села и остављајући ма западу села Бочај (Bucciai) и Трушке (Truscolo), а на истоку село Тресек (Tersecco) и одатле иде у југозападном правцу југоисточно од пута који спаја села Церовец (Cernova) и Херови (Chervoi) удаљујући се од тог пута отприлике на 0.8 km источно од села Кучибрега (Cucciani) ДА одатле иде у општем југо-југозападном правцу пролазећи отприлике 0,4 km источно од Брајковог врха (Monte Braico) и отприлике 0,4 km западно од села Штерне (Sterna Fllaria) остављајући на истоку пут који води из тог села у град Завршје (Piemonte), пролазећи отприлике 0,4 km западно од тог града и отприлике 0,5 km источно од града Костањевице (Castagna) и достиже реку Мирну (Quieto) у тачци која се налази отприлике 1, 6 km југозападно од града Костањевице (Castagna). Тачка 4, одавде граница иде главном регулисаном матицом Мирне до ушћа те реке и пролазећи кроз Тарски залив (Porto del Quieto) стиже на отворено море, идући линијом која се налази на једнаком одстојању од обале Слободне територије Трста и од обале Југославије.“

³³ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 186.

³⁴ *Службени лист ФНРЈ*, 29. август 1947, „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом“, 1047-1068.

лике Британије, 5.000 војника САД и 5.000 војника Југословенске армије. Овај број војника био би стављен под команду гувернера слободне територије на рок од 90 дана. Након истека тог времена трупе су морале да се повуку са територије, уколико гувернер не процени да је њихово задржавање неопходно.

Слободном територијом Трста је у јужној зони управљао командант југословенских снага, док су функцију гувернера у зони под англоамеричком управом преузеле савезничке војне власти. Овакво стање је било успостављено као привремено све док се не изабере гувернер Слободне територије Трста и не уведе редовно стање, предвиђено одредбама Уговора о миру.³⁵

На основу члана 11. став 1. Сталног статута Слободне територије Трста, гувернера Слободне територије Трста требало је да постави Савет безбедности Уједињених нација. Почетком јануара 1947. године међу дипломатама је као кандидат за место гувернера био предлаган швајцарски генерал Гуизан (H. Guizan), док су 16. јануара часописи објавили могућност кандидатуре холандског дипломате Клефенса (E. Van Kleffens), 7. фебруара белгијског дипломате Бусерета (Buissereta), 19. фебруара Норвежанина Ноеа (F. Noea), а 20. фебруара шведског генерала Норденскиоелда (B. Nordenskiöld).³⁶

У току стварања услова за избор гувернера, Савет безбедности је на основу члана 11, став 1 Сталног статута Слободне територије Трста, разматрао питање постављења гувернера Слободне територије Трста. На својој 155. седници 10. јула 1947. године донео одлуку о формирању поткомитета који је требало да прикупи информације о кандидатима за гувернера.³⁷ На 203. седници Савета од 24. септембра 1947. разматран је извештај који је поткомитет поднео 10. септембра 1947. године. На овој седници Савет безбедности је наложио сталним члановима Савета безбедности да изврше незваничне консултације о личности гувернера.

³⁵ Milan Bartoš, *Međunarodno javno pravo. Oblasti, organi za međunarodno predstavljanje*, knjiga II (Beograd: Kultura, 1956), 12, 13.

³⁶ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 195-200.

³⁷ „Званично саопштење Савета безбедности Уједињених нација у вези с одређивањем гувернера Слободне територије Трста, Њујорк, 18. децембар 1947. године“. Miloš Spaić, urednik, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1986), 530.

Помоћник министра спољних послова Владимир Велебит је 20. октобра 1947. обавестио шефа југословенске сталне мисије у УН у Њујорку, Јозу Вилфана да је важно да што хитније обавести Министарство о томе када ће Савет безбедности званично обавестити југословенску владу о својој одлуци у вези са бирањем гувернера Трста споразумом између ФНРЈ и Италије.³⁸ Вилфан је из Њујорка обавестио Министарство иностраних послова 23. октобра 1947. да је у вези са гувернером Трста постигнут споразум само међу великом петорком.³⁹ Обавестио је да ће споразумни предлог да се избор препусти Југославији и Италији бити на дискусију на једној од будућих седница Савета безбедности која још увек није била одређена.

На даљи ток преговора у вези са избором гувернера пресудно је утицала 223. седница Савета безбедности одржана 18. децембра 1947. године на којој је закључено да није постигнута сагласност око избора гувернера и издато званично саопштење у којем је од југословенске и италијанске владе затражено да се међусобно сагласе о кандидату за гувернера Слободне територије Трста и о томе обавесте Савет безбедности најкасније до 5. јануара 1948. године.⁴⁰

Јоже Вилфан је из Њујорка 19. децембра 1947. године обавестио Министарство иностраних послова да је Савет безбедности донео одлуку да позове Југославију и Италију да се споразумеју у вези са избором гувернера.⁴¹ Америчка влада је у вези са тим позвала да се постигне сагласност за избор Бусерета. Истог дана Велебит је о овој одлуци Савета безбедности обавестио југословенског амбасадора у Риму, Младена Ивековића и навео да посланство треба да сачека инструкције за даље поступање.⁴² Посланик Ивековић је 25. децембра 1947. године обавестио Министарство иностраних послова да је 24. децембра затражио хитан састанак са министром иностраних послова Сфорцом (Carlo Sforza) по питању избора гувернера.⁴³

³⁸ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 420755.

³⁹ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 421041.

⁴⁰ Званично саопштење Савета безбедности Уједињених нација у вези с одређивањем гувернера Слободне територије Трста, Њујорк, 18. децембар 1947. године. Саопштење о овој одлуци званично је достављено влади ФНРЈ писмом бр. 1204-5-1/ДП генералног секретара УН. Miloš Spaić, urednik, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1947, II (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1986), 530.

⁴¹ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 114, бр. 426358.

⁴² ДА МСП, ПА, 1947, ф. 114, бр. 426120.

⁴³ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 114, бр. 426120.

Међутим, Сфорца је поручио Ивековићу да ће о томе са њим 26. децембра разговарати генерални секретар Министарства иностраних послова Францони (Francesco Franzoni). Ивековић није имао информацију о томе да ли је италијанска влада спремила своје кандидате, и сматрао је да уколико није, онда је то очигледан доказ да саботира ово питање. Ивековић наводи да је то први пут да Сфорца није хтео да га прими упркос важности и хитности питања и закључује да је намера италијанске владе да се преговори затегну. Сматрао је да се италијанској влади не жури јер јој ситуација око Трста одговара и навео да информације из кругова америчких дипломата указују да је америчка влада уверена да до споразума неће доћи и да је њен став да треба одуговлачити да би се питање гувернера вратило пред УН како би био изабран гувернер који одговара америчкој влади.

У дипломатским круговима предлагање кандидата за гувернера Слободне територије Трста почело је почетком јануара 1947. године.⁴⁴ Настављено током лета и јесени, а интензивирано у септембру 1947. године. Југословенска дипломатија је пратила све иницијативе и сакупљала биографске податке о потенцијалним кандидатима. Вилфана је 3. септембра 1947. године из Њујорка обавестио Министарство иностраних послова да је истог дана Аустралија предложила за гувернера Трста пуковника Хермана Флакингера (Herman Fluckinger), дипломираног правника, швајцарског посланика у Москви, и Теодора Брока (Teodor Brock), представника у Норвешком парламенту.⁴⁵ Вилфан је навео да ће се ово питање разматрати 4. септембра у Комитету Савета безбедности чији су чланови Пољска, Колумбија, Аустралија. Велебит је послао телеграм амбасадама у Москви и Берну и тражио да хитно пошаљу податке за пуковника.⁴⁶ Из Првог регионалног одељења, реферат за Трста, послат је телеграм који је потписао Велебит, у Осло, за захтевом да се хитно доставе подаци за Теодора Брока.⁴⁷ Из Берна су 11. септембра 1947. године достављене информације о пуковнику Флакингеру добијене од совјетског посланика.⁴⁸ Према тој информацији пуковник је био тесно повезан са швајцарским индустријским круговима, на-

⁴⁴ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 195.

⁴⁵ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 416857.

⁴⁶ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 416857.

⁴⁷ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 416857.

⁴⁸ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 417433.

рочито са производњом сатова, пре одласка у Москву давао је повољне изјаве о Совјетима и да је као посланик у Москви коректан. Информације о пуковнику Флакингеру доставио је и отправник послова југословенског посланства у Берну Радивоје Бојић.⁴⁹ На крају извештаја, посланство је скренуло пажњу Министарству да у Трсту живи бројна швајцарска колонија хотелијера, утицајних извозника и индустријалаца, који су били отворено непријатељски настројени ка Југославији, тако да је закључено да је „сасвим вероватно да би сваки Швајцарац, нарочито ако припада буржујским странкама, пао под утицај интереса швајцарских капиталиста у Трсту“.

Након захтева Савета безбедности да Југославија и Италија постигну међусобну сагласност о кандидату за гувернера Слободне територије Трста, југословенска влада је почела да предлаже своје кандидате. Ивековић је 26. децембра 1947. године обавестио Министарство о почетку преговора са италијанском владом о избору гувернера Слободне територије Трста, и у прилогу је доставио забелешку свог разговора са Францонијем.⁵⁰ На списку југословенских кандидата за гувернера који је Ивековић предао Францоноју налазили су се др Бохуслав Ечер, чехословачки правник и шеф чешке делегације код Међународног војног трибунала у Нирнбергу, Георг Брантинг (G. Branting), шведски сенатор, кога је СССР већ предлагао, и Емил Станг, председник Врховног суда Норвешке. Секретар Францони је рекао да италијанска влада нема спремну листу својих кандидата, наводно зато што је одлука Савета безбедности дошла изненада за италијанску владу. Министар Симић је 27. децембра 1947. године телеграмом обавестио амбасаде у Москви, Вашингтону, Паризу и Лондону, као и југословенску делегацију у Њујорку о кандидатима које југословенска влада предложила италијанској влади и у истом телеграму навео и информације које је добио од Ивековића о ставовима америчке владе у вези са одлагањем избора гувернера и враћањем тог питања пред УН.⁵¹

Ивековић је 28. децембра 1947. године обавестио Министарство иностраних послова да је италијанска влада (Palazzo Chigi) истог дана објавила коминике о његовом разговору са Францонијем у вези са питањем гувернера Трста, али у саопштењу нису поме-

⁴⁹ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 417811.

⁵⁰ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 114, бр. 427172.

⁵¹ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 114, бр. 426956.

нути југословенски предлози.⁵² У коминикеу се наглашава да се преговори налазе у стадијуму невезаних разговора и изражава се нада да ће се постићи споразум. Ивековић је напоменуо да је коминике објављен тек након што је објављена изјава представника југословенског Министарства иностраних послова. Министар Симић је 29. децембра 1947. године од посланства у Риму тражио да шаљу дневне извештаје у вези са питањем избора гувернера Слободне територије Трста.⁵³

Францони је 31. децембра обавестио Ивековића да су кандидати које је предложила југословенска влада неприхватљиви за италијанску владу.⁵⁴ Као разлоге одбијања Францони је навео да италијанска влада не може да прихвати кандидате из оних земаља које су биле у рату са Италијом, и предлаже да они треба да буду грађани једне неутралне земље. Ивековић је 31. децембра 1947. обавестио Министарство да му је на састанку истог дана генерални секретар Францони званично саопштио два кандидата за гувернера Трста.⁵⁵ Први кандидат био је генерал Хенри Гуиси (Henri Guisan), командант швајцарске армије за време рата 1939. до 1945, а други, Волтер Стуки (Walter Stuchi), председник швајцарске делегације на међународним економским конференцијама у Женеви и Лондону 1927. до 1935, председник економске комисије Друштва народа до 1933, у октобру 1937. министар у Француској, затим шеф Политичког одељења Министарства иностраних послова до 1946. године. Ивековић је навео да сматра да је последњи разговор са Францонијем имао само тај циљ да покаже како италијанска страна не одбија преговоре. Ивековић је замолио да добије обавештење о даљим корацима југословенске владе.

Министар Симић је 3. јануара 1948. послао циркуларни телеграм југословенској делегацији у Њујорку, амбасадама у Вашингтону, Лондону, Паризу, Прагу и Варшави, и посланствима у Бриселу и Берну и обавестио их о дешавањима у вези са избором кандидата за гувернера Слободне територије Трста.⁵⁶ Навео је да је југословенски посланик у Риму предао 27. децембра 1947. генералном секретару Францонију југословенску листу кандидата за гувернера. На тој ли-

⁵² ДА МСП, ПА, 1947, ф. 53, бр. 427223.

⁵³ ДА МСП, ПА, 1947, ф. 114, бр. 427212.

⁵⁴ Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 199.

⁵⁵ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 455.

⁵⁶ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4131.

сти налазили су се Швајцарац Георг Брантинг, Норвежанин Емил Станг и Чехословака Бохумил Ечер. Италијанска влада одбила је 31. децембра предложене кандидате и предложила већ познате Швајцарце Хенри Гуисана и дипломату Валтера Стуцкиа, које је југословенска влада одбила. Симић даље наводи да је 2. јануара Министарство упутило депешу у Рим са инструкцијом Ивековићу да предложи још два кандидата, Мориса Дежана, француског амбасадора у Прагу, и Пабла де Азацарата, бившег шпанског амбасадора у Лондону. Ивековић је 3. јануара 1948. обавестио Министарство да је истог дана саопштио Францонију да југословенска влада не прихвата италијанске кандидате за гувернера и предао му листу југословенских кандидата.⁵⁷ У кратком разговору Францони је саопштио да му се чини да је Савет безбедности дао сугестију да гувернер не буде из четири велике силе. Ивековић је одговорио да у том погледу не постоје никакве обавезе Југославије.

Вилфан је 3. јануара 1948. обавестио Министарство да је разговарао са совјетским амбасадором у Вашингтону Андрејом Громиком о Трсту.⁵⁸ Наводи да је Громико, претпостављајући да неће доћи до сагласности између Југославије и Италије, разматрао латиноамеричке кандидате. Сматрао је да је најбољи међу њима Мексиканац Нерва, за кога је знао да је антиамерички настројен, а на другом месту је био Панамац Олфара. Вилфан на крају телеграма Министарству наводи да овај разговор није значио да ће Совјетски Савез подржати ове кандидате.

Шеф југословенске економске делегације код Савезничке војне управе у Трсту, др Франц Хочебар, обавестио је 3. јануара 1948. године Министарство иностраних послова да је из прилично поузданих извора сазнао да се италијанско Министарство иностраних послова озбиљно заузима за споразум по питању гувернера, као и да је италијански посланик у Београду примио инструкције у том смислу.⁵⁹ Према истом извору, Де Гаспери је, напротив, одбио могућност споразума, и због тога постоји могућност да би Сфорца могао изманеврисати Де Гасперија у влади по том питању. Министар Симић је ове информације пренео посланству у Риму 6. јануара 1948.⁶⁰ Ивековић је 5. јануара 1948. обавестио Министарство ино-

⁵⁷ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4189.

⁵⁸ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4241.

⁵⁹ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4303.

⁶⁰ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4303.

страних послова да му је Францони саопштио да италијанска влада одбија Дежана и Де Азцарата (Aarcerehe) и предлаже своје нове кандидате за гувернера: Ригер (Paul Ruegger), саветника посланства Швајцарске у Риму од 1929. до 1931, од 1944. министар у Лондону, и Егеланда (Leif Egeland), дипломату и посланика у парламенту Јужне Африке.⁶¹ Егеланд је био неприхватљив за југословенску владу, јер се као делегат своје земље на Париској мировној конференцији истицао својим антијугословенским ставом.⁶² Ивековић наводи да му Францони није рекао ни један разлог за одбијање југословенских кандидата, него је само рекао да италијанска влада сматра да би италијански кандидати боље одговарали деликатној функцији. Францони је даље рекао да сматра да Савет безбедности неће правити проблем уколико се преговори наставе и после 5. јануара и говорио је у фразама о потреби постизања споразума. Ивековић је 8. јануара 1948. обавестио Министарство иностраних послова да се наставља полемика око гувернера.⁶³ Навео је да посланство по том питању од 5. јануара није предузело никакве кораке. Навео је да је представник италијанског Министарства иностраних послова одговорио на оптужбе објављене у листовима *Аванти* (*Avanti*) и *Унита* (*L'Unità*), и рекао да се преговори за гувернера настављају јер се још чека на одговор Југославије на последње италијанске предлоге. Ивековић наводи да се Сфорца ограђује и каже да ће бити срећан да прими представника Југославије. На ову Сфорцину изјаву одговорено је у *Унити* и *Аванти* подвлачењем чињенице да Сфорца није примио Ивековића по питању гувернера упркос томе што се залаже за то. Ивековић је оценио да писање ових листова доказује да италијанска влада не жели споразум.

Младен Ивековић добио је 12. јануара 1948. инструкцију Министарства иностраних послова да италијанској влади саопшти да су два последња кандидата за гувернера Трста (Ригера и Егеланда), неприхватљива и да влада ФНРЈ сматра даље разговоре по питању избора гувернера Трста бескорисним.⁶⁴ Симић је 12. јануара 1948. југословенској делегацији у Њујорку послао текст ноте коју је деле-

⁶¹ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4423.

⁶² Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961), 195.

⁶³ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4859.

⁶⁴ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 41463.

гација требала да преда Савету безбедности.⁶⁵ Истог дана делегација је обавестила Савет безбедности УН о исходу „напора око постизања споразума с владом Италије о личности гувернера Слободне територије Трста“.⁶⁶ У извештају се наводи да је југословенска влада 23. децембра 1947. године дала инструкције свом посланику у Риму др Младену Ивековићу да о овом питању отпочне преговоре са италијанском владом.⁶⁷ На крају ноте се наводи да „влада ФНРЈ сматра да би њени даљи напори око споразумног избора личности гувернера били узалудни, те да би даљи преговори с италијанском владом по овом питању само одуговлачили именовање гувернера Слободне територије Трста, именовање које је хитно и неопходно у интересу саме Територије и заштите мира у свету“.⁶⁸ Вилфан је из Њујорка 13. јануара 1948. обавестио Министарство иностраних послова да је Секретаријат УН примио писмо италијанске владе по питању преговора око избора гувернера.⁶⁹ У писму се наводи да је италијанска влада последња дала предлог и чекала недељу дана и пошто није добијен одговор, влада ову чињеницу саопштава Секретаријату.

Став своје владе Ивековић је 13. јануара 1948. пренео генералном секретару италијанског Министарства иностраних послова Францонију, уз напомену да је читав ток преговора о споразумном решењу питања гувернера Трста показао да италијанска влада нема добре воље да споразумом реши овако важно питање.⁷⁰ Навео је да због тога југословенска влада сматра бескорисним наставак преговора и да ће о томе обавестити Савет безбедности. У даљем разговору Францони је негирао кривицу италијанске владе за неуспех преговора, Ивековић је наводио аргументе за које је сматрао да доказују ставове југословенске владе. Рекао је да се од првог дана почетка преговора видело да италијанска влада не жели да постигне

⁶⁵ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 4185.

⁶⁶ Нота владе ФНРЈ Савету безбедности УН поводом преговора између ФНРЈ и Италије о заједничком кандидату за гувернера Слободне територије Трста, Београд, 12. јануар 1948. године. Čedomir Štrbac, urednik, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1948 (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1989), 19-21.

⁶⁷ Конференција за штампу представника Министарства иностраних послова с домаћим и страним новинарима, Београд, 9. јануара 1948. године. Čedomir Štrbac, urednik, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1948 (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1989), 15-19.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 41183.

⁷⁰ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 41463.

споразум и да је све учинила да се преговори затегну. Навео је да је југословенска влада одмах изнела своје конкретне предлоге, док је италијанска влада своје прве конкретне предлоге изнела тек 31. децембра 1947. године. Италијанска влада је без икаквог објашњења одбила све кандидате које је предложила југословенска влада и ниједном југословенском кандидату није постављен било какав приговор. Ивековић је напоменуо да приговори нису ни могли бити изнети, јер су југословенски кандидати били тако бирани да су пружали гаранцију за непристасно вршење функције гувернера. Навео је да су сви југословенски кандидати били познати људи, демократе, јавни радници којима се није могао ставити приговор да су на било који начин везани за једну од заинтересованих странака. Кандидати нису били ни комунисти, ни противници Италије и нигде нису испољавали наклоност према Југославији. Ивековић је сматра да у случају да је било добре воље код италијанске владе, један од петорице југословенских кандидата био би прихваћен. У забелешци о разговору са Францонијем, Ивековић је навео да му је још једном подвукао да су у решавању питања избора гувернера преовладали утицаји и мотиви који су штетни како за Италију, тако и за Југославију. Навео је свој став да су за неуспех преговора криве америчка и британска влада, а да италијанска влада сматра да је наставак окупације у њеном интересу. У вези са кандидатима које је предлагала италијанска влада, Ивековић је рекао да је југословенска влада о сваком од њих дала конкретне приговоре и објаснила зашто су поједини кандидати за њу неприхватљиви, о чему је писала југословенска штампа, а то је пренела и италијанска штампа. Ивековић је у забелешци навео да је Францони покушао да одговори на његове наводе желећи да створи утисак да италијанска влада има најискреније намере и да је она учинила све како би се постигао споразум. Одбио је југословенске приговоре и настојао да оповргне тврдње да су поједини италијански кандидати фашистички настројени или да имају непријатељски став према Југославији (како је то била објавила *Борба*). Тако је за Ригера нагласио да је био опозван на захтев Мусолинија зато што је антифашиста, за другог је рекао да је био посланик у Француској и да је дошао у Виши заједно са читавим дипломатским кором, за трећег је рекао да се о њему врло повољно изјаснио заменик министра спољних послова СССР-а Андреј Вишински. Францони је даље саопштио своје лично мишљење за које је ве-

ровао да је и став италијанске владе, да је питање избора гувернера Трста само једна мала епизода у односима између Југославије и Италије и да упркос неуспеха треба настојати да се постигну добри суседски односи. Пренео је Ивековићу поруку министра иностраних послова Сфорце да треба сва питања која су нерешена оставити по страни и да треба свим силама тежити за успостављањем срдчних односа. Ивековић је одговорио да се добри суседски односи могу успоставити не празним изјавама, него решавањем конкретних питања која су на путу за успостављање добрих односа. Ивековић је питао Францонија како је могуће успоставити добросуседске односе ако италијанска влада неће да реши на споразумни начин ниједно питање које пред њу поставља влада ФНРЈ. На крају састанка Францони је поново говорио о искреним жељама италијанске владе за успостављањем добрих односа и молио Ивековића да му верује. Саопштио му је поруку министра Сфорце који је желео да разговара са њим, пре свега због тога што је намеравао да наредних дана одржи у Напуљу говор у коме је желео да помене и питање односа са Југославијом и да нагласи своју жељу за постизањем договора са Југославијом. Ивековић је са Францонијем усагласио да састанак између њега и Сфорце буде одржан 14. јануара у 13 часова. Ивековић је 14. јануара 1948. јавио Министарству иностраних послова да је претходне вечери саопштио Францонију да југословенска влада одбија последња два кандидата за гувернера јер сматра да италијанска влада није показала добру вољу за решавање овог питања и да су према томе даљи разговори сувишни.⁷¹

На састанку са Ивековићем 14. јануара 1948. Сфорца је изразио жаљење што по питању избора гувернера Трста није постигнут споразум између југословенске и италијанске владе, али да је потребно „неуморно даље настојати да се постигну добри односи између две суседне земље“.⁷² Сфорца је дуго говорио и образлагао да је италијанска влада спремна да у сваком тренутку ступи у директан контакт са владом ФНРЈ да би заједнички решавали питања која интересују обе земље. Сматрао је да је упркос неуспеху у преговорима за гувернера Трста, иницијатива Савета безбедности била корисна, јер је препуштено двома владама да се о тако важном питању споразумеју директно, без утицаја и туторства треће стране. У вези са неуспехом

⁷¹ ДА МСП, ПА, 1948, ф. 140, бр. 41440.

⁷² ДА МСП, ПА, 1948, ф. 65, бр. 41463.

преговора за избор гувернера Слободне територије Трста, Сфорца је навео углавном исте аргументе које је и претходног дана изнео Францони у разговору са Ивековићем. Преговоре око избора гувернера Трста, питање ратних злочинаца и издајника, као и нека друга питања која је код италијанске владе покренула ФНРЈ, Сфорца је назвао „једном епизодом“. Сматрао је да ова, као и многа друга питања, нису такве природе да би представљала сметњу за успостављање добрих суседских односа између Југославије и Италије. Ивековић је одговорио да су све то деларативна уверавања, која ће таква и остати све док се не почну решавати конкретна питања на којима су се до тада „ломиле“ све југословенске иницијативе за успостављање добрих суседских односа. У записнику са састанка Ивековић је навео да Сфорца није ни покушао да демантује његове наводе да је у вези са питањем Трста очигледна намера америчке и британске владе да се окупационо стање продужи. Ивековић и Сфорца су затим развили дискусију током које је Сфорца тврдио да ни Совјети ни Американци не желе рат и да до рата неће доћи. Сфорца је нападао италијанске комунисте, назвао их је глупанима, јер по питању односа између Југославије и Италије они само праве сметњу и нису конструктивни. Сфорца је показао извод из текста једног закона Народне Републике Хрватске од 10. децембра 1947. у којем се говори о неправди која је нанета Југославији са новим границама према Италији, у којем се говори о Југословенима који су остали изван граница ФНРЈ на територију Италије и у којем се каже да се Југославија неће са тим помирити док не буде постигнута граница која ће у ФНРЈ уклопити браћу југословенске крви. Да би показао своју добру вољу Сфорца је рекао да није хтео да пред италијанску јавност изнесе овај случај који јасно говори да Југославија не жели искрено да примењује одлуке Уговора о миру. Навео је да то није хтео да уради због свог искреног уверења да је могуће успоставити добросуседске односе, а могао је да поводом полемике која се развила око преговора о гувернеру Трста објави текст овог закона и да у италијанској и међународној заједници постигне ефекат који је могао да послужи у одговору на нападе италијанске левице.

* * *

Настојања југословенске владе да непосредно након Другог светског рата укључи Трст у састав државе, или да барем издејствује његов специјални статус, сукобљавала су се са војнополитичким интересима великих сила. Значај Трста, најпре као савезничке логистичке базе

у завршним борбама Другог светског рата, а затим као луке на граници комунистичког и капиталистичког система, утицао је на одређивање приоритета у вођењу југословенске спољне политике. Покушаји југословенских представника да у току Париске мировне конференције издејствују присаједињење Јулијске крајине Југославији нису успели због противљења западних сила. Југословенски представници на Мировној конференцији настојали су да Трст буде економски повезан са Југославијом. Били су спремни да пристану на интернационални статут Трста као слободног града, али с тим да његове границе буду сведене на подручје Трста и његову најнепосреднију околину. Након Париске мировне конференције формирана је Слободна територија Трста која је представљала независну државну целину под протекторатом Савета безбедности Уједињених нација и којој је формално било омогућено да учествује у међународним односима и води самосталну спољну политику. Период након формирања слободне тршћанске територије представља почетак нове фазе у дипломатској борби југословенске владе у циљу решавања тршћанске кризе. Након неуспеха на Мировној конференцији, југословенска влада је настојала да се избори за гувернера Слободне територије Трста који би највише одговарао југословенским интересима. Због немогућности постизања договора између Југославије и Италије око избора заједничког гувернера, останак југословенских и англоамеричких трупа на подручју Јулијске крајине продужен је све до коначног решења Тршћанске кризе 5. октобра 1954. године и поделе Јулијске крајине између Југославије и Италије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије, ф. 836 (Кабинет маршала Југославије)

Дипломатски архив Министарства спољних послова, Политичка архива

Објављени извори

Дедијер, Владимир. *Париска мировна конференција*. Београд: библиотека „Тридесет дана“, 1947.

Kardelj, Edvard. *Sećanja. Borba za priznaje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1957*. Beograd, Ljubljana: NIRO Radnička štampa, Državna založba Slovenije, 1980.

Miloš Spaić, urednik, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne - Republike Jugoslavije, 1947, II*, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1986.

Momir Stojković, urednik, *Balkanski ugovorni odnosi 1976-1996, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, III tom (1946-1996)*, Beograd: Službeni list SRJ, 1999.

Rapalski ugovor i sporazumi i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1923.

Службени лист ФНРЈ, 29. август 1947, „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом”, 1001-1085.

Čedomir Štrbac, urednik, *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1948*, Beograd: Jugoslovenski pregled, 1989.

Студије

Bartoš, Milan. *Međunarodno javno pravo. Oblasti, organi za međunarodno predstavljanje, knjiga II*. Beograd: Kultura, 1956.

Đuretić, Veselin. *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivurečnosti 1941-1944*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Jeri, Janko. *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni, (tri faze diplomatskega boja)* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Kostić, Uroš. *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovenske IV armije*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978.

Milkić, Miljan. *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*. Beograd: INIS, 2012.

Novak, Grga. *Italija prema stvaranju Jugoslavije*. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925.

Павловић, Војислав Г. *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941-1945*. Београд: Клио, 1998.

Petranović, Branko. *Balkanska federacija 1943-1948*. Šabac, Beograd: Zaslon, 1991.

Чланци

Милкић, Миљан. „Споразуми о Јулијској крајини 1945“. У: *1945. крај или нови почетак?* Уредник Зоран Јањетовић, 141-160. Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, 2016.

Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
e-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

YUGOSLAV DIPLOMACY IN RESOLVING TERRITORIAL DISPUTE. AN ATTEMPT TO ELECT THE GOVERNOR OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE 1947/1948

(Summary)

The Yugoslav government attempts to annex Trieste immediately after World War II, or at least to obtain its special status, clashed with the military-political interests of the Great Powers. The importance of Trieste, first as an allied logistics base in the final battles of the World War II, and then as a port on the border of the communist and capitalist systems, influenced the determination of priorities in the conduct of Yugoslav foreign policy. Attempts by Yugoslav representatives to achieve the annexation of the Julian Region to Yugoslavia during the Paris Peace Conference failed due to opposition from Western powers. At the Peace Conference, Yugoslav representatives sought to make Trieste economically connected to Yugoslavia. They were ready to agree to the international statute of Trieste as a free city, but with its borders being reduced to the area of Trieste and its immediate surroundings. After the Paris Peace Conference, the Free Territory of Trieste was formed, which represented an independent state entity under the protectorate of the United Nations Security Council and which was formally enabled to participate in international relations and pursue an independent foreign policy. The period after the formation of the free territory of Trieste marks the beginning of a new phase in the Yugoslav government's diplomatic struggle to resolve the Trieste crisis. After the failure of Yugoslav policy at the Peace Conference, the Yugoslav government sought to elect a governor of the Free Territory of Trieste who would best suit Yugoslav interests. Due to the impossibility of reaching an agreement between Yugoslavia and Italy on the election of a joint governor, the stay of Yugoslav and Anglo-American troops in the Julian Region was extended until the final solution of the Trieste crisis on 5 October 1954.

KEY WORDS: *Yugoslavia, Italy, Trieste Crisis, Permanent Statute of the Free Territory of Trieste, Governor of the Free Territory of Trieste, United Nations Security Council*

Документа

Др Реџеп Шкријељ, доцент
Државни универзитет, Нови Пазар
e-mail: rskrijelj@np.ac.rs

НЕКОЛИКО АУСТРО-УГАРСКИХ ДОКУМЕНАТА ИЗ ВРЕМЕНА ОКУПАЦИЈЕ НОВОПАЗАРСКОГ И СЈЕНИЧКОГ КРАЈА (1915-1918)

АПСТРАКТ: Рад се односи на неколико докумената аустро-угарске Крајскомаде из времена окупације југозападне Србије (1915-1918). Одабрани изворни материјал осликава стање под окупацијом и намере аустро-угарске окупационе управе да безобзирним економским искоришћавањем људства и ресурса извуче што више материјалне користи. Документа су преузета из фонда Војног генералног гувернмана (АС ВГГ), у Архиву Републике Србије, која подробније описују војно-политичке, привредне и здравствене прилике у новопазарско-сјеничкој области. Широко одзив муслиманских добровољаца (1916) за састав јединица XV османлијског корпуса на Галицији, као и интернирање српског становништва у аустро-угарске концентрационе логоре, битно су утицали су на депулацију окупираних територија која је у нашој историографији оцењена као „присилна“. Три тешке године окупације су изазвале незапамћену глад, сиромаштво, епидемије и огромну смртност становништва. Прилози документа су, уз превод аутора, приказани су хронолошки.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустро-Угарска, документи, Војни генерални гувернман, окупација, Новопазарски и Сјенички крај, здравство

ОКУПАЦИЈА И РАТНЕ ГОДИНЕ

Реализација плана Аустро-Угарске за заузимање територије Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, започела је октобра 1915. продором преко Саве и Дунава у правцу Шапца и Београда. Циљ тупа три окупаторске државе: Аустроугарске, Немачке и Бугарске је да свој војни успех искористе за остваривање трајних „територијалних, привредних и политичких добитака... униште стварну независност Србије, а и Црне Горе”¹, укључујући и став аустроугарских војних званичника „да Србија мора бити уништена”². Увид у архивску документацију окупатора открива чињеницу да је Аустроугарски ратни поход на Србију припремила раније – према територији која је својим геостратегијским положајем и природним богатством лежала у основи планова за захватање овог дела Европе.

Непријатељске снаге окупатора су преко Вишеграда - долином Лима направиле продор према Сјеници, Новом Пазару и надаље према Пећи.³ Јединице команданта Треће аустроугарске армије, пешадијског генерала Хермана фон Кевеша, су 21. новембра 1915. заузеле Нови Пазар. Окупацијом некадашњег Новопазарског санџака, Аустро-Угарска је оформила једну од већих окупираних области Војног генералног гувернмана за Србију (ВГГ/С)⁴ оставши до јесени 1918. године.

Приликом повлачења војске Краљевине Србије према Краљевини Црној Гори и Албанији, у јесен 1915, аустроугарске трупе су запоселе територију Рашког округа, али локално муслиманско становништво није остало пасивно. Међу водичима главнине Војске

¹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 259.

Више о плановима окупаторских држава: Живко Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, (Београд: САНУ- Научно дело, 1968); Милан Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915. године* (Београд, Војно дело, 1954); Petar Томас, *Prvi svetski rat 1914 – 1918* (Beograd. Vojnoizdavački zavod, 1973).

² А. Митровић, *исто*.

³ Ж. Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском...* 664; Драги Маликовић, "Покрети трупа у некадашњем Новопазарском санџаку 1914. и 1915. године", Новопазарски зборник, 22 (1998), 118.

⁴ У оригиналу: Kaiserlich und Königlich (К. и. К.) Militärgeneralgouvernement in Serbien, у наставку Војни Генерални Гувернман (ВГГ) – сходно називу истоименог фонда у Архиву Србије (АС ВГГ).

Краљевине Србије, краља Петра I и Владе Краљевине Србије, истакли су се војници са Пештера (Халил Садовић, из Баћице, Ђазим Нуковић и Хашим Ђекић, из Точилова и Ибрахим Жуја из Угла), чије је познавање албанског језика и путева преко пештерских и албанских планина, знатно допринело продору наше војске из аустро-угарског и бугарског окружења.⁵

Врховна команда Двојне – (царско-краљевске) Монархије је 1. јануара 1916. формирала Војни генерални гувернман за Србију (ВГГ), са окрузима Шабац, Београд, Ваљево, Смедерево, Крагујевац, Горњи Милановац, део округа Ђуприје и округе Ужице, Чачак, Крушевац, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље.⁶ Од 13 округа (нем. *Bezirkskommando*) окупирани територије Србије, укључивши и Београд, два се дјелимично односе на новопазарски крај (Нови Пазар) и Косовска Митровица⁷ који су гувернману прикључени од 15. марта 1916.⁸

Конфликт аустроугарске и бугарске око успостављања демаркационе линије на окупираној територији решен је 1. априла 1916. уз арбитражу Немачке.⁹ Тако је окупациона зона Аустро-Угарске је подељена на 13 округа површине око 3,088.000 хектара, од чега се 2,388.000 хектара односило на подручје тзв. Старе Србије, а око 695.000 хектара на област коју је Краљевина Србије припојила након 1913. године.¹⁰ Јачање пољопривредне производње ради стварања довољних количина

⁵ Према сећању Абита Садовића (1925-2010), водичи су награђени трофејним оружјем које је красило кућне витрине њихових потомака.

⁶ Michael Jungerth, *Entstehung und Organisation des k. u. k. Militärgeneralgouvernements für Serbien* (Belgrad: K.U. K. Gouvernement-Druckerei, 1918).

⁷ Детаљније: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*; Исти, *Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918*, (Београд, СКЗ, 1987); Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији 1916–1918*, (Београд : Чигоја штампа, 2000).

⁸ Werner Drobesh, "Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht am Balkan: die Militär-Gouvernements Serbien und Montenegro:1916-1918". Ludwig Schwenk, *Als Kriegsgefangener durch Serbien:1918-1919: Tagebuchaufzeichnungen* (Klagenfurt: Herma-goras, Ljubljana: Mohorjeva založba, 2016), 16.

⁹ Источни, јужни и централне део Србије, и део Косова и Метохије и Македоније обухватили су бугарско окупационо подручје које су сачињавала два управна подручја: Војно-инспекцијска област Мораве (Ниш), и Војно-инспекцијска област Македоније (Скопље) (А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 342).

¹⁰ Milan Figatner, "Zdravstveni preporod Srbije", *Liječnički vjesnik*, 6 (39), Zagreb, 15. lipnja 1917, 230.

хране за војску и становништво је за окупаторску управу Војног генералног гувернмана представљало приоритет.¹¹

Ратне активности су паралисале привредни живот у земљи, тако да је новостворена ситуација остављала тешке привредне последице. Недостатак радне снаге и безобзирна експлоатација сировина, знатно су ослабили пољопривреду, сточарство, рударство, занатство, спољну трговину и индустрију.¹² Економска експлоатација Србије се заснивала на реквизицији (вуна, бакар, месинг, никл, цинк, разне легуре, прехранбени артикли и кожа), конфискацијама, искоришћавању радне снаге и економских ресурса уз помоћ специјалних јединица за вршење претреса које су одузети материјал транспортовали у Аустроугарску.¹³

Привредни интерес Централних сила је био да са српске територије осим прехранбених производа, извуку дефицитарне рудне сировине (метали)¹⁴ потребне за рад њихове ратне индустрије.¹⁵ Окупатору је територија под управом Војног генералног гувернмана представљала простор за безобзирну привредну експлоатацију и извлачење економске користи, чиме је допуштено да становништво страда од глади.¹⁶ Новоуведени начин привређивања је окупиране области обавезивао на снабдевање окупаторске војске и становништва, а производне вишкове усмеравао јединицама на фронту. Сва

¹¹ О аграрној политици, саобраћају, привреди (земљорадња, сточарство, шумарству, риболов, занатима и индустрији, банкама, трговини) Србије пре и током окупације, детаљније: Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије 1912–1915* (Београд: Филозофски факултет, 2012), 319–407.

¹² Даница Милић, "Привреда и финансије у рату 1914–1915", *Годишњак за друштвену историју*, 1–2 (1996), 12.

¹³ Dimitrije Đordjević, "The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", *Balkanica*, XLVI (2015), 128.

¹⁴ Ради ублажавања војних несташница тежње Централних сила су биле усмерене на обезбеђивању трајних извора – коришћење рудника у окупираним балканским земљама.

¹⁵ Д. Милић, "Привреда и финансије у рату 1914–1915", 16; такође у: Д. Милић, "Привредни систем у окупираној Србији", *Србија 1916. године*. – зборник радова, ур. Славенко Терзић (Београд: Историјски институт, 1987), 297–307; Д. Милић, "Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године", у: *Србија 1917. године*, уредник С. Терзић (Београд: Историјски институт, 1987), 37–45; Д. Милић, "Привреда под окупационим режимом", у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, уредник Славенко Терзић, (Београд: Историјски институт, 1989), 9–17.

¹⁶ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату...* 310–311.

привредна добра, под строгим надзором Привредног одељења¹⁷, требало је пренети у власништво окупаторске управе задужене за организацију жетвено-сетвених радова добровољним или принудним ангажовањем окупираног становништва. Претресима окупираног подручја се настојало открити залихе сировина, намирница и робе широке потрошње, док је привредне капацитете (фабрике, радионице, руднике) требало искористити за подмиривање ратних планова – снабдевање на фронту и унутар Војног генералног гувернмана.¹⁸ Према новопредвиђеној привредној доктрини српска валута динар је замењена круном и деноминацијом обезвређена за пола своје вредности.¹⁹

Знатан број муслиманског становништва са сеоских подручја који нису мобилисани у војску Краљевине Србије, јавио се с јесени 1916. у добровољце за аустроугарску војску, током које је мобилизација потрајала до краја пролећа 1917. Такође, је и много Срба, са села, мобилисано у јединицама српске војске или интернирано у аустроугарске логоре 1916.²⁰

Један од савременика догађаја у новопазарском крају, хроничар, Омер ефендија Коничанин (1894-1963), о времену окупације пише: „Најважнији догађаји у Новом Пазару 1916. године били су учвршћење окупаторске власти, погоршање положаја Срба и прикупљање добровољаца за аустријску војску. Исте је године установљена фелдјандармерија, локална и тајна полиција и отпочео рад војног и грађанског суда у Новом Пазару. Све те установе остају и раде до повлачења аустроугарске војске средином октобра 1918. године.”²¹

Неуспеси на Источном фронту су показали да је 1916. једна од најтежих ратних година за Аустро-Угарску. Јачање савеза Антанте у који осим Русије улазе Италија (1915) и Румунија, довео је до повлачења аустро-угарских јединица што је резултирало потребом за

¹⁷ У оквиру Привредног одељења ВГГ деловало је пет пододељења: пољо-привредно, жетвено, шумско, занатско и статистичко.

¹⁸ Д. Милић, "Привреда и финансије у рату 1914–1915", 14; Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату* (Београд: Историјски институт, 2006), 64–65.

¹⁹ Д. Милић, "Привредни систем у окупираној Србији", 300.

²⁰ Мијо Радовић, "Убирање четвртине у Дежевском срезу за време Првог и Другог светског рата", *Новопазарски зборник*, 22 (1998), 266.

²¹ Мијо Радовић, *Ефендијина сећања и казивања* (Нови Пазар: Музеј „Рас“, Историјски архив „Рас“, 1998), 109.

појачањем у људству. С обзиром да је своје снаге Немачка пребацила на Западни фронт, Аустро-Угарска је била принуђена да затражи војну помоћ своје савезнице – Османлијске Империје.²² Жестока војна пропаганда спроведена с јесени 1916. и прољећа 1917. године је у војне одреде XV турског корпуса на галицијском фронту одвела изнад 10 хиљада добровољаца.²³ Турски војни врх је слање снага на Галицију бранио ставом да ће се победом на фронту зауставити евентуалну руску најезду на Балкан.²⁴ Вешто протуреном пропагандом да је светски рат покренут са циљем уништења ислама, улила је балканским муслиманима лажну наду о повратку Турске, савезнице Централних сила. Власти Аустро-Угарске су на захтев новопазарске Окружне команде (нем. *K. u. k. Bezirkskommando*), уз дозволу Војног генералног гувернера у Београду, и помоћ локалних моћника (Ризах бег Муратбеговић, председник Општине и Ризо Муртезић), спровеле кампању под слоганом: „*За дин и иман!*“ и „*Ко је Турчин да се јави у добровољце!*“. Различитим пропагандним обећањима успели су окупити велики број добровољаца²⁵ старости од 18 до 50 година које су, након краткотрајне обуке у К. Митровици, Скопљу, Нишу и Београду, железницом транспортовали на Источни фронт и прикључили јединицама XV турског корпуса на Галицији.²⁶

²² До оснивања Републике Турске (29. X. 1923) у историјским изворима турске, балканске и остале историографије користе се називи: *Osmanlı İmparatorluğu* (Османлијска Империја), *Osmanlı Devleti* (Османлијска држава), *Devlet-i Aliye-i Osmaniye* (Држава Узвишена Османлијска), као и називи: Османско, Отоманско (20. век) и Турско Царство. У даљем тексту: Турска или Турска Империја.

²³ Према подацима начелника штаба у Београду Хуга Керхнавеа и цивилног комесара у Београду Лајоша Талоција, који су уз помоћ Хасана Приштине, Неџиба и Ферхата Драге и санџаклије Дервиш-бега спровели пропаганду њихово врбовања, сакупљено је 8.000 добровољаца (Hugo Kerchnawe, "Die Militärverwaltung in Serbien", *Die Militärverwaltung in den von den Österreich-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A. G, 1928), 92-93. 53-269.

²⁴ Redžep Škrijelj, "Đurumlje iz Sandžaka na Galiciji (1916-1917)", *Historijski pogledi*, 1 (2018), 104.

²⁵ Redžep Škrijelj, "Đurumlje- Sanjak Bosniak Volunteers in the Turkish Military Orders from Gallipoli to Galicia (1916-1918)", *Bosnia & Hercegovina – International Balkan Annual Conference (IBAC)*, v. 3, ed. Mahir Aydın, Metin Ünver. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi 2015), 220-227.

²⁶ Извори наводе да се поред пунолетних регрута упућених у Истанбул, међу добровољцима на Галицији 19. октобра 1916. године из Пљеваља и Пећи (Косово) налазио изванредан број малолетника узраста од 14 до 15 година и лица старости од 50 до 60 година. Према: Cihat Akçakayalıoğlu, *Birinci Dünya Harbi*, t. VII – Avrupa Cep-

Војно изасланство београдске Крајскоманде (нем. K. u. k. Kreisommando) је 2. новембра 1916. године. Главном штабу турске војске поднело извјештај о мобилизацији 3.954 муслиманских добровољаца са окупираног подручја Аустро-Угарске.²⁷

Ради сузбијање честих болести и епидемија окупаторске власти су биле приморане организовати адекватну здравствену заштиту становништва. Највећи проблем је представљала епидемија пегавог тифуса која, упркос огромним људским жртвама, није искорјењена до краја окупације.²⁸ Осим болница у Београду и градовима у унутрашњости Војног генералног гувернмана, две су од 1916. пословале у Новом Пазару и Косовској Митровици.²⁹

Код овдашњих муслимана је 1917. година донела прве сумње у победу Централних сила, али су ипак поновни позив у добровољце неки прихватили као дуг султану и Турској. Потоње сазнање да то није „прави рат за Турску“, изазвало је осјећај преваре и разочарења. Упркос броју страдалих на источном и блискоисточним фронтима мали се број вратио својим кућама. Други по реду добровољачки талас отпочео је с пролећа 1917. године, када је аустро-угарска полиција у Новом Пазару, у сарадњи са руководством општина Дежевског и осталих срезова, формирала шири списак, претежно младих људи, које је требало мобилисати. С обзиром да је реч о присилној мобилизацији, регруте је народ прозвао „зоровољцима“.³⁰ Због слабог одзива, шеф тајне полиције у Новом Пазару, надпоручник Фила, Мађар, купио је општинске пописне књиге и у сали Медресе, уз присуство председника Општине и неколико већника, саставио листу од око 2 000 добровољаца из Новог Пазара и околних

heleri, I (Galiçya Cephesi), Ur.: Vedat Şenjol i ostali (Ankara Genelkurmay Başkanlığı, 1967), 87.

²⁷ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATA-SE), Birinci Dünya Harbi (BDH), 1919, 149, 001-046

²⁸ Обавезна вакцинација није доспевала у удаљеније крајеве окупираног подручја, што је погодовало ширењу епидемије. За округе: Митровица, Нови Пазар, Пријепоље и делове централне и обласне управе Црне Горе, вакцинација и прегледи су обављани у импровизованој пољској лабораторији у Косовској Митровици. (Видети: М. Figatner, *н. д.* 230-231).

²⁹ Божица Младеновић, *"Здравствене прилике у окупираној Србији 1915-1918", Историја медицине, фармације и народне медицине* (Београд: Институт за савремену историју, Зајечар: Историјски архив "Тимочка крајина", 2007), 30.

³⁰ Од турске именице зор (tur. zor), снага, сила, принуда.

места³¹. Исте је године уведен тзв. „ђурумлијски порез“ који су плаћали локални муслимани.³² На сличан начин је, у две акције, Ахмед-ага Хамзагић³³ из тутинског краја (Штавички срез) у Нови Пазар довео групу од 230, а касније још 250 добровољаца.³⁴

Представник Турске Империје у Београду, Исмет-беј, извештава „Изасланство врховне команде“ да се са подручја између Новог Пазара и Пријепоља добровољно пријавило 800 лица који ће у четири групе по 200, на свом даљем путу према Истанбулу, 25. маја 1917., ће преко Београда бити пребачени до Софије.“³⁵

Током 1917. је од „око 200 Муслимана – добровољаца из Новог Пазара и Дежевског среза“, који су на различите начине избјегли мобилизацију, формиран добро наоружани и униформисани „Ај-нхајмишес батаљон“ (нем. *Einheimisches battalion*) са задатком очувања јавног реда и мира, а распуштен по уласку српске војске и успостављању јединица жандармерије.³⁶

Локално становништво је крај рата 1918. године дочекало у тешким ратним околностима и општој оскудици. Повлачењем аустроугарске окупационе војске и органа управе из Новог Пазара град је неколико дана остао руководства и власти. Анархија је избегнута захваљујући иницијативи угледних грађана, муслимана и Срба, који су образовали привремену управу³⁷ мешовитог састава, која је мобилисала групе грађана задужене за одржавање јавног реда, све до новембра 1918. када су у град ушле јединице српске војске.

* * *

На основу ових неколико одабраних докумената уочавамо веома неповољно стање привреде у Окрузима Нови Пазар и Косовска Митровица, којима делимично припада територија новопазарског

³¹ М. Радовић, Ефендијина сећања и казивања...112 и 160.

³² РС 170, Историјски Архив „Рас“ Нови Пазар, ф. 1, *Поглаварство општине Рибариће*, бр. 7, 7. XII, 1917.

³³ Ејуп Мушовић, *Тутин и околина* (Београд: Етнографски институт САНУ, 1985), 68–69.

³⁴ Husein Habibović, *Gluhavica kroz vekove* (Novi Pazar: izdanje autora, 2010), 58.

³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR.SYS), 2435/33).

³⁶ М. Радовић, Ефендијина сећања и казивања...,113.

³⁷ Мијо Радовић, "Ослобођење Новог Пазара у Првом светском рату", *Новопазарски зборник*, 15 (1998), 136.

и сјеничког краја, на којој монополски капитал контролише неколицина финансијских моћника. људи. Сасвим је јасно да су се ратна економија и профитерство догађали под окриљем аустро-угарске Крајскоманде и Војног генералног гувернмана. Главни носиоци трговачког капитала су браћа Спаховићи из Сјенице, Ризах бег Муратбеговић и Рушид ефендија Бајрактаровић из Новог Пазара. У њиховим се рукама налазила велепродаја нафте и алкохолних пића, као и монопол на друге производе, затим Неџиб Бег Драга и Риза Дева у округу Косовска Митровица, као носиоци монопола и малопродаје на петролеј, а Риза Дева монопол соли и других производа. Слична је ситуација и у другим окрузима.

Глад, сиромаштво и епидемије су задавали највише потешкоћа становништву окупираног подручја. Војни генерални гувернман је цивилним пацијентима често уступао простор зграде војне болнице. Дневна цена болничког лечења, коју су пацијенти тешко подмивали, коштала је 3 круне дневно. Надлежна општина или Окружна команда су лицима која су плаћала таксу за здравствену негу помињали трошкове. У окрузима Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље постојале су цивилне и војне болнице, од којих је болница у Косовској Митровици имала 21 лежај.³⁸ Најчешће су се јављале инфективне и учестале болести одојчади. Импровизоване окружне болнице са 40 лежајева и четири војна лекара постојале су у Пријепољу, Сјеници и Тутину. Инфективну болницу у Новом Пазару је Окружна команда организовала спајањем цивилне и војне болнице, али је због недостатка новца имало недовољно лекара. Према аустријским изворима у Новом Пазару је током 1918. године почела са радом и цивилна болница са потребним одјељењима за лечење повратника из Турске исељених после Балканских ратова.

Превод и избор докумената је настојање да не одступимо од актуелне тематике насловљеног рада.

ПРИЛОЗИ ДОКУМЕНАТА:

ПРИЛОГ БР. 1.

Извештај мајора Рупчић³⁹ а са инспекцијског пута по окрузима Пријепоље, Нови Пазар и Сјеница, о политичким приликама, упра-

³⁸ Архив Србије, фонд Војно-генерални гувернман (у даљем тексту: АС ВГГ), XX/410.

³⁹ АС ВГГ, 737, л. – 18.

ви, финансијама, пољопривреди, просвети, трговини, осигурању и судству:

ОБЛАСТ НОВИ ПАЗАР

18. новембар 1916.

Округ Сјеница, командант капетан Паул Бугат.

Стварни протокол броји 1005 јединица, јер се административне и војне агенде најчешће уводе заједнички. Командант проглашава да нема помоћне снаге, тако да је према његовој жељи као један од таквих испоручен поручник Трухелка, команданта Округа.

ЛОКАЛНА ЗАЈЕДНИЦА: Одређени локални градоначелник, господин Спаховић Рушид⁴⁰ важи за поверљиву особу. У Веће заједнице су постављена тројица Срба. У Окрузима су значајни проблеми са храном. Тренутно се она набавља из Краљева. Због несташице хране, и великих транспортних трошкова, отежана је дистрибуције робе. Комерцијалнија рута која води од Сјенице до Нове Вароши би представљала знатно олакшање угоститељству. Међутим, пут који би користила већина требао би бити поправљен⁴¹ на два места (Шиповик и Лопиже) на око 6 километара. Побољшање пута би зато била предност.“

СТОЧАРСТВО: „У Округу је овчарство веома ограничено. Још прије четири године стање је то износило око 100.000 грла, насупрот данашњих око 25.000. Сточарство је једини извор прихода становништва које, већином, трпи сиромаштво. У неким селима попут с. Штавал, на пример, људи се прехранују зељем и копривом!“

НОВИ ПАЗАР: „Дана 18. новембра са одговарајућом пратњом и водичем настављајући вожњу према Новом Пазару, одморили смо се у Дугој Пољани. Начелник ове вароши, Селим Бег⁴², један врло

⁴⁰ Рушид ага Спаховић (1870-1957), велепоседник и трговац, председник Општине Сјеница од 1916. до 1927., у два мандата (Asim Vrcić, "Predsjednici Sjenice", *Zbornik Sjenice*, 14 (2003), 73).

⁴¹ Свакодневни радна обавеза на оправци путева, чишћењу улица, копању ровова, утовар, истовар, пољопривредни и фабрички радови – на краће или дуже време, током година окупације, одређивани су грађанима оба пола.

⁴² Селим ага Јусуфовић (- 1941), ратни управник Поглаварства Општине Дуга Пољана (Gemeindeamt Duga Poljana). (Према: Република Србија 170, Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, ф. ЗДОЈ, Нови Пазар). Један је од главних агитатора аустро-угарске окупационе власти за мобилизацију муслиманских добровољаца на Источном фронту, на Галицији. Биографски подаци преузети са надгробног споменика у Дугој Пољани (старотурски језик и писмо).

промућурни мухамеданац због патње становништва у сиромаштву изашао је вани и распитивао се о набавци одговарајуће количине животних намирница и семена (житарица) које је успут требало преузети од предсједника Заједнице у Осаоници. У оба наврата била је обећана помоћ у лековима.

Долазак у Нови Пазар у 3 сата поподне.“

ПОЛИТИЧКИ АМБИЈЕНТ

„Општи политички положај у домаћим окрузима не показује никакве знатне разлике у односу на Округ Пријепоље гдје нам је 56 процентно мухамеданско становништво одано и које је под српском владавином трпело шиканирање. Треба поменути да су домаћи мухамеданци вероватно досељени Албанци и још увијек знају своје порекло (Хоти и Клименте). Данас су они славизовани Турци. На Пештеру је још тринаест села која говоре албанским језиком.

Срби су мухамеданском аги одредили порез, до те мере висок, да није имао избора, већ је своју земљу напустио. Мухамеданцима је посета џамијама и турским школама била забрањена. Наша владавина је њима значила ослобођење, јер би се у супротном одавде иселили. Због тога је у овом узаврелом Округу проглас за прикупљање добровољаца успешно пропраћен и имало је око 1.700 пријављених.⁴³ Према подацима из поверљивих извора, наш Обласни официр у Новом Пазару је мухамеданским добровољцима, који су се јавили са жељом да приступе нашем босанско-херцеговачком пуку, сугерисао да се придруже турској армији. Онда се заиста 90 % добровољаца придружило армији Отоманског Царства. Да је ове промене покренуо наш лични Обласни официр потврдило је неколико локалних становника укључених у агитацији у Дугој Пољани.⁴⁴ Ова активност не подразумева нашу намјеру да међу мухамеданцима изазове појачан осећај припадности Турској. Не придајућу велики значај овоме, не би било прикладно да овакву пропаганду спроводимо кроз наше властите органе.

Српски елеменат се понаша мирно и повучено. Српска пропаганда не би могла да се овде развије пошто им није успјело чак ни

⁴³ Први талас агитације (јесен 1916.) у коме администрација окупатора износи податке о добровољцима.

⁴⁴ Велику помоћ при агитацији, према сећању становништва, пружили су локални кметови: Селмо Куртановић из Тузиња, Ходо Хасић из Биоца, Мула Мано Муратовић из Чукота и др.

оснивање Народне одбране, с обзиром да то код ових примитивних људи подгријева другачије размишљање, свако повећавање удружење је неразумљиво.

Одмах након мог доласка у зграду Обласне команде уследило је представљање референата који су ми достављали извјештаје. Окружна власт је смјештена на доброј локацији, али недостају канцеларије. Градској управи су потребни дактилографи, јер ће се њихов рад у великој мјери повећати због новчане помоћи породицама добровољаца.

Окружни командир потпуковник Трухелка вољно обавља свој посао и веома је образован и темељни радник, који једним погледом процени околности. Замена би била неприкладна.

Градски комесар др. Стиасни, босански главнокомандујући управе свих Округа, у све је добро упућен. Као други Цивилни комесар му је додељен Кортвелуеси, који врши обраду уноса у свим административним одељењима управе између оба функционера.

Уведена подела делокруга Управе, од 7. октобра, представља за функционере велико олакшање, јер се тиме допринело бржем пословању. Између Војног и Управног одељења влада пуно разумевање и добра сарадња. Протокол административне Управе број 5.784 се рачуна од фебруара. Капелан⁴⁵ јавља, да у том месту има само 6 католичких породица и импровизирана капела. Школски референт подпуковник Загмајстер је оболео. Санитетски референт доктор Шварц јавља да су санитарни услови задовољавајући; епидемиолошко одељење има 6 случаја обољелих од тифусне грознице. За цивилно становништво има две болнице и 3 лекара: два у Новом Пазару, један у Сјеници. Једна докторица (Српкиња) је морала да затвори своју ординацију, јер су је муслиманске жене гледале са неповјерењем.

Према ставу команданта Области, политички активне докторке из Босне би овде биле пожељне и успешне. Бабица нема на располагању. Цивилна и војна апотека су састављене.

Ветеринарски референт је ветеринар Хорват. Услови су задовољавајући. Стање коња се мало уназило. Шуга која се овде појавила је готово уништена. Сточарство би се, уз опрез, још мало могло искористити.“

⁴⁵ Млађи хришћански свештеник који је додељен као помоћник или заменик за помоћ свештенику – жупнику (општинару) око обавеза везаних за католичку жупу.

ФИНАНСИЈСКА СИГУРНОСТ ⁴⁶:

„Екипа (42 мушкарца), у којој је 8 финансијских упосленика, сачињена је од Мађара и Хрвата. Нема националних трвења. Смјештај је лош, без кревета, екипа лежи на сену, одећа је лоша. Потребне су резервне униформе за зиму. Дисциплина је солидна; само је 3 прекршаја. Финансијска служба посједује 4 Поште у Округу које су под стражом. Планиран је премештај страже од Кошкова према Бијелим водама , али је стража, која је постављена да надгледа бугарску границу, остала на задатку.

Грађански судија је доктор Седлички, веома вредан службеник. Од 19. јуна је избројано његових 239 протокола. Свеукупно 147 процеса, од тога 110 решених, а 37 није још поравнано. Већина тих процеса се односи на поништење купопродајних уговора за некретнине, које су муслимани за вријеме Срба били приморани да продају по веома ниским цијенама. Добра су углавном купљена од Срба. За таксе је суд 17. јула наплатио преко 5 000 круна, јер српски закони прописују високе цене за таксе. Међу процесима је 40 пољопривредних процеса, који су се појавили због кметских односа. Тај кметски однос је мање закуп наследног карактера, а више обичан закуп. Када закупац аги не усагласи исплату, а овај се не жали, тада суд брише случај.

Кметско питање се у ова 3 Округа треба садржајно регулисати, због чега су за обраду оваквих случајева задужени грађански комесар др. Штиасни и грађански судија др. Седлички.“

Школство⁴⁷

⁴⁶ Низом присилних мера окупатора: Декретом од 4. маја 1916. највећа индустријска предузећа, трговине и банке, биле су потчињене управи Гувермана.

⁴⁷ Аустријски органи власти су 15. јануара 1916. направили план и програм за отварање основних и средњих школа у Гуверману. На подручју Гувермана школски систем је био једнообразан, али од септембра 1916. у неким окрузима дошло је до повратка школског система. У основним школама наставни језик је био хрватско-српски, а писмо латиница. Ћирилица је била забрањена, осим у верској настави. У школи три округа (Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље) уведено је правило да се у „језички мешовитим подручјима” користи „језик претежног дела становништва и да језик мањине такође буде обавезан предмет”. Тиме је практично уведен албански (Косовска Митровица) и турски језик (Нови Пазар, Пријепоље).. До краја окупације, односно на крају школске 1916/1917, било је укупно 135 школа, које је похађало 24.117 ученика, од којих су 92 биле српске, 4 албанске и 27 мектеба и једна медреса.

„Што се тиче школства у Округу, тренутно још се нису предузеле мере предострожности. Постојало је 12 српских школа од којих ниједна није поново активирана. Турских је школа шест, које раде по турској радној основи. Ђаци годинама изучавају Кур'ан напамет, без разумевања његовог садржаја. Читање и писање не уче.

Надаље, у Новом Пазару, постоји медреса (Школа за хоће). Током српске владавине, школа је била затворена и њен студијски ток промењен; осмогодишње школовање наставе на српском језику. Приложени оригинал документа, које нам је предао руководица школе даје увид у српску школску политику. Насупрот томе, сада је школа поново отворена и ради по турском школском програму: 12 година наставе, арапска и персијска граматика, тумачење Кур'ана, баштина. Настава је чиста формалност, нема могућности самосталног развоја мишљења.

Школа је због ратних збивања јако порушена. Школски управник је захтевао рестаурацију школе, што пре, јер није имало школских просторија. Назире се потреба реформе турских медреса.“

Окружна власт (Командир, капетан Футина,)

„Протокол је до 6. новембра бројао 2.162 случајева. Просторија је довољно, али нема места за рад са странкама. Одржава се уторком у Уреду. Становништво се жали на недостатак намирница; сиромаштво је велико; хране има само до краја децембра. Као противлек Окружна команда предлаже препродају животних намирница, јер је кукуруз дјелимично пропао.

Казнена евиденција је у реду. Прекршаји се обично односе на кршење путовница и на пијанство. Морал је задовољавајући, обично су у 9 сати увече сви код куће. Јавна безбедност је због мржње између Срба и муслимана лоша.

Стока се често краде. Да би се то исправило, врховни Окружни командант сматра, да људима треба дозволити употребу оружја и разматра наоружавање вођа и грађанске жандармерије. Најчешћи су напади из округа Митровице. Пуно се кријумчари, углавном се кријумчари стока у Бугарску и Црну Гору, где је цена за стоку већа. Такође се кријумчари из Бугарске. Зеленаштво се разрадило. Злата

(детаљније: Божица Младеновић, "Школе у градским насељима три јужна округа Војно-генералног Гувермана у Србији од 1916-1918", *Историјски часопис*, XLVIII (2000), 175-181.

у том подручју нема. Такође, нема ни динара који по сталном курсу износи једну круну.”⁴⁸

Жандармерија

„Број службеника жандармерије у Области износи 430. Становништво уобичајено страхује од жандармерије. Босански жандари, овде, воле да попију, а Мађари се не примичу становништву јер не знају језик. У Округу је пуно кријумчарења на бугарској граници. Наводно постоји и шпијунажа за Бугарску, али за то не постоји доказ. Систем повереника потврђује командир, док се с друге стране тврди да народ познаје све извиђаче и да их називају „Кастели“. Наводно постоји подмићивање између интернираца и српске војске, али то још није доказано.“

ОПШТИНА

„Градоначелник Риза бег Мурадбеговић⁴⁹, типичан Турчин, ранији нотар у Требињу, сматра се угледним становником. Општински благајник је турски, такође, и показао се као веома марљив. Заједница је активна, раскошна, за 10 месеци је 721 круна употребљено за писаћи прибор.“

Затвор

„Затвор се налази у бившој турској пешадијској касарни изван града, са добрим смјештајем и великим осветљеним просторијама у којима је здравствено стање затвореника добро. На броју је 168 затвореника, највећим делом због крађе стоке, убистава, пљачкања, и крвне освете. Три је случаја због увреде Величанства. Проректор Јозеф Хас држи строгу дисциплину и ред међу кажњеницима. Они осуђеници, који су се изјаснили да нису криви, нису се жалили на храну, смештај и одећу, али је истрага случаја трајала предуго. Чини се да је решење бржа судска истрага што је Управа и захтевала.

⁴⁸ Анонимни аутор текста не помиње раније деноминацију динара од 50% у односу на круну.

⁴⁹ Неки извори наводе да је у време Турака, са сто чипчија, Риза-бег био један од најбогатијих новопазарских бегова. Пре почетка Првог светског биран је за потпредседника, да би касније хапшењем Хамид аге Ћилерџића, постао председник Општине Нови Пазар (М. Радовић, *Ефендијина сећања и казивања...* 112-113)

Окупаторска Крајскоманда га је именовала на место Округног начелника. Као туркофилу и присталици аустро-угарске окупационе политике приписује му се одговорност за слање муслиманских добровољаца на Галицију, као и интернирање великог броја Срба.

Притвореник Антон Кохас, рођен 1853. године у Петроварадину је 1879. године одбио мађарско држављанство и од Војног савеза Обласне команде захтевао српско, јер је 1914. године дошао у Нови Пазар, где су га Срби запослили као обрачунског ревизора. Ухапшен је 6. маја 1916. године, његов син прогнан, а жена му је сама у Новом Пазару и у великој невољи. Поменути подноси молбу за одређивање коначног датума саслушања. Према изјави командира жандармерије, Кохас је у затворском притвору због сумње да је део умреженог шпијунског система и важи за опасног шпијуна. Завршетак истраге по овом случају је у току. Надлежни органи би овај предмет требали узети у обзир. Од 168 затвореника, њих се 108 добровољно пријавило да приступи војсци.“

Економско стање

„Економско стање у овом подручју није толико повољно. Мањак је житарица, сена свеобухватније постоји само у Сјеници, шљиве само у неким мјестима. Поједина насеља Области (Штаваљ) су забачена и немају плодну земљу. Округ се може узети у обзир једино као пашњак. Богатство руда би морали утврдити стручњаци. Штаваљ има складишта угља, подножја Копаоника садрже бакар и оловну руду. Рударска права је наводно стекао Пашић. Округу, због лоших комуникативних услова, највеће потешкоће задаје набавка хране. У Округу Сјенице се Општини Страњани колима уопште не може прићи а са коњима изузетно теже. Када је пут неприступачан они не могу носити велики терет.

Црногорци у одређеној Општини имају грла за вучу до 18 година и немогуће их је без опорезивања довести у Сјеницу. Сачинили су захтев да као надокнаду за сено буде понуђено 6 -7 круна по метричкој центи. До сада су сено купили у близини Сјенице и доставили на конто њиховог пореза – Осмине.

Увођење једног основног пореза у травнатим крајевима је по мишљењу цивилног грађанског комесара немогуће за следећу годину јер нису направљена основна мерења која би објаснили праве податке о основним вредностима, јер, такођер, говоримо о пореској моћи појединачних заједница које немају искуства. Српски метод о подели пореза власницима се овде не би могао увести, јер је би то била провокација која би прогањала мухамеданце да земљу напусте силом. Следеће године могли би мушкарци као порески намет увести Осмину. Ако се управа Војног генералног гувернмана жели

ослонити на појединачна добра, као што су пшеница, зоб и сено, она се могу пресељењем изместити. Семе су благовремено испоручено, а кукурузно семе је самосазриво за 90-100 дана.“

ОСМИНА⁵⁰

„Наметање Осмине је у Округу прогласио Војни генерални гувернман који је планиран од стране конзорцијума (заједнице). Са таквим захтевом су, такође заказани преговори о испуњавању услова за прикупљање пореза. Међутим, испоручени су само хлебно жито и овас, а све остало задржано, чак и сено. Међутим, дошло је до спречавања доласка овог уговора захваљујући енергетској интервенцији главног грађанског комесара. Тако се десило да је овај уговор спречен захваљујући енергетској интервенцији главног цивилног комесара. Уговор би конзорцијуму обезбедио несметано велики профит јер би исправна контрола сакупљања и испоруке била немогућа. Без сумње, то би изазвало велику штету. Сада се сакупљање пореза у Округу реализира од стране Команде округа (Бецирккоманде). Из сваке Општине је сачињена листа обрађеног земљишта, при чему је успостављена ефикасна контрола. На приложеном списку се види процена Осмине коју треба доставити, као и количина пореза у намирницама који је већ достављен на дан контроле. Процјењује се и воће.

Процедура коју је покренуо Цивилни комесар у Округу Нови Пазар је наповољнија за разматрање.“

Монополски производи⁵¹

„Велепродају нафте и шпиритуса⁵² је преузео Рушид ефендија Бајрактаровић, а све остале монополе Риза бег Муратовић; заправо цијели се монопол налази у рукама конзорцијума, који је под вођ-

⁵⁰ Осмина или Ушур (тур. *öşür vergisi*); Порез који је постојао у вријеме Османлија који је наметан сељацима у виду око десетине њихових производа. У османском периоду, порез који је добио од сељака по стопи од 10% за пољопривредне производе који производе. (Prema: Hayreddin Karaman, *Toprak Mülkiyeti ve Öşür*, u: *Diyanet Dergisi*, XV/1, Ankara 1976, 5-15; XV/2 (1976), 80-82; A. Grohmann, "Öşür", *İslam Ansiklopedisi*, IX, TDV, İstanbul 2014, 482-485;)

⁵¹ Аустро-Угарска је 1916. увела монополску трговину на робу широке потрошње: со, шећер, папир за цигарете, шибице, петролеј, шпиритус и др. Ова врста трговине постала је главни извор прихода окупационе власти. (Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији 1916–1918* (Београд: Чигоја штампа, 2000), 91–92).

⁵² АС, ВГГ XVII/815.

ством градоначелника Новог Пазара, Риза Бег Муратовић, који је истовремено и акционар. Муратбеговић је пре три месеца откупио 15 вагона соли од монополске управе и приложио 71.000 круна. Три вагона су стигла до Краљева, два вагона су довезена у Нови Пазар са 638 кг Манка. По уговору је Риза бег требао да прихвати и монополске производе око Новог Пазара, али окружна власт их због потешкоћа са транспортом није могла доставити из Краљева. Риза бег је производе дотерао својим превозом, а окружна власт се сложила да му надокнади трошкове. О штети и превозним таксама генерална влада није још донела одлуку. Пошто је Риза бег имао велике набавне и путне трошкове трошкове за себе и још два опуномоћеника, и тражио дозволу за продају једне круне по килограму. Окружна команда је сматрала да би се одобрење продајне цене од 84-90 филира исплатило.“

Дуван

„Велики трговац је до сада добио само 5 кутија, што је за локалне потребе довољно за неколико дана. Округу се ништа није могло испоручити. Тражено је да се увоз из Македоније и Албаније опорезује по килограму.“

Петролеј

„Трговац Бајрактаровић је дао пре 3 месеца 12.000 круна за три вагона петролеја. Пре неколико дана је стигло пола вагона са 721 килограма манка. Лице и наличје овог манка је, ако се узме у обзир да се бурад о свом трошку и ризику могу вратити, да би он његовом продајом по монополским ценама био на губитку. У Округу влада недостатак соли. Трговци га доносе са Увца и плаћа се 3 круне по килограму. Постоји, такође, недостатак петролеја и више се не може добити по цени од 10 круна по једном литру. Због тога становништво трпи, то што морају по ужасним ценама куповати робу, а истовремено велики трговац не може да испоручи робу по повољним ценама без већег губитка. Обласна команда зато тражи, да тамошњи велетрговци сада подигну цене залиха, и то соли до 84 хелера, петролеј од 2, 20 до 2,30 круна. Као резултат опадајућих цена и њихово повећање зими до 90 филира по килограму од железничке станице, шпедиције ће се за сваки транспорт другачије поставити при одређивању цена, јер је садашњи велетрговац изјавио да неће моћи да их испоручује по монополским ценама. Тражи се, да окружни магацин преузме Велепродају свих монополских производа.“

ПРИЛОГ БР. 2

Извештај, главног полицијског командира, Бугата, Обласној команди (к. у. к.) у

Сјеници о стању у областима Округа Сјеница

На дан 22. новембра 1916. године, Нови Пазар

„По усменом наређењу Његове екселенције, државног комесара у Београду, Талоција⁵³, јављам о стању појединих кућа. Насеља и села заједнице Округа Сјенице су расијана. Раздаљина гомиле кућа и појединих кућа износи око 100 до 200 метара, а у неким мјестима и више. Централну тачку углавном чини Општина, у којој се куће налазе ближе једна другој, али не толико близу, да не би могле да створе сокаке. Изузетак чине сједиште Округа Сјеница и Општине Дуга Пољана.

Ту су јединствене заједнице, села, која су од Централне зоне Општине заједнице удаљена више километара, појединачне куће и удаљене групе кућа су на растојању, чији су становници налазе у овим групама кућа који се налазе на плодној обрадивој земљи.

Разбацане су дјелимично одвојено, што се објашњава да се налазе у огромним групама чији становници обрађују кршевиту-неплодну земљу. Удањеност места се једним делом се објашњава тако, што су на претежно неплодној земљи формирана ткз. лакше приступачна и радна насеља, на којима се остварује привредни економски систем. Другим делом, тако што овде већ вековима влада чифчијски систем.⁵⁴ Најизразитија слика чифчијског система је подручје заједнице Штаваљ. Ред кућа, које су саграђене око општине, чине заједницу, али према чифчијском систему су у Општини настале километрима удаљене расејане куће и пољопривредни објекти.

Штаваљ: код овакве врсте нагомиланих кућа домаћин је поделио своје ливаде на неколико делова, чија величина односно обим износи од 300-1000 дулума⁵⁵. Један део обрађује чифчија. Да би се та ливада могло боље обрађивати и да би избегао крађу, домаћин или чифчија сагради на том пољу своју кућу и све потребне објекте за пољопривреду. Овако настају групе кућа, чији број зависи од тога

⁵³ Гроф Лајош Талоци, цивилни комесар Гувермана.

⁵⁴ На основу некадашњег турског правног поретка чифлик или читлук (тур. çiftlik), је имање које је држава као власник давала на уживање спахијама као награду за њихове заслуге.

⁵⁵ дулум или дунум (tur. dönüm) земљишна површина од 10 ари или 1.000 м².

на колико је делова домаћин своје ливаде поделио. Приметно, то је разлог што се на једном диелу земље налази само једна кућа и формирано привредно газдинство које временом, кад породица чипчије порасте (отац, син, зет и други), граде за припадника фамилије засебну породичну зграду. Ради тога се неке групе састоје од неколико кућа. Поред поменутих група, и даље постоје привредно-економско заједнице чији је настанак следећи: земљопоседник за своју стоку, која је у пролеће, лети и зими на пашњаку, гради стају која служи и за производњу млека. Такви пољопривредни објекти нису настањени, и зими су празни. Границе обрадивог поља (чифлика) су ограђене природним или камењем сачињеним оградама. Иљопоседник и становници знају тачно где су границе одређених ливада. Власник ових група кућа је главни власник земље Рушид ефендија Спаховић⁵⁶, градоначелник Сјенице.

Цела Општина Штаваљ, у којој сељаци немају ни комадић земље је у власништву, припада Рушиду еф. Спаховићу (6/12), Хаџи Киаз⁵⁷ Спаховићу (4/12) и Хаџи Абдији Спаховићу (2/12), чији су делови поседа подељени природним границама (путеви, потоци и сл.).

Према изјави најстаријих становника, који имају 90 год, први главни господар - власник био је Ферхатагић Јусуф Бег, од кога ју је Несиб Паша наследио, а од њега горе наведени. Те спорне групе кућа, чије су скице приложене, су насељене породицама четири кмета. У свакој породици у којој се води заједничка привреда, најстарији кмет је руководиоца и само он може да издаје потребна наређења. У кући која је означена са бр. 1. станује породица Стефана Грбовића, у 2. Николе Грбовића, у 3. Милана Радиловића, у 4.. Данила Каличанина, и у свакој су њихови чланови породице.

У стамбеним кућама, које су по истом систему изграђене, одрађују се само кућни послови, спава у одвојеним и примитивно уређеним објектима, у такозваним колибама.⁵⁸ У Штаваљу само Рушид еф.

⁵⁶ Породица Спаховић је пореклом из Ужица, у коме се својевремено постојала „Спаховића махала“. У Сјеницу су се населили средином XIX века. Спаховићи су до 1912.године имали значајну улогу у привредном животу Скопља, одалкле су отишли у Турску. Најпознатији међу њима је Рушид ага Спаховић (1870-1957) чији буран живот, описује књижевник Мухамед Абдагић, у роману „Татли џан“. Спаховића махала постоји и у Сјеници.

⁵⁷ Хаџи Нијаз ага Спаховић из поменуте породице Спаховића.

⁵⁸ Мисли се на тзв. станове који су се на Пештеру и околним крајевима плели од лесковог прућа.

Спаховић има писмене контакте са својим чипчијама. Остале газде имају углавном само усмене споразуме. Власници имају такозване „тапије“ својих парцела са којима доказују власништво. Тапије се у име суда издају, а у Константинопољу (Цариграду) потврђују; за израду тапија шаље се на лице места један службеник суда који у одређени протокол уноси све податке и границе. То писање протокола се потврђује и као тапија предаје власнику.“

Бугат,

Главна полицијски командир

ЗАКЉУЧНА ОЦЕНА

„Путовање кроз 3 јужна округа⁵⁹ Војног генералног гувернмана Србије ми је дало детаљан увид у постојећу Управу. Могуће је да је неопходно, и да се истовремено не може порећи, увођење основних реформи. Делатност сваког појединачног Окружног комаданта, као што сам могао да се и сам уверим, је у сваком случају вредна поштовања. Што се неких управних питања тиче, нажалост, ограничавају се на управу свог Округа, а да се до сада нису покушали ујединити. За сваки Округ се чини да је од осталих невидљивим кинеским зидом одвојен, и данас за себе формира сопствене залихе. То, наравно, има за последицу да за иста управна питања иде различитим путем, што доводи до забуне. Тако је, на пример, из Округа Пријепоље од стана царког и краљевског удружења корисника преузета малопродаја монополских производа. У Округу Нови Пазар је целокупна монополска малопродаја била у рукама синдиката (конзрцијума) под руководством градоначелника Новог Пазара, Риза-бега Мурадбеговића.⁶⁰ У округу Митровица је монопол-малопродаја организована тако што Неџиб Бег Драга⁶¹ поседује монопол петроле-

⁵⁹ Пријепоље, Нови Пазар и Косовска Митровица

⁶⁰ АС, ВГГ, XVII/815.

⁶¹ Неџиб бег (Али) Драга (1851. или 1867 - 1921) индустријалац и политичар из К. Митровице, син Али-паша Драге, из с. Драга (Тутин), велепоседник из Новопазарског санџака. Школовао се К. Митровици и Скопљу, а студирао у Цариграду и Паризу. Од 1896. до 1902. обављао службу кајмакама (намесника) Кратова, Велеса и Новог Пазара. Један је од лидера Младотурског комитета „Уједињење и напредак“, и посланик у турском парламенту након 1908. Један је од лидера албанског националног покрета. Са браћом Ајдином и Ферхатом, су основачи дрвопрерађивачке компаније „Браћа Драга“ („Draga Zadelers“). Неџиб Драга и Кенан Зија из Битоља (тур. Манастир) су 1919. основачи политичке организације јужних муслима-

ја, Риза Дева монопол соли, а Царско и Краљевско удружење корисника, истовремено, продаје монополске производе.⁶²

ПРИЛОГ БР. 3

Извјештај делегата Управне команде за ратну економију округа Нови Пазар од 28. јула 1917. Војном генералном гувернману за Србију (ВГГ/С) поручнику Сајферту у Београду.⁶³

ОБЛАСНА КОМАНДА НОВИ ПАЗАР (К.у.К.)

„Достављен је извештај о ратној економији који се односи на: пољопривреду; шумарство; риболов; трговину; индустрију; организацију за подмиривање потреба; реквизицију; новчане трансакције; веру и наставу; националне, политичке и вјерске околности међу становништвом; правосуђе; обичаје и традицију; санитарни и полни живот; саобраћајна средства; ратне заробљенике и трговинску размјену. (21 прилог)

Војни капелан
Душан Станковић у својству изасланика референта
Петра Јандришевића, војног капелана
Прегледано!
К.у. К. Обласна команда
Нови Пазар, дана 29. јула 1917.
Прилог бр. 901
Прегледано!
Президијум Београд 31. 7. 1917.
К.у. К. Војногенерални гувернман у Србији
Одсјек 9 бе. 8929 ...“

ПОЉОПРИВРЕДА

„Пољопривреда се, уопште гледајући, на овом подручју врло мало, или уопште, није променила. Пољопривреда је још увек уве-

на „Џемијет“. На парламентарним изборима 1920. године изабран је за посланика у Скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. После његове смрти у Бечу 1921. године, странку преузима Ферхат бег Драга (1880-1944), његов брат. (Према: Државен Архив на Македонија (ДАРМ), Архив на град Скопје, ф. „Градско Поглаварство“, 19. април 1929 ; Robert Elsie, *Historical Dictionary of Kosova* (Lanham: Scarecrow Press, 2004), 52–53).

⁶² АС, ВГГ, XX/97.

⁶³ АС ВГГ, 20-94.

лико заостала. Поља јесу изграђена, али могло би се још више допринети, када би „турско“ становништво било способније за рад. Због временских промена и честих падавина кише очекивала се добра жетва, посебно пшенице, ражи, јечма и кукуруза. Међутим, кукуруз је доста оштећен, јер упркос поновљеном премештању није успио на ниској површини, јер се вода која је текла са брда и планина задржала на површини и тако су угинуле стабљике.

Ратни заробљеници и интернирци су били приморани на рад у пољопривреди. Радна снага је још увек малобројна. Ратни заробљеници нису вредно радили, јер храну коју су за то добијали је недовољна за живот. Такође је рамазан велика препрека за жетву. Због овог празника заостаје цела жетва, зато што преко дана Турчин не ради, а ноћу обавља своју верску дужност. На турске жене се током целе пољопривредне године не може рачунати.

Од недавног пребројавања, стоке је на овом подручју 60.000 крупних рогатих грла. Сва стока се гаји на пашњацима. Пољопривредна опрема је и даље примитивна: дрвени плуг и дрљача од трња. Увезени гвоздени плугови се нису показали, јер су то уствари виноградарски плугови. Транспорт су и даље стара кола, која служе само за кратке раздаљине за одношење сена и жетву. Залиха жита-рице нема, јер већина становништва живи од апровизације.⁶⁴ Повртарство је код становништва ограничено на купус, бундеву, лук и кромпир. У циљу подршке пољопривреди, војна управа их није ничим снабдевала, осим неких гвоздених дрљача и плуга за обраду и гајење винограда. Присилне мере су биле довољне да би се постигао мали пораст у култивацији, јер би уосталом становништво гајило онолико, колико им је потребно за живот.

Као што је већ поменуто, код муслиманског становништва ни жене ни деца не могу радити, док се код српског становништва запошљавају и жене и дјеца. Деоничарске јединице су, етапно, успешно косиле сено. Пошто се гајило мало тога, радна снага становништва је била сасвим довољна, осим за косидбу, за коју су задужени ратни заробљеници.

Интернирања се дају наслутити. Код пољопривредних послова заједница нема велику улогу. Поставка пољопривредника се дока-

⁶⁴ Апровизација (lat. *a providere*), снабдевање државе која у кризним периодима грађанима осигурава минимум прехранбених и других потреба.

зала. Пољопривредне машине нису коришћене ни за садњу ни за жетву. Јесења сетва је била лоша, јер је у предходној години била суша и дрвени плугови нису доспевали у земљу. Такође, било је мало државних добара и набавки. На целом подручју има мало државног земљишта, осим манастира Црна Ријека, који износи око 4 јарма обрадиве површине. Осим тога има још 5 хектара под пшеницом, чија ће жетва бити јефтина. Спорови о поседовању обрадивих поља се нису догодили. Обрада неких поља од стране војне управе оставља слаб утисак на становништво. Промене и иновације су под сумњом. Становништво је равнодушно према данима без меса, јер га је сиромашнија класа и у време мира слабо имала.

Смањење количина хлеба и утврђивање количина брашна и житарица у том округу било је безначајно, јер је због прошлогodiшње пропале жетве, становништво морало да се снабдева споља. Осим сена, жетвени производи нису заплени. Косидба сена још није завршена и становништво је неће добровољно тако лако препустити. Становништво није задовољно ни са ценама, јер се за шивење више плаћа него за сено. Пољопривреда није пуно трпела због коришћења стоке, јер се углавном продавала и депортовала на тржиште. Епидемије узроковане стоком су биле ретке и брзо би се изборили с њом. За борбу против исте је најбоље средство било углавном строга изолација и дезинфекција штала кречом. У сточарству нису могле бити подузете никакве мјере, јер цене нису биле такве да би се подржало држање стоке. Власништва су регулисана, појављују се и прекорачења, али то решава грађански суд. Становништво је било заинтересовано за разменске производе. Војна економија није вредна помена, јер је углавном ограничена на производњу поврћа. Године 1917. се врло мало радило у пољопривреди, сточарству и живинарству, и о томе не постоји извјештај. Земља је погоднија за ову културу, али се услед недостатка радне снаге и потребе за њом у друге сврхе – не може причати о интензивном раду. Улагање у нешто комплексније је препоручљиво, јер је земља погодна за жетву, али би се морало на време побринути за семе.

Експерименти са претходно необрађеним биљем, осим сунцокрета нису направљени. Веома су леви и дају најбољу наду за добру жетву. Готово свуда би се могло интензивније управљати, али би то за становништво била велика потешкоћа. Биле се потребне године да би се становништво у то убједило. За виноградарство би биле по-

себно погодне ниже падине. Међутим око тога се Турчин не мора изборити. Такође, би се могао увести алпски начин привређивања али само уз помоћ државе. Пашњака који овде пропадају има на стотине хектара.“⁶⁵

ШУМАРСТВО⁶⁶

„У околини Новог Пазара се шумска привреда не обавља. Само се тренутно огрев производи и то у шуми код села Маљевце, где је уписано 35 радника - интернираца који тај посао веома добро обављају. Јестивих дивљих животиња има веома мало. Нејестиве дивље животиње се све више размножавају, посебно вукови који наносе огромне штете стадима. Лов се обавља без неког нарочитог успеха, пошто се стручни ловци тешко могу наћи.“

ТРГОВИНА

„Трговина се на овом подручју одвијала готово у истој мјери као и пре инвазије трупа; пошто се већином тајно пословало са суседним регионима Војно-генералног гувернмана за Србију (ВГГ/С), јер су се углавном набављали прехранбени производи за којима је на југу владала општа недосташица, трговина се морала забранити. Трговина са другим земљама је почела од марта 1916. године, искључиво, са Босном и Херцеговином и углавном је била ограничена на дрво и храну. Као инострано трговинско подручје разматра се само бугарско окупационо подручје, са кога је увезен углавном хлеб.

Остала роба је из Београда уведена преко Цивилне службе, а касније преко Управне службе.

Организовање извоза робе преко представништва Управне службе у Митровици (а/К) је изазвало велико интересовање трговаца. Очекује се да ће ова институција побољшати трговину и показати предности за трговински однос са Монархијом.

Роба која потиче из Београда или бугарске регије, возом је довезена до Краљева и Митровице (а/К), одакле су се колима или товарним грлима преносиле у центар одређене области. Роба из Босне и Херцеговине се возом преносила до Увца, одакле се из Округа Пријепоља довозила у Нови Пазар помоћу товарних грла. На подручју тог Округа се готово искључиво трговало са домаћим произ-

⁶⁵ АС ВГГ 20-77.

⁶⁶ Пословником Царско- краљевске војне управе одређене су следеће рефереде Одељења: трговачко-занатлијска, пољопривредна, шумарска, ловна и риболовна и рударска (*Исто*, XX/377).

водима, као што су националне ношња и стока, за разлику од гвожђа које се увозило из Босне.

Хљебно жито се углавном увозио са бугарског подручја, изузев мањег дела, који се увозио из северних региона. Увоз житарица је фебруара 1917. године преузела Централна управа.

Стари трговински односи са Монархијом су настављени и они углавном обухватају сурадњу са Босном.

Саобраћајне прилике су имали значајан утицај на трговину. Цене свих производа су као никада пре порасле, с једне стране, због недостатка товарних грла, а са друге, због повећане потребе за свим производима од стране придошлих окупационих трупа.

Прошлогодишња лоша жетва је такође имала утицај на пораст цена. При организовању окружне власти дељене су повластице, које су касније признате само способним људима.

Ове повластице су евидентирале у новом катастру Војног генералног гувернера (МГГ).

Ограничавање трговине је невољно подизало цене, шта више, јер увоз из суседних градова није био допуштен због недостатка свих производа. Извоз није био могућ због тога што је Војна управа запленила све производе за потребе војске, а ту спадају сировине, вуна, стока и сир. Последица тога је глад.

Разлог због којег су цене различите у појединим местима и градовима је објашњен на следећи начин: производи из Београда, на пример, потичу из источно-бугарског подручја, а производи који потичу из западног дела Босне, су јефтинији. Разлика цена се објашњава тако, што је за доставу 80 кг робе од једне до друге границе за 7 дана потребан један човек и један коњ. Недостатак особља се у трговинском свету није осјетио, јер је сваки Турчин трговац.

У овом јужном Округу нема, ни да су залутали, трговаца из наше Монархије.

Да би се порастом цена могло управљати, оне су се повећавале с времена на време, а прекорачења предвиђених прописа су се кажњавала. Кредитни услови у овом Округу нису осетили губитак, јер становништво поседује довољно новца. Заштитне мјере се у округу нису морале предузимати, јер је становништво имало довољно новца и није било задужено.

Кријумчарење из Монархије се већим дијелом ограничило на со и петролеј из Босне, а дјелимично и пиво. Из Бугарске су се кри-

јумчарило хлебно жито и дуван. Са подручја Округа се највише кријумчарила стока у Црну Гору, јер се тамо код Војног генералног гувернмана постигнута виша платежна цена за стоку него овде. Осим тога, из Управе се допремао шећер, који је управа доделила становништву, који је одношен у Црну Гору и Бугарску.

За борбу против кријумчарења донете су најоштрије казнене мјере, јер је кријумчарима одузета стока и шећер, при чему је већина ухапшена и новчано кажњена.“

ТРГОВИНА И ИНДУСТРИЈА

„Становништво је одмах након инвазије трупа наставило са примитивном трговином и кућном индустријом. Индустријско пословање у округу није постојало, осим једног млина, који је после инвазије трупа наставио да ради још мјесец дана, док је имало залиха зрна које се ту налазило. Остала индустрија или трговине се нису користиле у друге сврхе, нити су се нове набављале. Овим проблемом се бавила Окружна команда. Нове пословне установе нису постављене, проширена је само пруга са једним колосеком у Мојстиру, и примљена у употребу од стране немачке обласне економске комисије. Контролу ове установе је вршила канцеларија окружног шумарства у Митровици (а/К). Овој, горе наведеној установи даје окружна власт само руски КГФ. А. А. бр. 257а, са 230 људи, док остатак радне снаге обезбеђује економски комитет.

О повратној миграцији становништва се не може говорити, пошто је мали број напустило подручје када су трупе нападале.

Прогон многих Срба није утицао на трговину и индустрију, јер се односи само на сеоско становништво. Прилив радника из других занимања није запажен, што је оправдано чињеницом да је трговина земље ограничена на производњу животних потребштина.

Жене и дјеца локалног турског становништва раде једино у индустријама домаћег типа, као што су ткање тепиха, под руководством арапске [сиц!] наставнице у Сјеници, и ручна радиност у целом округу.

Дечаци служе као ученици за све индустријске и привредне гране, и показују се као марљиви и вољни под вођством својих повјереника.

Плата је према одредбама Војног генералног гувернмана (МГГ/С) Србије фиксна, али ће становништву бити исплаћене до

двоструко више плате. Разлог високе плате су велике цене свих потрошних добара.

Турске жене нису уполсене у индустрији, зато што религија и обичаји жену везују за кућу. Од српских жена у градовима, неколико је запослено као кројачице, угоститељске раднице, помоћнице куvara и у производњи сапуна (кување сапуна).

Што се тиче мушког становништва, баве се било каквим трговинским пословима у оној мери колико су сировине доступне и колика је потражња за истим, а и тешки егзистенцијални услови за овладавањем занатима. То је веома примитивно јер је само неколицина занатлија стекло знање на западу. Кад би се домаће занатлије могле увести у напреднији трговачки закон, задовољавали би веће прохтеве. Било би за очекивати да ће они после краћег искуства у одређеним гранама бити задовољнији током обављања заната који ће у овој земљи унапредити индустрију која би, такође, задовољила високе захтеве.

Сировина за трговину и индустрију је веома мало, јер су сировине заплиењене, тако да због недостатка сировина прети опасност заустављања целе радиности.“

ОРГАНИЗАЦИЈА СРЕДСТАВА ПОТРАЖЊЕ

„Изузев појединих општина, које су лоциране на фреквентним комуникацијама, Нови Пазар није пуно патио од нереда изазваног ратом, као што су патили други градови ове земље. Потрепштине, пре свега стоке и житарица, су због тога биле прилично доступне, а цене нису биле превисоке. Исто се односи и на одећу, хаљине, ципеле и слично. С доласком аустријских трупа цене су повећане, јер је порасла потрошња. Због повећане потрошње, употребе цивилних превозних средстава за транспорт терета допремљеног на пругама војним транспортом и, коначно, дуге удаљености од жељезничких станица, онемогућено је снабдевање прехранбеним и потрошним добрима. На тај начин су цене почеле да расту. Увоз је дуже време био готово немогућ, и због тога се није могло набавити оно што недостаје.

За војску је подигнут окружни угоститељски магацин. Официри који су путовали били су угошћени у Окружној управи за официре, а касније је уприличена једна Подофицирска менза.

Постојање центра за робни саобраћај осигурало је да цивилно становништво добије уредну дозволу за увоз шећера, нафте,

соли, а касније и житарица.⁶⁷ Ови производи су се на почетку трошили у заједници, да би касније куповина ових артикала била регулирана издавањем картица за храну, које важе за житарице и монополске производе.

За монополске производе соли и нафте, као бруто издатник је било означено локално становништво, а заједница као трговине малопродаје. Дуван постаје монопол само уколико је забрањен извоз у три јужне земље и ако се дозволи увоз са бугарске територије. Основане су велико и малопродаје и зато се ради финансијског интереса државе одобрава директно опорезивање трговца.

Ова Област је веома пасивна у погледу производње житарица и зато није погодна за извоз. Стога се одустало од заплене житарица и кукуруза, а становништво је било дужно управи доставити на располагање осмину свих својих природних производа бесплатно. На тај начин произвођачи плаћају порез за земљиште.

Овакав контролни систем, који је уобичајен већ један век, пружа изузетне предности: управа добија жито, кукуруз и сено, а локално становништво са остатком може располагати како жели. Тако ће избећи мучење, које сељаци сматрају веома непријатним. Тај порез, назван „осмина“ служи с једне стране као храна за трупе (овас се користио само у војне сврхе), а с друге стране као апровизација цивилног становништва, на тај начин што се њима давало за жито и кукуруз, који су по одређеној цени испоручени војсци. Предност оваквог система је очигледна. Само се сено морало заплени. Становништво није сматрало „осмину“ као ограничење, већ као обавезно плаћање пореза држави. С друге стране, ради плаћања пореза на стоку и због конфискације коже, вуне и сировина, осећа се да је угрожена њихова економска егзистенција.

Осим жита које је током зиме исцрпљено, остала добра потрошње, као на пример производна добра, се сада допуњују од стране трговаца.

Окружна команда обавља функцију војно-продајног центра за жито и шећер, које испоручује центар за робни саобраћај. Посебни тренуци из тог периода Цивилне управе нису упамћени.

⁶⁷ За време окупације, постојали су погони тзв. мале индустрије и слабо развијено занатство. У Новом Пазару је радио млин Хамид аге Ћилерџића, градоначалника, који је у рату запаљен и разорен. Делимично обновљен, служио је искључиво за потребе војске. (АС ВГГ XIV /58)

Мере и уредбе Цивилне управе нису имале негативан утицај на набавку хране, јер овде, као што је већ поменуто, важи систем плаћања пореза назван "осмина".

Систем „хрчка“ се јавља и у овом граду, и то углавном код пољопривредних производа, већином код бегова и ага, који су такође и трговци.

Акције центра за сировину је сада праћена успехом. Али то је само захваљујући енергичној активности Окружне власти. Наравно, одузимање сировина је становништву било веома непријатно, јер су ове сировине, њихово економско постојање и набавка производа на други начин искључена, пошто се по тој цени нису могли нигде набавити.

Нови Пазар,
19. јула 1917.“

РЕКВИЗИЦИЈА

„Од успоставе Окружне власти престала је реквизиција која се углавном своди на уношење сена, набавку стоке за Војни генерални гувернман, и реквизицију намирница и других артикала, и то само у случају, ако становништво не буде хтелo да их продаје по понуђеној цени. Реквизиција је углавном спроведена помоћу потврда, и то на начин да је власнику сточне хране и другима уместо новца издата потврда за одузету робу, на којој скоро никада није писала цена или тежина робе. Са том потврдом је долазио сељак у Благајну округа да би наплатио робу, при чему не би добио више од 500 круна. Уколико роба вреди више од 500 круна, онда би се тај износ навео у потврди и сељак би тај новац могао узети од окружне власти по завршетку рата. Ово се односило искључиво на реквизицију коју су спроводили пре успостављања окружне власти. Она реквизиција која је настала после тога је у целости исплаћена. Цена је била одређена од стране Војног генералног гувернмана. Реквизиција је спроведена до месеца маја 1916. године. Током реквизиције су спроведене бројне злоупотребе, али су са успостављањем Окружне команде исчезле.

ПРОМЕТ НОВЦА

1. У Округу Нови Пазар нема банака ни штедионица и размена новца се обавља посредством шпанских Јевреја.

2. Становништво је у складу са њиховим потребама прилично штедљиво.

3. Аустријски новац је код Срба у предности, а посебно је тражено и добро плаћено злато свих земаља.

4. Већински део промета одвија се папирним новчаницама. Још увек постоји мањак металног новца.

5. Становништво се бави трговином природних производа и стоке, док у Новом Пазару има прилично пуно трговаца.

6. С обзиром на велики недостатак намирница и сама поскупљења, новац се веома мало процењује. Изузетак чини злато, што је пак у сигурним рукама. Више се преферира трампа робе у истој продуктивности.

7. Становништво не показује неко нарочито интересовање за уписивање ратних обвезница. Богати Турци уписују износе од 1.000 до 5.000 круна, тако да су под утицајем војних служби остварили нарочито добар резултат.

8. Непозната је организирана активност становништва у добротворне сврхе нити их око истих ико приморава да учествују.

9. Директан порез је „осмина“, што значи да становништво приморано да 1/8 жетве испоручи службама.

10. Одређени порези су од стране становништва прихваћени са задовољством, добровољно, а даје их и богатије становништво. Изузетак су поједини случајеви у којима је давалац пореза у тешком финансијском положају, па није у стању да испоручи наведени део жетве, тако да је дозвољено да ту осмину исплати у новцу, а не у житу.

11. У округу се српски порески систем није поштовао нити примењивао, већ су се и даље придржавали старог турског система, јер је становништву лакше да порез даје у виду житарица. Управи су, с обзиром на велику удаљености железнице, биле потребније житарице него новац. Са друге стране су српски порески прописи били веома неправедни. На пример, Турци су под српским режимом морали да готово целокупну вредност жетве предају уместо пореза, па је тако већина њих била приморана да поседе у свом власништву прода.“

ВЕРА И НАСТАВА

„Религијска компонента и вјерска разноликост изгледа не играју велику улогу код Војне управе. Али зато игра значајну улогу

код становништва. Становништво је очито запостављено и има потребу за духовним савјетовањем. О томе не може бити говора, осим код јеврејске заједнице, јер је свештенство без икаквог образовања. Они само одржавају прописану проповед на празницима и одржавају плаћене функције. У политичком смислу, утицај свештеника може бити веома велик, јер су они једини, пре свега у селима, који нешто знају и који међу необразованим становништвом уживају велику репутацију. Прогнани су они свештеници који нису били од поверења или су били под сумњом. Они који се још налазе у граду служе окупаторској власти и колико се могло приметити, нису политички активни.

Социјални и интелектуални положај свештеника је због недовољног образовања вјероватно најгори. Манастирима и њиховим добрима, као и црквама⁶⁸, се управља према српском закону, муслиманским по вакуфском закону, а јеврејским према закону њихове конфесије. Обе ове задње поменуте конфесије су у ранијем сазиву напустиле Управу.

Окружна власт је задужила цркве да изврше тачан попис и саставе извештај целокупних капацитета, прихода и црквених трошкова. Извештаји и пописи се морају предати пре почетка нове године, а рачуне морају доставити Окружној команди сваког трећег месеца у години. Што се тиче манастирских добара Црне Ријеке, Војна управа је располагала само са површином од око 3 јарма која је погодна за култивацију и која је изграђена у близини жандармерије. Међутим, напуштена црква је затворена.

Организација под вођством једног од свештеника није могла бити спроведена, јер је у поменутом подручју владао велики недостатак свештенства. Већина свештеника или је побегла или је прогнана, тако да се у целом граду тренутно налазе само три свештеника. Одузимање црквених звона је становништво веома мирно прихватило.

Становништво је веома способно за образовање, и када би постојале школе, могли би се постићи добри резултати.

⁶⁸ Црквена својина, нарочито олово са крова богомоља (муслиманских и православних), скидано је и одузимао за потребе производње муниције. На подручју Новог Пазара и Сјенице (1917) оловне кошуљице су скинуте са хамама Исабега Исаковића, манастира Сопоћани, куполе Валида џамије и других. Биле су замењене црепом или другим алтернативним материјалима.

У Округу је 95% неписмених, и зато осим Новог Пазара и Сјенице не постоје потпуне заједнице, јер су куће расуте по брдима, што отежава не само полазак деце у школу, већ је скоро немогуће.

Запостављање деце је тако велико, изузев градова Нови Пазар, Сјеница и Тутин, да су сама себи препуштена и да одрастају без надзора и школе. Постојале су вјерске основне школе. Муслимани имају чак и средњу школу – Медресу у Новом Пазару. Настава је била обавезна, али се није поштовала. Исламске и јеврејске школе су биле напуштене у градовима Нови Пазар, Сјеница и Општини Тутин, и у којој се налази Војна команда Округа, изграђене су основне школе у којима су радили војни учитељи, и које су биле веома посећене. О успеху у погледу образовања се још не може говорити, јер за то треба још времена.

У том округу се ради према уређеном наставном систему који је одредила Војна управа. Оне школе основане од стране Управе су се добро показале. Постоји велика потреба за још већим бројем школа, а било би добро основати трговинске и пољопривредне школе, па је зато, пошто нема занатлија, пољопривреда ирационална.

У почетку су запошљавали српско, педагошки изграђено, особље које је, осим политичке непоузданости, у сваком погледу одговарајуће наставно особље, које је Управа Војног генералног гувернмана касније морала отпустити.

Војни учитељи су се, с обзиром на кратак ток наставе, добро показали. Деца су научила да читају, пишу и рачунају и привремено се више није могло захтевати.“

САНИТАРНИ И ПОЛНИ ЖИВОТ⁶⁹

„Кроз свеобухватну борбу против полно преносивих болести, број тајних проститутки је у очигледном порасту, у толикој мери, да простор цивилне болнице више није довољан и потребно је размотрити адаптацију друге зграде. Цивилно становништво сматра да је овде, евидентно, у јаком порасту појава сифилиса, на коју се овде, евидент-

⁶⁹ На окупираном је подручју је у интервалу од 1. до 28. априла 1917. регистрована појава 1.650 заражених (пегави тифус 61 оболелих: „Митровица 2 (0), Новипазар 7 (1); маларија 564 оболелих: Митровица 14, Нови Пазар 1; гонореја 470 оболелих: Митровица 12, Нови Пазар 13, Пријепоље 1; меки чир 66 оболелих: Митровица 7, Нови Пазар 3; сифилис 369 оболелих: Нови Пазар 10, Пријепоље 1.“ (M. Figatner, *н. д.*, 232-258).

но, због менталитета, не гледа као на обољење, па се с тога тешко тражи медицински третман. Ово се посебно односи на мушкарце, док жене, након лечења, касније и саме одлазе у болницу.

Случајеви сифилиса, који се јављају код војног особља, су обично у опадању, док су нови случајеви болести скоро трајно одстрањени због борбе против тајне проституције.

Повремено присутна тифусна грозница⁷⁰ се у последње време повећала у нешто већој мери, међутим, без претпоставки епидемије. Услед брзо предузетих мера борбе против жаришта инфекције установљено је да је она свуда непроходна. Појава ове болести је у великој мери последица немарности турског становништва, које се може само насилном акцијом очистити и отклонити; шта више, према њиховом мишљењу, њихова религија им је забрањивала да убијају ваши које су носиоци бацила уочене грознице. Често се на улицама могу примјетити Турци, како на улици истресају своју одећу одстрањујући ове штеточине. Јака туберкулоза у неповољним услови живљења вероватно може изазвати назадовање становништва.

Све куће су од изузетно лаке грађе и нарочито влажне у приземљу. Осим тога, често у једној просторији живи заједно 20-ак људи, у којима још од најранијег узраста посебно обољевају деца од болести дисања. Такође, лоша и нечисто припремљена храна ће вјероватно учинити свој удео. Пријем у болницу је отежан због недостатка простора и документа, па и у већини случајева одбојности Турака према болницама. Колико и да је велика ова одбојност, произилази да данас у неким од тих домова има озбиљно болесних људи од пегавог тигуса, којима је медицинска нега потребнија од забијања по кућним ормарима.

⁷⁰ Акутно инфективно обољење – ратна зараза, опаснија од сваке војске. Услед глади, оскудице и ратних дејстава, достигала је размере пандемије уз огромне људске губитке. На подручју Новог Пазара, Сјенице и Тутина, пегави тифус се задржао до 1966. године. (Г. Чукић, *Народни назив „болешчина“ на подручју Новог Пазара, Сјенице и Тутина*, у: Новопазарски зборник, бр. 27, Музеј „Рас“, Нови Пазар 2003., 329.)

Увидом у Матичне књиге умрлих (МКУ) у Новом Пазару и другим местима, болест (за коју аутор користи народни назив „болешчина“), се помиње под називом „срце“ (лок. стомак, трбух, абдомен), где се као разлог смрти умрлог наводи: „због срца“ (мед. дијареја), који је један од тежих симптома „пегавца“ или „трбушног тифуса“.

Довољно чудноват осјећај Турчина је често доказ да је мудрије и удобније остати у болници - у чистоћи и нези, него у његовом дому.“

ЗАКЉУЧАК

Студија представља новопазарско сјенички у време аустро-агарске окупације током Првог светског рата. Неколико докумената Крајсккоманде, Војног Генералног Гувернмана за Србију се односи на некадашњи Новопазарски санџак и његове Обласне команде (Сјеница, Нови Пазар). У прилогу докумената се наслућује атмосфера ратне и цивилне привреде у трима окупационим годинама од уласка аустро-угарских окупационих трупа (21. новембра 1915) до јесени 1918. године. Потписани и анонимни аутори ових аката, сваки из свог угла, нештедимице, пишу о рату, људима и догађајима. Местимично оштар и груб дискурс, често и увредљив, говори о карактеру Аустро-Угарске који је себе, због дуге анексионе и окупационе политике, видела као стручњака за Балкан.

Структуре понуђених докумената сведочи о мерама аустроугарског окупационог режима у позадини ратних фронтана, „обезбеђивању реда и мира“ и експлоатацији локалних привредних добара. Основну одлику окупационог режима чини тежња за усклађивање послова централне управе у Београду окупационим управама и армијом на фронту,

Различите мере окупационих власти према становништву новопазарско сјеничког краја говоре да је становништво, осим глади и болести, било суочено са масовним мобилизацијама и интернацијама и великој смртности становништва. Војни генерални гувернман је посебном уредбом забранио постојање и деловање политичких странака и политичког живота, регулисао питање образовања, вере, здравства, пољопривреде, путне инфраструктуре, монопола и других. Једна од мера се односио политичке и ратне циљеве целокупне војне управе у окупираном делу Србије којим је регулисано законодавство и организацију власти по степенима војне и цивилне хијерархије

Одређене локалне специфичности окупиране територије принудиле су аустроугарски ВГГ на опрез при доношењу мера везаних за унутрашње фронтове, које су зависиле од сложености и карактера целокупног окупационог система. Упркос забрани регрутовање

становништва са окупиране територије, оно је у великом броју обухватило муслиманску популацију са територије некадашњег Новопазарског санџака и шире према југу, који су отпремљени на различите фронтове Централних сила. Упркос одлукама о подједнако умереном и независном третману свих слојева становништва, видимо и разлоге нешто повољнијег третмана локалних војних заповедника окупатора према муслиманској популацији, нарочито женама, лишавајући их ангажмана на присилни рад и интернације у постојеће радне логоре. које је одредила команда окупационих управа.

Мобилизација, интернација, злочини, глад, епидемије и велика смртност становништва заједичка су последица трогодишње аустроугарске окупације новопазарског и сјеничког краја, једног од тринаест (осим Београда) успостављених Округа Војног генералног гувернмана за Србију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени

Архив Србије, Београд, фонд Војно-генерални гувернман:

- XX/ 94.
- XX/ 77.
- XX/ 37.
- XX/377.
- XX/410.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR.SYS), 2435/33).

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi (BDH), 1919, 149, 001–046.

Државен Архив на Македонија (ДАРМ), Архив на град Скопје, фонд. „Градско Поглаварство“, 19. април 1929 ; РС 170,

Историјски Архив „Рас“ Нови Пазар, ф. 1, *Поглаварство општине Рибариће*, бр. 7, 7. XII, 1917.

Република Србија 170, Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, ф. ЗДОЈ, Нови Пазар

Објављени

Drobesch, Werner. "Österreich-Ungarn als Besatzungsmacht am Balkan: die Militär-Gouvernements Serbien und Montenegro: 1916–1918", Schwenk, Ludwig. *Als Kriegsgefangener durch Serbien : 1918–1919: Tagebuchaufzeichnungen*. Klagenfurt: Hermagoras, Ljubljana: Mohorjeva založba, 2016, 13–27.

Jungerth, Michael, Entstehung und Organisation des k. u. k. Militärgeneralgouvernements für Serbien, Belgrad: K.U. K. Gouvernement-Druckerei, 1918.

Kerchnawe, Hugo. "Die Militärverwaltung in Serbien", у: *Die Militärverwaltung in den von den Österreich-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A. G, 1928, 53-269.

Figatner, Milan. "Zdravstveni preporod Srbije", *Liječnički vjesnik*, 6 (39), Zagreb, 15. lipnja 1917, 230–235.

Литература

Akçakayalıoğlu Cihat. *Birinci Dünya Harbi*, t. VII – Avrupa Cepheleeri, I (Galiçya Cephesi), (Ur.: Vedat Şenjol i ostali. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1967.

Vrcić, Asim, "Predsjednici Sjenice". *Zbornik Sjenice*, 14 (2003), 69–84.

Dordjević, Dimitrije, "The Austro-Hungarian Occupation Regime in Serbia and Its Break-Down in 1918", *Balkanica*, XLVI (2015), 107-133.

Elsie, Robert. *Historical Dictionary of Kosova*. Lanham: Scarecrow Press, 2004.

Зеленика, Милан. *Рат Србије и Црне Горе 1915. године*. Београд: Војно дело, 1954.

Јагодић, Милош, *Нови крајеви Србије 1912–1915*, Београд: Филозофски факултет, 2012.

Karaman, Hayreddin, "Toprak Mülkiyeti ve Öşür", *Diyanet Dergisi* XV/1(1976), 5-15; XV/2 (1976), 80-82.

Маликовић, Драги. "Покрети трупа у некадашњем Новопазарском санџаку 1914. и 1915. године". *Новопазарски зборник*, 22 (1998), 109–129.

Милић, Даница. "Привреда и финансије у рату 1914–1915". *Годишњак за друштвену историју*, 1–2 (1996) 7–22.

Милић, Даница. "Привредни систем у окупираној Србији", У: *Србија 1916. године*. Уредник С. Терзић, 297–307. Београд: Историјски институт, 1987.

Милић, Даница, "Стање у привреди Србије под аустро-угарском окупацијом 1917. године". У: *Србија 1917. године*. Уредник С. Терзић, 37–45. Београд: Историјски институт, 1988.

Милић, Даница, "Привреда под окупационим режимом", У: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*. Уредник С. Терзић, 9–17. Београд: Историјски институт, 1989.

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Младеновић, Божица, "Здравствене прилике у окупираној Србији 1915–1918". У: *Историја медицине, фармације и народне медицине*, 29–38. Београд: Институт за савремену историју, Зајечар: Историјски архив "Тимочка крајина", 2007.

Младеновић, Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату*. Београд: Историјски институт, 2006.

Младеновић Божица. "Школе у градским насељима три јужна округа Војно-генералног Гувернмана у Србији од 1916–1918", *Историјски часопис*, XLVIII (2000), 175–181.

Младеновић, Божица. *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији 1916–1918*. Београд: Чигоја штампа, 2000.

Мушовић, Ејуп. *Тутин и околина*. Београд: Етнографски институт САНУ, 1985.

Павловић, Живко. *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*. Београд: САНУ- Научно дело, 1968.

Радовић, Мијо. *Ефендијина сећања и казивања*. Нови Пазар: Музеј „Рас“, Историјски архив „Рас“, 1998.

Радовић, Мијо. "Ослобођење Новог Пазара у Првом светском рату", *Новопазарски зборник*, 15 (1998), 126–143.

Радовић, Мијо. "Убирање четвртине у Дежевском срезу за време Првог и Другог светског рата". *Новопазарски зборник*, 22 (1998), 259–275.

Habibović, Husein. *Gluhavica kroz vekove*. Novi Pazar: izdanje autora, 2010.

Škrijelj Redžep, "Đurumlje iz Sandžaka na Galiciji (1916–1917)". *Historijski pogledi*, 1, (2018), 86-119.

Škrijelj, Redžep. "Đurumlje- Sanjak Bosniak Volunteers in the Turkish Military Orders from Gallipoli to Galicia (1916–1918)". *Bosnia & Hercegovina – International Balkan Annual Conference (IBAC)*, v. 3. ed. Mahir Aydın, Metin Ünver. İstanbul: İstanbul Üniversitesi 2015, 220–227.

Томас Петар. *Први светски рат 1914–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 1973.

Чукић Горан. "Народни назив „болешчина“ на подручју Новог Пазара, Сјенице и Тутина". *Новопазарски зборник*, 27 (2003), 329-342.

Dr. Redžep Škrijelj, Assistant Professor
Novi Pazar State University
e-mail: rskrijelj@np.ac.rs

SEVERAL DOCUMENTS FROM THE PERIOD OF THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION OF THE NOVI PAZAR AND SJENICA REGION (1915-1918)

(Summary)

A selection of several archive documents from the period of the Austro-Hungarian occupation of southwestern Serbia describe the military-political, economic and healthcare situation in the Novi Pazar and Sjenica regions. The failures at the Eastern Theater have proven that 1916 was one of the most difficult years for Austria-Hungary. The increasing power of the Antanta forces led by Russia on the Eastern Front, which were subsequently strengthened by Italy (1915) and Romania, resulted in the overextension of Austrian-Hungarian forces on several fronts and caused the need for reinforcements and new equipment. The engagement of Germany on the Western Theater, forced Austria-Hungary to ask for help from another military ally – the Ottoman Empire. A strong propaganda by Austria-Hungary in autumn 1916 and summer 1917 brought more than 10 thousand Muslim volunteers from southwestern Serbia to the military units of the XV Ottoman Corps fighting on the Galician Front. The Turkish military leadership was convinced that the expedition of Muslim volunteers in Galicia will propel the Axis victory on the Eastern Front and prevent a possible Russian occupation of the Balkans. The occupying forces needed to organize adequate healthcare facilities for the population with the aim of preventing frequent illnesses and epidemics. A biggest problem was the epidemics of typhus, which took many lives and couldn't be eradicated until the end of the occupation. The holders of the trade capital which was developing under the control of the Kreiskommando of the Military-General Government were the Spahić brothers from Sjenica. The monopoly was under the control of Rizah Bey Muratbegović and Rušid Efendi Bajrakatarović from Novi Pazar, Nedžip Bey Draga and Riza Deva from the county of Kosovska Mitrovica. The local population met the end of the war in 1918 under difficult circumstances and general scarcity. Total anarchy was prevented after the withdrawal of the Austro-Hungarian occupation army and the organs of management in Novi Pazar. This was due

to efforts of prominent citizens, Muslims and Serbs, which organized a temporary government with an ethnically mixed structure that mobilized groups of citizens for maintaining public order. This continued until November 1918 when the Serbian Army entered the city.

KEY WORDS: Austria-Hungary, documents, Military General Government, Southwestern Serbia, occupation, Novi Pazar and Sjenica region, healthcare etc.

Прикази

Peter H. Wilson, *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009, 997 pp.

Рад Питера Вилсона, британског историчара, претежно је везан за проучавање развоја историје ратовања од XVII до XIX века, као и за историју Светог Римског Царства у периоду између 1495. и 1806. године, када је то царство и престало да постоји. Књига „Тридесетогодишњи рат. Европска трагедија“ објављена је 2009. године, кроз више издања и посвећена је првом општем европском сукобу који је уследио након револуције у моделу и филозофији ратовања какво је било познато у Средњем веку.

Ова свеобухватна студија базирана је на богатој објављеној и необјављеној архивској грађи и екстензивној литератури, пре свега на енглеском и немачком језику. Богата библиографија (855-925 стр.) покрива сваку главу и поглавље обиљем литературе. Књига је богата илустрацијама, мапама и војним плановима, као и веома обимним индексом (927-977 стр.)

Књига је подељена на три велике целине, тачније на три дела: први део – „Почеци“ (3-268) састоји се од осам поглавља и представља обиман и свеобухватан преглед европске сцене пре избијања Тридесетогодишњег рата, обрађујући ре-

лигијске аспекте, финансијске и привредне прилике, историјски развој у појединим европским областима, ратне сукобе који су претходили као и револуционарне промене у начину вођења рата. У првом делу пратимо развој куће Хабсбурговаца од краја XV века па све до предвечерја сукоба, уз посебан осврт на аустријско-турски рат 1593-1606, али и прилике у шпанској монархији, коју је водила друга породична грана Хабсбурговаца и кратак преглед стања у државама које су одиграле важну улогу у Тридесетогодишњем рату

– Данској, Шведској и Пољској, као и догађаје који су претходили рату (Јулиш-Клив наслеђе, ускочки рат и други). Дат је и осврт на потенцијалне водеће стране у сукобу унутар Царства са католичке (Баварска и Аустрија) и протестантске стране (Палатинат и Саксонија). Други део – „Конфликт“ (269-750) састоји се од дванаест поглавља у којима пратимо сам ток рата, уз јасно осликане кључне личности рата у појединим његовим фазама – од креатора спољне политике као што су били Оливарес, кардинал Ришеље и шведски први министар Оксен-

стиерна до „Лава Севера“, шведског краља-ратника Густава Адолфа и једног од највећих војсковођа нововековне историје Валенштајна, као и Тилија, победника у првој бици Тридесетогодишњег рата – бици на Белој Планини (Била Хора, близу Прага). Овај дуготрајни сукоб водио се претежно на територији данашње Немачке и Чешке и, иако је имао претекст верског сукоба на релацији непомирљивих разлика између католика и протестаната, заправо је био један сегмент ширег сукоба око превласти над Европом између Хабзбурга и других сила, што се најбоље огледа у учешћу Француске на страни протестантских немачких државица и у савезништву са Шведском и Данском, а против Хабзбурговаца. Рат се водио у неколико етапа и аутор прати развој сукоба хронолошки, отпочевши са Чешким револтом (1618-1620) закључујући како се веома брзо конфликт интернационализовао. Те прве године сукоба европске велике силе биле су заокупљене својим проблемима, али се већ након чешког пораза 1620, сукоб прелио на обале Рајне све до 1624. године, где пратимо битке код Вимпфена, Хоха и Штатлона. Већ од следеће године, 1625., Данска улази у рат против римско-немачког цара уз објашњење разлога због чега је Данска ушла у рат. Посебну пажњу аутор је посветио Валенштајну и његовој

улози у рату, као и каснијој победи над својим достојним шведским ривалом, али и смрти у једном скоро политичком атентату. То су биле преломне године у којима се сукоб све више интернационализовао, поготово након уласке Шведске у рат 1630. године и алијансе Шведске и Француске, насупрот Шпанији и Царству. Улазак Густава Адолфа и његов војнички геније који се показао и победом у бици код Брајтенфелда 1631. године. То је резултовало да се претходно отпуштени Валенштајн рехабилитује као једини ко може да се супротстави „Лаву Севера“. Аутор нас води кроз битке код Бамберга, на Леху, Стајнау, Алте Весте и коначно, до битке код Луцена где је погинуо шведски монарх. Наставак ратних сукоба пратимо и кроз активније учешће Француске, битке код Нордлингена, Рајнску војну кампању 1635. године, битку код Витстока као и покушаје за окончање ратних сукоба. Наредне године рата аутор карактерише као Хабзбуршку „плиму“ и период превласти Шпаније и Царства у рату, уз опис битака код Рајнфелдена, Витенвеира, Волфенбитела и Кемпена. Победа Великог Кондеа над Шпанцима и империјалним трупама код Рокроа означила је прекретницу рата. Све снаге у рату су биле исцрпљене и почело се радити на мировним преговорима. Иако се сукоби ни-

су одмах окончали, Вестфалски мир из 1648. окончао је сукобе на европском тлу, иако се сукоб Шпаније и Француске наставио све до 1659. године потписивањем Пиринејског мира.

Трећа целина – „Последице“ (751 – 852) састоји се од три поглавља која тумаче последице склапања Вестфалског мира кроз навођење теза различитих историчара о томе шта је сукоб, а потом и мир значео за Свето Римско Царство. Веома битан сегмент истраживања и додатна вредност овог рада је свеобухватна анализа људских и материјалних страдања током Тридесетогодишњег рата, утицај на демографију, економију, територије али и културу. Број настрадалих у Тридесетогодишњем рату на територији Светог Римског Царства упоређиван је са бројем смрти на територији Европе у Првом и Другом светском рату и процентуално приказује висок степен настрадалих – 20% у Тридесетогодишњем рату (територија Царства) према 5,5 и 6 % у Првом и Другом светском рату (територија Европе). Вилсон сматра да је Тридесетогодишњи рат најдеструктивнији конфликт у европској историји, што потврђује кроз ово упоређивање. Оно што је у овом упоређивању веома важно истаћи је да су већином жртве биле доминантне међу војницима, што не можемо рећи за Први и Други светски рат. Стопа морталитета међу

цивилним становништвом била је висока али не директно због војних сукоба већ више индиректно због појаве бројних болести, глади, исцрпљености и повременим налетима куге као што илуструје податак за град Минхен који је на почетку избијања ратних сукоба имао 22 хиљаде становника а након рата 14 хиљада, пре свега због епидемије куге у два наврата 1633-34 и 1649-50.

Ова књига представља свеобухватно истраживање и може представљати важан оријентир за научну јавност али и широј читалачкој публици пре свега због чињенице да се наша историографија, посебно војне провинцијске, није превише бавила тематиком Тридесетогодишњег рата иако он представља први велики европски сукоб који је отпочео након војне револуције којим је и начин вођења рата напустио период Средњег века. Ово је донекле разумљиво, пошто је овај сукоб заобишао наше крајеве и није се директно мешао у историјски развој нашег народа и државе. Но, и поред тога, рад је важан за војне историчаре као један исцрпан преглед једног битног европског конфликта који јесте у ширем контексту значајно утицао на даљи ток европске војне историје.

Мр Немања Милошевић

Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918-1919. са посебним освртом на ваљевски крај*, Прометеј, Нови Сад, РТС издаваштво, Београд, 2020, 268 стр.

Сагледавање и анализа прошлих догађања често је инспирисана и оним што се догађа у садашњости, а прве реченице аутора ове књиге др Владимира Кривошејева управо то и потврђује. Пандемија COVID-а 19. која је крајем 2019. године постала саставни део нашег живота отворила је питање како се и на који начин, пре готово тачно сто година, делимично слична пандемија, у овом случају Шпанске грознице, испољила на смртност тадашње домаће популација, а понајвише на онај део настањен у Ваљеву и његовој околини.

Ратна кампања везана за шестогодишњи период 1912-1918. године у нашој историографији углавном је представљена обележена војним акцијама као оним код Куманова, Битоља и Једрена. На њих се надовезује битка код Брегалнице, победе на Церу и Колубари, затим повлачење кроз Албанију, успостављање и коначно пробој Солунског фронта. Све остало потиснуто је у други план, а велике теме попут живота под окупацијом у времену од 1915. до 1918. године представљају дела тек новијег датума. Сличан случај представљају и епидемије

разних болести које су у истом раздобљу готово непрестано походиле Србију. На Колеру из времена Првог и Другог балканског рата, надовезала се епидемија *Три тифуса* из 1914/1915. да би сам крај сукоба и победа у светском рату била праћена масовним обољевањем и не малом смртношћу изазваном Шпанском грозницом. Када се к томе додају дифтерија, маларија и разне друге заразне стиче се утисак да се раздобље између 1912. и 1918. године карактеришу епидемије и то у скоро исто толикој мери колико и вођење ратних операције. Уосталом, број смртних случајева изазваних заразним болестима, барем када се ради о нашем простору, на оступа превише у односу на погибелъ чији је узрок метак, топовски хитац или бајонет.

Дело које овде приказујемо настало је као продукт сарадње издавачке куће "Прометеј" из Новог Сада и Радио телевизије Србије. Оно припада сада већ врло обимној едицији "Србија 1914-1918" мада у неким својим елементима, што се и види у самом наслову прелази поменућу хронолошку одредницу. Разлог за ово је сасвим оправдан пошто заразе, па и епидемија Шпанске

грознице, нису одређене неким тачним датумом свог почетка односно, окончања.

Структуру овог дела, осим поменутог увода, сачињавају четири тематске целине од којих су две прве општог, а друге посебног карактера. У првој од целина, састављеној од неколико мањих, аутор даје краћи преглед историје пандемија грипа који, како нам је познато сеже још и 12 век и појављује се у већој или мањој мери све до наших дана. У конкретном случају ова пандемија грипа, познатија као Шпанска грозница, трајала је од лета 1918. до почетка 1919. мада су се њени репови вукли и током наредне 1920. године. Шпанску грозницу донеле су трупе САД које су је искрцавши се у Марсеју рашириле по Европи, а потом и по целом свету. Сам пак назив ове пандемије дугујемо Шпанији у којој се као неутралној држави слободно писало о њој што у другим зараћеним земљама, првенствено због морала трупа једне и друге стране, није било могуће. Ипак, без обзира на тадашњу скривеност података, данас слободно можемо рећи да је коначан учинак пандемија Шпанске грознице обољење око 500 и смрт око 50 милиона житеља земљске кугле.

Друго поглавље, такође издељено на низ мањих, говори о два таласа Шпанске грознице и њеној појави, најпре међу савезничким, француским трупама, и врло брзо српским војницима

на Солунском фронту. Одатле се зараза, тачније њен други талас, након Офанзиве, проширила на све крајеве куда су српске трупе прошле. Ипак, како аутор и сам напомиње, изврстан број оболелих и смртних случајева проузрокованих Грозницом, јавио се и пре доласка српске војске.

Резултат ширења пандемије, како аутор наводи, исказан је кроз чак 4,2 % смртности становништа Србије што је било двоструко или готово двоструко више него када се радило о житељима Бугарске или Грчке. Лоши хигијенски услови, слаба исхрана и општа физичка и психичка исврпљеност у току вишегодишњег ратног сукоба биле су плодно тле за ширење болести. То најбоље показују подаци, нажалост парцијалних истраживања, у више срезова и парохија у Србији, као и у поједним њеним градовима попут Ужица, Зајечара, Крагујевца и других.

Четврто, последње и најобимније поглавље ове монографије представљено је већ у поднаслову. То су последице пандемије у ваљевском крају. У овом делу аутор предочава најпре методолошке обрасце коришћене у истраживању а затим наводи и конкретне бројчане податке прикупљене на простору десетак парохија ваљевског краја. Резултат статистичке анализе дат на основу ових података крајње је поражавајући. Укупно 1/5 ратних губитака Ваљева и

околине, што се може пренети и на остале делове предкумановске и после кумановске Србије, последица је управо Шпанске грознице.

Више него прецизна анализа бројева везана за пандемију Шпанске грознице у Србији, нарочито ваљевском крају није једина вредност овог дела. Можда још значајније од овога је ауторова посредна сугестија да Први светски рат на овим просторима не представљају само победе на Церу и Колубари, повлачење

кроз Албанију нити коначан пробој Солунског фронта и ослобођење земље. У позадини свега овога стајали су и други догађаји који захваљујући приметним мањкавостима наше историографије, у смислу концентрисања углавном на политичку и војну историју, до сада нису нимало, или бар у одговарајућој мери проучени.

Др Милић Милићевић

Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941-1944*, Архипелаг, Институт за савремену историју, Београд, 2020, 596 стр.

Тема Другог светског рата представља непресушан извор инспирација многим истраживачима, док нам њихова историографска дела у великој мери пружају осврт из различитих углова на овај трауматичан догађај. Међутим, наша сазнања када је у питању слика сагледавања жене у целокупном друштву из различитих аспеката у окупираној Србији поприлично су скромна иако је у питању тренутак који је означио почетак рушења оквира традиционалних односа друштва. Историјско штиво које у овоме поставља нове стандарде јесте књига историчарке и сараднице Института за савремену историју Љубинке Шкодрић *Жена у окупираној Србији 1941-1944*, произашла из ауторкине исцрпне докторске дисертације скоро идентичног наслова *Положај жене у окупираној Србији 1941-1944*, одбрањене на Филозофском факултету у Београду 2015. године. Ова свеобухватна монографија заснована на дугогодишњем истраживачком искуству једне неправедно запостављене теме осликава друштвени положај и улогу жене у ратом захваћеној Србији (1941-1944) са освртом на период од једног века, и доноси нам јасан преглед свих ње-

них деловања у различитим политичким формацијама и покретима у времену драматичних збивања.

За писање ове обимне историографске студије ради постављања што комплексније слике коришћена је многобројна архивска грађа прикупљена у Архиву Србије, Архиву Југославије, Војном архиву, Историјском архиву Београда и другим, коју је карактерисало често изостављање жена у изворима, што је потрагу чинило тежом, а сам резултат рада значајнијим. Као и објављени извори и мемоарски списи од којих се посебно издвајају сећања жена, а потом и штампа, периодика и бројна релевантна стручна литература у виду монографија, чланака и расправа, која је дала посебан вредносни печат овом делу. Љубинка Шкодрић навођењем великог броја примера из изворних грађе који прате текст додатно употпуњује књигу и самим тим обичном читаоцу знатно олакшава разумевање појава. И сам стил писања ауторке је прилично живописан и прилагођен широј читалачкој публици.

Књига се у композицијском смислу састоји од предговора, уводне целине, пет тематско-хронолошких целина, које су по-

дељене на поглавља, а она на још мања поглавља како би нам јасно показали са чим ћемо се сусрести у том делу текста, затим закључка, списка извора и литературе који су коришћени, регистра личних имена и на самом крају нам пружа информације о ауторки овог значајног штива. На самом почетку, у предговору ауторка нам предочава да је положај жене у друштву зависио од специфичне историјске динамике, поготово када је реч о ратним збивањима, која су доносила промену разумевања рода и рушење постојећих стереотипа. У Другом светском рату, ангажовање жена поприимило је до тада највеће размере, чија је улога добила непроцењиви значај. Њено смештање у одговарајући ратни контекст уз сагледавање друштвеног положаја представља један од главних циљева ове монографије, које нам је Љубинка Шкодрић детаљно приказала у предговору, као и сам предмет и методе њеног рада. Поред тога сусрећемо се и са својеврсним прегледом најзначаније литературе на коју посебно скреће пажњу и критички анализира до сад постојеће публикације које су свој фокус стављале на припаднице појединих одреда.

Уводни део *Положај жене до Другог светског рата* подељен је на два поглавља. Прво од њих *Жена у друштву Србије-од традиционалног ка модерном*

води нас путем дубоко укореењих патријархалних односа и тоталне родне обесправљености жена и представља нам њихов правни и друштвени положај у Србији крајем 19. и почетком 20. века. Као темељ дискриминације жена ауторка истиче Српски грађански законик из 1844. године, који је женску популацију наредних сто година држао у подређеном положају и лишио основних грађанских права. Љубинка Шкодрић нам пружа и реконструкцију почетка борбе жена за добијање права, као и развој женских удружења, која су утицала на ширеење „родне свести” и давали допринос националној интеграцији. На феномен жене ратнице нам указује током Балканских ратова и Првог светског рата, али у виду спорадичних случајева. У поглављу *Женско питање у Краљевини Југославији* пратимо судбину жене након Првог светског рата, у ком је начињен преседан учешћем жена и преузимањем мушких улога да би потом у великој мери биле враћене у традиционалне оквире патријархалног друштва без добијања одговарајућег признања како запажа ауторка, али наглашава да је ипак једним делом учињен помак када је реч о напредовању жена, јер су ратна дејства убрзала процес изласка жена на јавну сцену, која сад поприма одлике „модерне жене”. Представљени су нам и проблеми са којима су

се жене суочавале у међуратном периоду у Краљевини Југославији. Корен свега чинили су наслеђени правни системи, док је питање права гласа жена требало да сачека нека боља времена. Љубинка Шкодрић на крају уводног дела закључује да међуратни период можемо посматрати као време ограничене модернизације по питању женске еманципације, што ближе објашњава као време у ком је постојала свест о потреби промене, али је жена у сваком погледу била и даље инфериорна у односу на мушки свет.

У првој целини *Жена и нацизам* кроз поглавља сагледавамо положај жене у Трећем Рајху у коме је осуђена еманципација жена у периоду између два рата, а приписивана једина пожељна улога мајке и домаћице. Међутим, од жена које су задовољавале политичке и расне захтеве државе, очекивало се како ауторка наводи да се значајно активирају како би дале допринос нацистичкој победи и у складу са тим постале чуварке аријевске расе. Кроз општи контекст анализирамо и положај жене у окупираној Европи, која преузима нове улоге и брише традиционалне породичне обрасце. Професионална или љубавна колаборација жена која је остваривана са окупатором осим добровољне, некад је била и присилна, приликом чега је забележен велики број насиља

над женама. Након завршетка рата ткзв. „хоризонтална колаборација” жена како је ауторка означава била је строго кажњавана и виђена као претња опстанка нације. Након представљања специфичности окупације Србије у Другом светском рату, Љубинка Шкодрић нам предочава да је на том простору сарадња са окупатором била структурално ограничена улогама које су женама биле предодређене, али и омеђена немогућношћу директне сарадње, јер су водећа места у колаборационистичком апарату женама била ван домаћаја. Бољи положај жена је једино био резервисан за оне немачког порекла и у служби окупационих органа, што нам је представљено кроз засебна мања поглавља. Такође, жене су вршиле и обавештајну сарадњу са окупатором, у чему ауторка посебно издваја једну од најинтригантнијих личности, Веру Пешић, називану и „српском Мата Хари”, којој приписује најистакнутију улогу. Овај део је поткрепљен и многим другим примерима и разлозима за вршење обавештајне сарадње, који су били бројни. У окупираној Србији су забележени и чести случајеви насиља над женама, али и проституције и интимних веза са окупаторима, што је након завршетка рата, али и приликом његовог трајања проузроковало строга кажњавања жена. Ауторка наводи да су томе прибегава-

ли како равногорски покрет присилним шишањем жена, тако и народноослободилачки покрет који их је санкционисао судским путем након рата. Овај метод истиче и као средство којим је често служило и као прикривање обрачуна са идеолошким противницима. Последњи део прве целине посвећен је репресији која је вршена над женама пре свега кад је реч о логорима који су погодовали деструкцији женског идентитета услед нехуманих услова којима су биле изложене. Када је реч о логорима у Србији, ауторка издваја три водеће категорије логорашица-расно непожељне жене, жене таоце затворене због учешћа њихових чланова породице у покретима отпора и припаднице покрета отпора и бави се анализом сваке од ових групација.

У другој целини *Друштвени положај жене под окупацијом* ауторка представља основна идеолошка полазишта колаборационистичке политике, који су за циљ имала потискивање жене и њене улоге, која је до крајње мере задобила пасивну форму и сведена на улогу домаћице. У складу са тим, у српској јавности развио се став да је управо еманципација жена била крива за пропаст државе. Штампана је имала улогу пропагатора таквих идеја, а ауторка посебно издваја илустровани лист *Наша жена* који се појавио у свега неколико бројева са јасним задат-

ком да утиче на женско јавно мњење и врати га патријархалним коренима. Јавна гласила су отворено нападала и женска удружења којима су приписивала лажно доброчинство и небригу за ратне заробљенике. Све ово је како закључује Љубинка Шкодрић било намењено оснивању новог женског удружења, које је требало да буде оруђе окупаторских власти. Посебно значајно је што кроз целу књигу можемо пратити политичка, друштвена и војна дешавања и у томе сместити женску популацију у одговарајући контекст. Посматрамо жену у свакодневним ратним околностима у граду и селу, чији живот ни мало није наликовао на онај пређашњи и који је значио губитак некадашњег друштвеног статуса, а за неке пут социјалног успона краткорочног периода, чиме је укидана подела између друштвених слојева. Ауторка анализира улогу жене у снабдевању породице, промену њених навика и изгледа, долазак жена избеглица и ограничење школовања, које је посебно погађало жене тако што је вршена полна сегрегација ученика и наставника, тежило се смањењу женских гимназија и заступљености жена на високообразовним институцијама. Такође, проучава и утицај рата на запошљавање жена, однос према радницама и њихов одлазак на рад у Немачку. Будући да је мушка радна

снага знатно смањена, женама су отворена нова тржишта рада, али је пак у неким гранама ангажовање жена било потискивано. Последњи сегмент ове целине се бави темама као што су љубав, брак и породица у ратом захваћеној држави.

У трећој целини *Жена и равногорски покрет* ауторка нам представља политичке основе покрета, који је како сазнајемо мало пажње посвећивао ангажовању жена и њиховој еманципацији. Њена улога је требало да буде окренута патријархалном и националном држању, идеализованом у улози мајке и домаћице и у складу са тим такав став се није много разликовао од колаборационистичких погледа положаја жене у друштву како закључује ауторка. Осуђена је модернизација жена међуратног периода, а на њу је пала и кривица пропасти државе. Као једино решење повратка из суноврата је виђено враћање жена улогама из прошлости што је требало да заустави феминистичке аспирације. Мали број жена је припадао покрету, а оне су углавном биле ангажоване као курирке, помоћнице у санитету, на старању око исхране и одеће, а неке су имале и обавештајну улогу. Као упечатљиве личности међу боркињама које су биле малобројне ауторка истиче Милку Баковић и Јелену Калабић Ђорић, а употпуњује слику и учесницама покрета, љубавним

везама које су се рађале, али нажалост бележи и велики број насиља која су вршена над женама. Љубинка Шкодрић се бави и *Црним шамијама*, самониклом женском борбеном организацијом, коју истиче као посебан ратни феномен и изузетак од постојећег концепта учешћа жена у равногорском покрету. Пред крај рата почела је да се увиђа потреба стицања наклоности жена, па је на Светосавском конгресу учињена делимична прекретница када је реч о организовању жена. Ауторка у складу са тим издваја две равногорске женске организације као што су Југословенска организација равногорки која је за циљ имала укључивање предратних женских друштава у равногорски покрет на националној основи, и Женска равногорска организација санитета, као тајна војна организација чији је приоритет била санитетска служба, да би се на крају ове две организације стопиле у једну. Љубинка Шкодрић закључује да су припаднице равногорског покрета свој допринос виделе као националну и антикомунистичку активност и остајале у оквирима наметнутог конзервативизма.

У четвртој целини *Жена и народноослободилачки покрет* слично се као и у претходној упознајемо са идеологијом покрета где наилазимо да су још творци социјализма истицали потребу еманципације жена као

једног од циљева културног развоја човечанства. Конкретно у Југославији је забележено велико повећање броја жена у чланству КПЈ пред почетак Другог светског рата. За припаднице партије је била честа појава губитка посла, као и хапшење и боравак у затвору током међуратног периода. Такође, било је случајева када је њихов приватни живот одређивала партија. Иако су жене на почетку рата углавном ангажоване на споредним пословима, пре свега на раду у санитету, временом је било све више припадница које су вршиле борачке дужности, иако су наилазиле на предрасуде и противљење мушких припадника одреда. Бројност жена у одредима представља један од изузетних феномена Другог светског рата како наводи ауторка. Посебно издваја Божидарку Дамњановић Кику као симбол отпора окупатору, као и присутност пропаганде о суровости партизанки, одсуству емпатије према непријатељу и њиховој неморалности. Са друге стране њихова храброст је непрестано истицана. Нарочито напомиње како је устанак из 1941. године утицао на жене и у којој мери је променио политику пријема жена у одреде. Упркос залагању партије и даље је била присутна појава инфериорности жена како бележи ауторка и осликава љубавне везе партизанки, њихове бракове, самоубиства, поделу

послова мушких и женских припадника, као и насиље са којим су се партизанке сусретале. Значајно је било стварање Антифашистичког фронта жена, чији је задатак био помагање народноослободилачког покрета, као и еманципација и интеграција жена у покрету на равноправним основама, којем ауторка посвећује последње поглавље ове четврте целине, са посебним освртом на развој АФЖ-а у окупираној Србији, као и присутност жена у народноослободилачким одборима. Закључује да иако су жене масовно мобилисане, партија је имала за циљ да спречи њихово претерано осамостаљивање и подвргне их својој контроли. Рад жена сматран је значајним, али је на њега више гледан као допуна доприносу бораца.

Епилог или пети део се састоји од једног поглавља *Елиминација и еманципација* који је подељен на више мањих и даје нам упечатљиву слику друштва након тешког ратног искуства и месту које је жена заузела у њему. Иако је остварила „еманципацију на папиру“ била је веома угрожена и изложена насиљу, као и репресији у случају да је сматрана идеолошким и класним непријатељем. Пратимо поновно успостављање приватног живота, као и рад АФЖ-а након рата, који се интензивирао, а велику сметњу за његову активност представљали су кон-

зервативни ставови мушких чланова породице из којих су жене долазиле. Ауторка заокружује причу првим учешћем жена на изборима 1945. године и износи чињеницу да упркос стеченом бирачком праву, многе жене у Србији нису исказале подршку новим комунистичким властима. Као и да је упркос Уставу из 1946. године који је гарантовао равноправност женама, учешће жена у органима власти било скромно и обележено у највећој мери заступљеношћу бивших партизанки. Ауторка на крају закључује да иако су жене добиле много већа права, морале су још увек да раде на уклањању традиционалних погледа

друштва како би дошле до равноправне расподеле моћи, али одаје признање почетку њиховог неповратног иступања на политичку сцену.

На самом крају можемо констатовати како ова историографска студија представља незаобилазно полазиште за проучавање друштвене, политичке, економске и културне улоге и положаја који је жена заузимала у периоду Другог светског рата и шире. Даје изузетан допринос сегменту родне историје и открива нам обиље нових релевантних података.

Ма Тамара Косијер

**Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској Бановини. Пета армија југословенске војске у рату 1941*,
Институт за савремену историју,
Београд, 2020, 343 стр.**

Институт за савремену историју издао је до сада у 2020. седам монографија и један зборник научних радова. Од тога, два дела односе се на Априлски рат, односно агресију сила Осовине на Југославију. Априлски рат дуги низ година након завршетка Другог светског рата није обрађиван, највише због идеолошких разлога и, са тим у вези, заокупљености другим темама (нпр. партизански покрет). Краткотрајност Априлског рата (6. – 17. април) у односу на остала збивања на територији Југославије допринела су занемаривању овог догађаја. Изостанак објективнијег и дубљег проучавања ове теме допринео је бројним стереотипима, који су добрим делом заступљени и данас. Један од карактеристичнијих примера, како се наводи у литератури, је слаб отпор југословенске војске. Априлски рат представљао је један од преломних догађаја у историји Југославије. Са једне стране, њиме је фактички окончан један период југословенске државе оличен у монархији, а са друге, из њега је изникао један нови процес представљен у грађанском рату који је завршен доласком комуниста на власт.

Априлски рат је тако остао недовољно истражена и занемарена тема југословенске и српске историографије. Прва свеобухватна и до сада једина монографију са темом Априлског рата јесте дело Велимира Терзића, које је прво објављено под називом „Југославија у Априлском рату 1941“ из 1963. године. Двадесет година после изашло је двотомно издање „Слом Краљевине Југославије 1941“ из 1982/1983. године. Покушаји да се продубе знања о овом сукобу и да се изврше одређене исправке према утврђеним историографским чињеницама припадају, између осталих, Милошу Жикићу, истраживачу сараднику Института за савремену историју, који је своју прву монографију управо посветио овом догађају. Књига под насловом „Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у Априлском рату“ објављена је под логотипом Института за савремену историју 2020, а представља скоро у потпуности исправљен и дорађен дипломски рад аутора. Напоменимо да се Жикић до сада, кроз своју кратку, али успешну научну каријеру, доказао бројним чланцима као добар познавалац војне

историје. У прилог томе иду и поменути дипломски, али и мастер рад који је за тему имао биографију генерала Петра Недељковића.

Монографија садржи предговор, увод, шест хронолошко-тематских поглавља, закључак, прилоге у виду прегледа структуре командног кадра, кратких биографија одређених официра (Михаило Голубовић, Танасије Динић, Илија Кукић, Милош Масаловић, Марко Месић, Живко Оташевић, Виктор Павичић, Бранислав Пантић, Мило Радновић), неколико приређених докумената и фотоприлога. На крају је дат списак извора и литературе, регистар личних имена и кратка биографија аутора.

У предговору, аутор се осврће на предмет и циљеве истраживања и на методологију. Помиње да монографија представља покушај „реконструкције ратног пута југословенске Пете армије током Априлског рата, започетог на југословенско-бугарској граници, а завршеног, после читавог низа сукоба са немачким јединицама, на територији западне Србије“ (8). Пошто је ова армија била попуњена са резервистима са територије Моравске бановине, као и да је углавном оперисала на том простору, утицала је на наслов рада. Међутим, како су се ратне операције у којима је учествовала Пета армија водиле и ван административних граница ове бано-

вине, аутор се у навратима осврнуо и анализирао борбене активности и на „рубним деловима“ суседних бановина.

У „Уводу“ Милош Жикић испитује топографију и демографију Моравске бановине пред почетак Другог светског рата, а затим се осврће на територију на којој је била стационирана Пета армија, која се мањевише поклапала са територијом Моравске бановине. Затим анализира географско-стратегијски фронт поменуте армије, као и међународни положај Краљевине Југославије од 1940. до агресије сила Осовине и њених сателита на Југославију.

Прво и друго поглавље „Ратне припреме Краљевине Југославије“ и „Ратни планови, мобилизација, концентрација и стратегијски развој југословенске и немачке војске“ могу се посматрати као уводна поглавља. У првом поглављу, Милош Жикић се бави југословенском војном индустријом, набавком наоружања и опреме, утврђивањем граница, нарочито на територији Пете армијске области; потом активирањем јединица, појачањем граничне сигурности и другим важним питањима везаним са наслов овог поглавља.

У следећем поглављу приказани су обострани ратни планови. Пажња је усмерена на ратне планове Краљевине Југославије. Описани су планови од оних првих који су настали

20-их година XX века до ратних планова „Р-40“ и „Р-41“ који су се директно односили на тему истраживања. Даље, аутор пише о систему мобилизације југословенске војске, питању објављивања опште мобилизације, покушају концентрације и стратегијског развоја јединца Пете армије, плановима, припремама и концентрацији јединца немачке 12. армије за напад на Југославију. Жикић јасно и једноставно дефинише опште појмове које читаоцима који се не разумеју довољно у војну историју олакшавају праћење књиге. Такође, закључује да јединице нису достигле максималне капацитете, да се закаснило са мобилизацијом итд. Наводе се и бројни припреми. Тако је забележено да су „богатији даваоци стоке вршили подмићивање општинских органа како би задржали стоку код својих кућа“, „Затим издавање лажних уверења о болести стоке, зарази, продаји, угинућу итд“, такође су били општеприсутни (94). Занимљиву епизоду у овом поглављу представља и покушај организовања нових четничких јединица под вођством Косте Миловановића Пећанца. Последњи одељак овог поглавља представља померање трупа немачке 12. армије на источне границе Југославије.

Наредна три поглавља заснована, пре свега на грађи из Војног архива, анализирају догађаје који имају хронолошки и ге-

ографски оквир из наслова монографије. Поглавља дају хронолошки преглед ратних операција југословенске Пете армије подељених по етапама: 6.–8. април, 9.–11. април и 12.–15. април 1941. године.

Прво од ова три поглавља, треће по реду, носи назив „Немачки напад и отпори“. У њему аутор започиње анализу борбених дејстава преласком Дунава од стране немачке војске код села Сип и заузећем Сипског канала чиме је Краљевина Југославија званично увучена у Други светски рат. Аутор анализира дешавања на граничном фронту током прва три дана рата са посебним освртом на борбе Топличке дивизије и немачке 1. оклопне групе у рејону Цариброда и Пирота. Брзо напредовање немачких јединица и повлачење југословенских трупа било је константно, па Жикић испитујући дешавања из часа у час успева да испрати све важније догађаје. О борбама на Вршкој Чуки и у околини Зајечара Жикић износи нове податке. Јединице Пете армије грчевито су се трудиле да зауставе немачко напредовање. Један од одељака у овом поглављу односи се на покушаје да се немачко продирање заустави код Ниша.

Почетак продора немачких снага долинама Јужне и Велике Мораве који је започет првих дана рата добио је пун ефекат од 9. априла 1941. године. Милош

Жикић обрађује ова дејства и покушаје јединица Пета армије да зауставе офанзиву. Центар поглавља јесте пад Ниша, па је поглавље слично и насловљено „Пад Ниша, пресецање Пете армије на делове и формирање фронта у Шумадији“. Продор немачких оклопних снага довео је до поделе Пете армије на три групације. Једна група опкољена је у источној Србији, друга група опкољена је у јужној Србији, а трећа група успоставила је нови фронт у Шумадији од јединица које су накнадно додељене Петој армији. У поглављу је до краја анализирано понашање јединица од 9. до 11. априла и њихова даља судбина. Падом Ниша и уништењем Топличке дивизије пут ка Београду је практично био отворен. Поред тога, Немци су лако овладали и источним деловима Шумадије. Кључна је била борба око Крагујевца. Аутор закључује да је ситуација за Немце била идеална „посебно што од пресудне битке у околини Ниша, на коју су Немци рачунали није било ничега, већ су немачке оклопне јединице једино наилазиле на спорадичан отпор и деморализоване југословенске трупе“ (161). Посебно индикативан сегмент овог поглавља чини одељак под називом „Догађаји у Крагујевцу и Краљеву током ноћи 9/10. априла“.

Од 10. априла рат на југословенској територији практично је био завршен. Остаци југо-

словенске војске су до капитулације, 17. априла само „животарили“. Последње дане Априлског рата, Жикић приказује у петом поглављу „Завршне операције Пете армије“ и шестом поглављу „Склапање примирја и капитулација Југословенске војске. Описани су покушаји пробоја заосталих и опкољених јединица и повлачење јединица у западну Шумадију и западну Србију. Стабилизацији Пете армије није помогла ни промена на челу армије. Завршни догађаји били су ликвидирање Тимочке и Крајинске дивизије и операције преосталих снага Пете армије. Аутор издваја јединице Друге коњичке дивизије и Церске дивизије које су једине успеле да успоставе линију фронта. Деморализацију југословенских војника, Жикић је коришћењем бројних извора, приказао у сваком одељку овог поглавља. Такође, наведени су бројни стратегијски и логистички недостаци у отпору. На крају, коришћењем необјављених и објављених архивских извора, Жикић формира последње поглавље које говори о капитулацији Југословенске војске.

Територија Србије представљала је, према аутору, поприште најжешћих борби током Априлског рата. Најбољи пример за то представљали су губици 11. оклопне дивизије која се наступалајући према Београду сукобила са, како са Петом, тако и са Шестом армијом. Истичемо да је аутор, ка-

ко би утврдио тачан број губитака ове немачке јединице, прибегао „маштовитости“ који сваки истраживач у Војном архиву треба да поседује, па је преко регеста докумената које је немогуће погледати физички утврдио тачан број погинулих, рањених и несталих припадника немачке јединице. Тако је успео да обори тезу која је доминирала у домаћој историографији о броју погинулих Немаца, наводећи знатно већи број и то наводећи само губитке 11. оклопне дивизије.

Монографија „Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941“ настала је на необјављеној архивској грађи похрањеној у шест архива и једном музеју (десет фондова и збирки), прегледано је осам периодичних издања и новина, искоришћено је 12 мемоара, дневни-

ка и сећања и 15 зборника докумената и осталих објављених извора. Консултована је и многобројна литература, интернет извори и две докторске дисертације у рукопису. Због кратког трајања рата, активног померања ратишта и жустрих борби тешко је пропратити све догађаје који су пратили Пету армију југословенске војске у Априлском рату. Жикић, насупрот томе, покушава структуром монографије, компарацијом извора и опширним критичким апаратом да читаоцу олакша ово „историјско путовање“. Закључак је да је ова монографија значајно померила наша сазнања о Априлском рату на поменутом простору, те да представља незаобилазно штиво за све који се баве сличном тематиком.

Ма Борис Томанић

**Јарослав Микловиц, *Списак војвођанских Словака
палих у Великом рату 1914 – 1918,*
Месни одбор Матице Словачке,
Стара Пазова, 2020, 80 стр.**

Велики рат не престаје да буде тема истраживача ни више од века након што је окончан. То и не треба да чуди, с обзиром да је реч о светском догађају који је оставио трага у животима и судбинама десетина па и стотина милиона људи, и чије се последице осећају до данас. Иако постоје неки прелиминарни подаци, тачан број жртава овог сукоба гигантских размера није утврђен ни до данас. У Србији је на овом фону био и пројекат Војног архива из Београда "Попис војних и цивилних жртава Првог светског рата" који је штампан 2018. године у 14 књига на 8.924 стране и садржи 322.877 имена. Један од таквих пројеката јесте и публикација *Списак војвођанских Словака палих у Великом рату 1914 – 1918* која је настала као плод шестогодишњег мукотрпног истраживања професора историје и пасионираних хроничара прошлости "доњоземских Словака" Јарослава Микловица из Старе Пазове. Она се појавила у години значајног јубилеја за словачку националну заједницу у Србији, у којој се обележава 250. годишњица доласка Словака у Стару Пазову – један од главних културних центара ове аутохтоне мањине у

Војводини. Књига је обима 80 страна. Штампана је у брошираном повезу у тиражу од 500 примерака у штампарији Ондреј Принт – ХД из Гложана и у издању Месног одбора Матице словачке из Старе Пазове. Садржи кратак уводни текстуални део на словачком и српском језику, списак страдалих по насељеним местима, две статистичке табеле и прилоге.

У овом пажње вредном истраживању, колега Микловиц се ослањао понајвише на Листе губитака (Verlustliste) које је издавало Министарство рата Аустроугарске од 1914. до 1919. године, као и на записе евангелистичких црквених матрикула. На тој изворној основи успео је да сакупи највећи део података (имена, место рођења и смрти) о Словацима из Србије (Војводине) који су страдали у Великом рату, било као аустроугарски војници или као добровољци у српској војсци. Аутор је дошао до 1.359 имена страдалих Словака у Великом рату пореклом из следећих војвођанских места: Арадац (81), Бачка Паланка (3), Бачки Петровац (194), Бајша (15), Бегеч (6), Бело Блато (27), Бингула (6), Бољевци (5), Челарево (11), Ердевик (9), Гложан

(105), Јаношик (37), Ковачица (125), Кулпин (78), Кисач (91), Лалић (13), Љуба (6), Падина (118), Пивнице (139), Селенча (74), Силбаш (25), Стара Пазова (179) и Војловица (12). У односу на попис становништва Аустро-угарске из 1910. године према коме је на тадашњој територији Срема, Баната и Бачке које ће 1918. године ући у састав Србије живео 60.121 Словак, проценат пописаних страдалих износи 2,26%. Треба такође истаћи да сам аутор износи да број до кога је дошао није коначан јер у њега нису ушли они који су погинули/умрли у логорима у Сибиру, малобројни Словаци из војвођанских градова итд, те да према слободним претпоставкама поменутој цифри треба додати још 15 до 20% да би се дошло до реалног броја. Колега Микловиц је рукопис обогатио и Статистичким прегледом погинулих по годиштима (1866 – 1900) и местима рођења (стр. 54), као по ратним годинама од 1914. до 1918. (стр. 55). Од стране 57 до стране 67 објављени су прилози који се састоје од 13 оригиналних фотографија из рата, шест фотографија спомен-обележја са

именима страдалих војника, два документа са седам листова, од којих се један односи на смрт Словака – добровољца у српској војсци и две карте. На крају су дати изводи из рецензија др Фердинанда Врабела, др Милана Мицића, пуковника др Далибора Денде и др Радослава Турика. Овај вредан истраживачки напор посвећен је историји малог човека у Великом рату, теми која је често занемаривана и остајала у сенци прича о војсковођама и великим и славним победама или агонији пораза. Објављени текст представља и лични прилог аутора очувању националног идентитета словачког народа одвојеног и удаљеног од свог етничког језгра, који на просторима Срема, Баната и Бачке складно живи са Србима и другим народима. Из свих наведених разлога публикацију професора Јарослава Микловица препоручујемо како читалачкој публици из редова припадника словачке националне мањине у Србији, тако и домаћој стручној и широј јавности.

Др Далибор Денда

**Далибор Денда, *Сербская армия 1804-1918*,
Институт славяноведения РАН, Нестор-История,
Москва, Санкт-Петербург, 2021, 176. стр.**

Публиковање резултата истраживања у иностранству и на неком од, у науци најзаступљенијих, страних језика није, нажалост, чест пример у српској историографији. Међутим, то није случај са књигом *Сербская армия 1804–1918* пуковника др Далибора Денде, научног сарадника Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране у Београду, у издању Института за славистику Руске академије наука из Москве и издавачке куће Нестор-Историја из Санкт Петербурга. За превод књиге на руски језик био је задужен историчар др Александар Силкин.

Ова невелика обимом, али сазнајно богата синтеза резултат је вишегодишњег рада, проучавања и размишљања аутора на тему српске војне организације у XIX и XX веку и намењена је не само стручној, него и широј читалачкој јавности на руском говорном подручју. Иако се књига у највећој мери ослања на раније објављене радове српских војних историчара, аутор је у њој представио и бројне нове, научној заједници непознате, чињенице.

Структуру књиге чине предговор, седам хронолошко-тематских поглавља, која се по-

дударају са кључним етапама развоја српске војске током XIX и у првим деценијама XX века, списак коришћене литературе и прилози. У предговору (стр. 8–10) је аутор изнео тематске и хронолошке оквире, указао на значај бављења изабраном темом и осврнуо на коришћену литературу.

Прво поглавље *Военная организация во время Первого сербского восстания 1804-1813 гг* (стр. 11–26) подељено је на седам потпоглавља у којима су описани зачеци војне организације код Срба (стр. 11–13), бојеви и битке у првим годинама Првог српског устанка (стр. 13–16), уређење устаничке војске (стр. 16–20), логистика (стр. 20–22), обука, дисциплина (стр. 22–23), тактика и изградња утврђења (стр. 23–24). У последњем потпоглављу приказана су борбена дејства у последњој фази устанка од 1809. до 1813. године (стр. 24–26). Аутор темељно приказује еволуцију војне организације код Срба од њених првих обриса у хајдучким четама, искуству фрајкора из Кочине крајине, као и у народној војсци милицијског типа која је постојала у Београдском пашалуку. Поменути су и страни утицаји, пре свега руски, на даљи развој

војске, попут увођења родова и служби и присуства руских војних инструктора.

У другом поглављу под насловом *Второе сербское восстание и армия князя Милоша Обреновича (1815–1839)* (стр. 27–36) описани су догађаји из Другог српског устанка (стр. 28–31) и организација војске кнеза Милоша (стр. 32–36). Аутор је описао обнову војне организације након устанка и легализацију прве сталне српске војске Хатишерифом из 1830. године. Првобитни преовлађујући аустријски утицај на војну организацију, чији су носиоци били Срби, некадашњи поданици Хабзбуршке монархије, заменио је након 1836. године доминантно руски модел. Овај период је, између осталог, обележила и изградња првих касарни и покушај успостављања прве војне академије у Пожаревцу, која није била дугог века.

Военное устройство Княжества Сербия в период уставо-бранителей наслов је трећег поглавља (стр. 37–40). Аутор сматра да је период владавине уставобранитеља представљао корак уназад у развоју војне организације у Кнежевини Србији, због слабљења улоге војске која је перципирана као ослонац ауторитарне кнежевске власти. И поред тога, овај период карактеришу и бројне новине, попут доношења првог војног закона 1839. године, успостављања Поштанске (1843) и Телеграфске

службе (1855), оснивања прве централне војне болнице (1844), тополивнице (1848) и Артиљеријске школе (1850), која је, упркос називу, школовала све родове војске. Такође, карактеристика овог периода је и масовније упућивање питомаца на школовање у иностранству, пре свега у Пруску, Француску, Аустрију, Белгију и Русију, одакле су у Србију доносили стечена знања која су у великој мери утицала на трансформацију српске војске.

Четврто поглавље под насловом *Армия периода второго правления князя Милоша и князя Михаила (1858–1868)* (стр. 41–49) садржи два потпоглавља у којима се аутор бавио народном војском кнеза Михаила Обреновића (стр. 42–45) и стварањем Војног министарства и даљим развојем војне организације у Србији (стр. 45–49). Специфичност овог периода је велика законодавна активност у сфери оружаных снага и увођење опште војне обавезе. Као главног покретача модернизације српске војске аутор је истакао француског официра Иполита Мондена, који је постао и први министар војни у Кнежевини Србији. Поменуте реформе имале су за циљ припрему Србије за предстојећи рат са Османским царством за независност и ослобођење српског народа. Међутим, највећи проблем у овом периоду био је недостатак школованих виших

официра, што је покушано да се исправи слањем извесног броја српских старешина на обуку у царску Русију. Године друге владавине кнеза Михаила обележило је и покретање часописа „Војин” (1864), који је поставио темељ српске војне штампе.

У наредном, петом, поглављу аутор је писао о развоју српске војске током периода регенства, као и српско-турским ратовима 1876–1878. године (стр. 50–66). Тих година долази до стварања војне доктрине орјентисане на модел пруске војске, чији је највећи заговорник био потпуковник Коста Протић. Српска војска је 1872. године, по први пут у историји, добила официра са чином генерала – Миливоја Петровића Блазнавца. У два потпоглавља детаљно је описано учешће војске Кнежевине Србије у Првом (стр. 54–60) и Другом српско-турском рату (стр. 60–66), који су за резултат имали стицање независности од Османског царства.

Најобимније, шесто, поглавље носи наслов *Военные реформы и создание профессиональной военной организации после сербско-турецких войн* (стр. 67–99) и састоји се од три потпоглавља у којима су обрађене три најзначајније целине: Српско-бугарски рат 1885–1886. године и његов утицај на војне реформе (стр. 74–85), реформе краља Милана као команданта активне војске 1898–1901. године (стр. 85–88) и допринос војводе Путника раз-

воју српске војске у периоду 1903–1912. године (стр. 88–99). Како је аутор приметио из пораза Краљевине Србије у рату са Бугарском извучене су поуке које су убрзале темпо развоја српске војске. Започета је израда нове војне доктрине, орјентисане на маневарски рат који је подразумевао честе промене ситуације на бојном пољу и самоиницијативу старешинског кадра. Усвојен је и немачки метод командовања. Захваљујући реформама краља Милана повећан је број официра, који су постали најплаћенија и најцењенија служба у држави. Реформама генерала и потоњег војводе Путника настављен је развој оружаних снага и јачање и обученост официрског и подофицирског састава. Завршена је и израда српске војне доктрине 1911. године. Аутор указује да се успешност поменутих реформи најбоље показала у ратовима који су уследили.

У последњем, седмом, поглављу описано је учешће српске војске у ослободилачким ратовима 1912–1918. године (стр. 100–125). Аутор истиче да је захваљујући обучености, јунаштву и самопожртвовању својих старешина и војника српска војска „заслужила у очима међународне јавности репутацију најбоље мале армије тог времена” и створила традицију на коју се, у великој мери, ослањају савремене оружане снаге Републике Ср-

бије. У шест потпоглавља приказан је ратни пут српске војске од Првог (стр. 100–103) и Другог-балканског рата и албанске побуне (стр. 103–105), преко битка и важних догађаја током Првог светског рата (стр. 105–121), формирања Српске добровољачке дивизије (стр. 121–122), отпора окупацији (стр. 122–123) и пробоја Солунског фронта (стр. 123–125).

Посебну вредност књизи дају прилози који садрже коментаре, речник историјских и географских појмова и биографски регистар за које је заслужан руски историчар др Александар Силкин. Они су намењени, пре свега, у новију српску историју слабије упућеном делу читалачке јавности на руском говорном простору. Књигу обогаћује и двадесет фотографија из збирки Војног музеја у Београду.

Књига пуковника Денде представља успешну синтезу историје развоја српске војне организације током првог века њеног постојања. Посебну вредност представља чињеница да се ради о првој књизи која на свеобухватан начин обрађује овај период српске војне историје, будући да се у српској историографији овој теми до сада приступало углавном парцијално. Аутор је расветлио, стручној и широј јавности мање позната и често скрајнута, питања попут селекције и обуке командног кадра, израде војне доктрине и изградње система командовања. Због свега наведеног сматрамо да би било веома значајно да се ова књига нађе и пред српском читалачком публиком.

Ма Немања Глишић

Информације

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „НЕУТРАЛНОСТ И СТРАТЕШКО ОДВРАЋАЊЕ”, БЕОГРАД, 21. МАЈА 2021.

Научна конференција „Неутралност и стратешко одвраћање“ одржана је 21. маја 2021. године у амфитеатру Одсека за симулације и учење на даљину Школе националне одбране у оквиру научног пројекта „Неутралност и стратешко одвраћање“ којим руководи пуковник др Вељко Благојевић. На научној конференцији учествовали су припадници Катедре стратегије Школе националне одбране, Института за стратегијска истраживања и Катедре друштвених наука Војне академије као и сарадници изван система Министарства одбране и Војске Србије. На конференцији је учествовало укупно 14 научника из области војних, политичких и историјских наука. Из института за стратегијска истраживања на конференцији је учествовао пуковник доц. др Далибор Денда, научни сарадник у Одељењу за војну историју, проф. др Станислав Стојановић, начелник Одељења за студије безбедности и МА Игор Пејић, истраживач у Одељењу за студије безбедности.

Конференцију је отворио начелник Школе националне одбране пуковник др Мићо Сувајац. Пуковник др Вељко Благојевић, руководилац пројекта, председавао је у прва два панела док је трећи панел модерирао професор др Станислав Стојановић. У оквиру првог панела о проблему савезништва и неутралности у теорији одвраћања, говорило је четири учесника. Доцент др Владимир Ајзенхамер са Факултета безбедности панел је отпочео са темом *„Која је цена успешног одвраћања? Војна савезништва као инструмент хегемоније“*, после кога је МА Михајло Копача са Факултета безбедности изложио своју тему *„Одвраћање је ствар перцепције: Како одвратити претњу и избећи безбедносну дилему“*. Са Института за европске студије др Милан Игрутиновић, научни сарадник, објаснио је проблем проширеног одвраћања са темом *„Страх и амбиција: Србија, војна неутралност и проширено одвраћање“*. Последњи учесник на првом панелу МА Игор Пејић, истраживач на Институту за стратегијска истраживања, говорио је на тему *„Конвенционално одвраћање и равнотежа снага на примерима Израелско-палестинских ратова 1967. и 1972. године и Тајванске кризе“*.

У другом панелу који је обухватио тему „Геополитички чиниоци стратешког одвраћања неутралних држава“ своје концепте је представило пет учесника. Милош Кнежевић са Института за политичке студије и главни уредник часописа Национани интерес представио је свој концепт „Активна неутралност као залог будућности“. Професор др Миломир Степић, научни саветник у Институту за политичке студије, дискутовао је о проблему „Целисходност војне неутралности Србије као инструмента стратешког одвраћања у контексту глобалних геополитичких трендова“. Александар Гајић са Института за европске студије говорио је о улози малих земаља у оквиру концепта „Геополитички положај и неутралност малих држава: Пример Србије“. Програмски директор ИСАК фонда др Игор Новаковић закључио је други панел са темом „Политичка компонента стратегије одвраћања у контексту прокламоване војне неутралности Србије“.

Национална и компаративна искуства представљали су предмет дискусије у трећем панелу. Са Института за међународну политику и привреду др Небојша Вуковић изложио је концепт стратегијске аутономије на примеру Индије „(Не)сврстана Индија – Концепт стратегијске аутономије“. Пуковник др Срђан Старчевић и пуковник др Срђан Благојевић са Војне академије објаснили су концепт „Професионална војска у неутралним државама и друштвама потреба за заштитом“. Пуковник доц. др Далибор Денда са Института за стратегијска истраживања предочио је историјске аспекте српске неутралности у оквиру теме „Краљевина Југославија у периоду неутралности (септембар 1939 – април 1941)“. Ванредни професор др Станислав Стојановић са Института за стратегијска истраживања говорио је на тему „Српска стратешка култура и стратегија одвраћања“. Пуковник доц. др Вељко Благојевић са Катедред стратегије ШНО и руководиоца пројекта изнео је закључна разматрања претходних панела и указао на будуће правце развоја концепта одвраћања и српске неутралности у оквиру теме „Србија и правци развоја савремених студија одвраћања“.

Након трећег панела уследила је краћа дискусија која се одвијала на веома високом академском нивоу са циљем адекватније анализе изложених идеја учесника. Представљене анализе дале су свеобухватну слику проблема неутралност и стратешког одвраћања у регионалном и међународном контексту. Ова конференција је била адекватна прилика да истраживачи са Института за стратегијска ис-

траживања презентују своје концепте који се односе на политику војне неутралности Републике Србије и стратегију одвраћања. Конференција је послужила као добра платформа за даље продубљивање сарадње истраживача из различитих делова Министарства одбране и Војске Србије као и са истраживачима који су изван сектора одбране.

Ма Игор Пејић

**НАУЧНИ СКУП „80 ГОДИНА ОД ИЗБИЈАЊА
ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ПРОСТОРУ
ЈУГОСЛАВИЈЕ И СТРАДАЊА ГРАДА
КРАГУЈЕВЦА: НОВИ ПОМАЦИ ИЛИ РЕВИЗИЈЕ
ИСТОРИЈЕ”, КРАГУЈЕВАЦ, 25. МАЈА 2021.**

У организацији Центра за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Крагујевцу, у сарадњи са Институтом за новију историју Србије, 25. маја 2021. у свечаној сали Универзитета у Крагујевцу одржан је научни скуп „80 година од избијања Другог светског рата на простору Југославије и страдања града Крагујевца: Нови помаци или ревизије историје”. На отварању скупа говорили су дописни члан САНУ Милош Ђуран, управник Центра за научноистраживачки рад САНУ у Крагујевцу, ректор Универзитета у Крагујевцу проф. др Ненад Филиповић, градски већник за културу мр Миљан Бјелетић и директор Института за новију историју Србије др Миле Бјелајац. На отварању конференције изведен је уметнички програм у коме су наступиле сопран Марина Трајковић-Бицовски и пијанисткиња Сања Вукосављевић-Миленић.

На конференцији су резултате својих истраживања представили професори и истраживачи из Института за новију историју Србије, Института за савремену историју, Института за стратегијска истраживања, Филозофског факултета у Београду, Завода за заштиту споменика културе и Музеја Рудничко-таковског краја. Учесници конференције бавили су се темама ревизионизма, геноцида и културе сећања, оценама узрока и последица Другог светског рата, последица окупације, као и темама које указују на међународни контекст ратних дешавања на простору Србије и Југославије. Као представници Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране у Београду на конференцији су учествовали пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник, и пуковник доцент др Далибор Денда, научни сарадник.

У оквиру првог панела под називом „Ревизионизам“, своја излагања представили су др Миле Бјелајац („Тенденције ревизије узрока и тока Другог светског рата“); проф. др Дубравка Стојановић, са Филозофског факултета Универзитета у Београду, која је говорила о начину на који су 27. март 1941. и стрељање у Крагујевцу

представљени у уџбеницима историје у периоду од 1955. до 2014; др Бојан Димитријевић, научни саветник и заменик директора Института за савремену историју („Србија 1941 – нека проблемска питања“). У оквиру другог панела „Геноцид и култура сећања“, говорили су мастер Давор Стипић, истраживач сарадник из Института за новију историју Србије („Репрезентација Холокауста и ратних злочина у музејима социјалистичке Југославије“); антрополог Виктор Бејатовић, који је у свом реферату изложио методолошку проблематику утврђивања обима ратног злочина у Крагујевцу на примеру лоцирања непознатих гробница; Ненад Карамилковић, директор Завода за заштиту споменика културе Крагујевац, говорио је о историјату и идеолошким злоупотребама Старог војничког гробља у Шумарицама; Александар Марушић из Музеја рудничко-таковског краја, представио је страдање Горњег Милановца у јесен 1941. године, док је на крају панела своје излагање представио др Немања Девић, научни сарадник Института за савремену историју („Револуционарни терор у Србији 1941–1944. и партизанска мемоаристика: речено и прећутано“). Трећи панел „Под окупацијом“ почео је излагањем др Радета Ристановића, научног сарадника Института за савремену историју („Истраживања западноевропске историографије о феномену пружања отпора током Другог светског рата“); др Александар Стојановић, виши научни сарадник Института за новију историју Србије, говорио је о делатности Страхине Јањића, док је научни сарадник Института за новију историју Србије др Милана Живановић представила резултате истраживања на тему учешћа руских емиграната у Априлском рату. У оквиру последњег панела „Међународни контекст“, говорили су научни саветник Института за новију историју Србије др Зоран Јањетовић („Националне мањине као разлог за агресију на Краљевину Југославију 1941“), пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник („Девински 1945“), и мастер Александар Ракоњац, истраживач сарадник Института за новију историју Србије, („Стратешки значај југословенских металних рудника у немачкој ратној привреди (1941-1945)“). Након одржаних саопштења, уследила је завршна дискусија. Најављено је објављивање зборника радова са конференције. Учесници скупа обишли су Спомен парк „Крагујевачки октобар“, гробнице и споменике, као и сталну музејску поставку која се односи на крагујевачку трагедију.

Пуковник др Миљан Милкић

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

ЛЕКТУРА

Медија центар „Одбрана”

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Марија Марић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:

Војна штампарија „Београд”

310